

Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

Kyivan Academy

Volume 22

Kyiv
DUKH I LITERA
2025

Київська Академія

Випуск 22

Київ
«ДУХ І ЛІТЕРА»
2025

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Максим Яременко — голова редколегії
(Національний університет «Києво-Могилянська академія»)

Наталія Білоус
(Інститут історії України НАН України)

Giovanna Brogi
(Università Degli Studi di Milano)

Сергій Головащенко
(Національний університет «Києво-Могилянська академія»)

Катерина Дуса
(Національний університет «Києво-Могилянська академія»)

Лариса Довга
(УКУльтура)

Мирон Капраль
(Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського)

Nikolaos Chrissidis
(Southern Connecticut State University)

Heather Coleman
(University of Alberta)

Gary Marker
(State University of New York at Stony Brook)

Serhii Plokhii
(Harvard University)

Natalia Pylypiuk
(University of Alberta)

Марина Ткачук
(Національний університет «Києво-Могилянська академія»)

Наталя Яковенко
(Національний університет «Києво-Могилянська академія»)

Журнал входить до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук, категорія "Б" (наказ Міністерства освіти і науки України від 10.10.2022 № 894).

Позиція редколегії не завжди збігається з думкою авторів.

Усі права застережено.

Передруки та переклади можливі лише зі згоди авторів та редколегії.

**Цей випуск побачив світ завдяки підтримці
іменного Фонду Івана Кіндрата**

Ідентифікатор друкованого медіа: R30-04282

Зміст

I. СТАТТІ

Києво-Могилянська академія

- Микола Симчич.** Текстуальні запозичення між
могилянськими та єзуїтськими філософськими
курсами XVII–XVIII ст.: нові приклади..... 11
- Микола Федяй.** Від єзуїтів до Києво-Могилянської
академії: освіта, викладання і джерела вченості
Стефана Яворського 42
- Олег Дячок.** Про час і місце створення
українського рукописного перекладу Хроніки
Алессандро Іваньїні 98

Terra Academica

- Ігор Букало.** Анальфабети у Підкамінському
домініканському конвенті наприкінці
XVII — у XVIII ст. 143
- Наталія Федишин.** Культ Теремовлянської ікони
Богородиці у Львові (1673–1770-ті рр.): механізми
сакралізації та незавершена інституціоналізація..... 179
- Marek Miławicki OP.** Wykształcenie przedstawicieli
moderatorium studiów generalnych w klasztorach
dominikańskich we Lwowie i Podkamieniu
w latach 1746–1783 204

Оксана Петренко-Момотенко. Систематика українського та російського народів німецьким науковцем Йоганом готлібом георгі у зведеному етнографічному описі Російської імперії XVIII ст.....	255
---	-----

Валентина Шандра. До історії першого народного училища у Києві.....	288
--	-----

II. ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

Ігор Тесленко. Приватний лист Інокентія Гізеля 1681 року	313
---	-----

III. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Ярослав Затилюк. Атрибуція й експертиза книжкових пам'яток. З досвіду Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, відп. ред. Г. І. Ковальчук (Київ: Академперіодика, 2023), 400 с.: іл.	329
---	-----

Про авторів	337
--------------------------	------------

Contents

I. ARTICLES

Kyiv-Mohyla Academy

- Mykola Symchych.*** Textual Borrowing Between Mohylian
and Jesuit Philosophical Courses of the 17th
and 18th Centuries: New Examples..... 11
- Mykola Fediai.*** From the Jesuits to the Kyiv-Mohyla
Academy: Education, Teaching, and the Sources
of Learning of Stefan Yavorskyi 42
- Oleh Diachok.*** About the Time and Place of Creation
of the Ukrainian Manuscript Translation of
Alessandro Guagnini's Chronicle 98

Terra Academica

- Ihor Bukalo.*** Alphabets in the Pidkamin Dominican
Convent in the Late 17th–18th Centuries 143
- Nataliia Fedyshyn.*** The Cult of the Terebovlia Miraculous
Icon of the Virgin Mary in Lviv (1673–1770s): Processes
of Sacralization and Unfinished Institutionalization 179
- Marek Milawicki OP.*** Education of Representatives
of the moderatorium of General Studies in Dominican
Convents in Lviv and Pidkamin in 1746–1783..... 204

<i>Oksana Petrenko-Momotenko.</i> The Systematics of the Ukrainian and Russian Peoples by German Researcher Johann Gottlieb Georgi in a Comprehensive Ethnographic Description of the Russian Empire in the 18th Century	255
---	-----

<i>Valentyna Shandra.</i> On the History of the First Public School in Kyiv (1789–1809)	288
---	-----

II. DOCUMENTS AND MATERIALS

<i>Ihor Teslenko.</i> The Private Letter of Inokentii Gizel, 1681	313
--	-----

III. BOOK REVIEWS

<i>Yaroslav Zatyliuk.</i> Atrybutsiia y ekspertyza knyzhkovykh pamiatok. Z dosvidu Instytutu knyhoznavstva Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, vidp. red. H. I. Kovalchuk (Kyiv: Akademperiodyka, 2023), 400 s.: il	329
---	-----

Contributors	337
---------------------------	-----

I Статті

Києво-Могилянська академія

Київська Академія 22 (2025): 11–41.

<https://doi.org/10.18523/1995-025X.2025.22.11-41>

<https://ka.ukma.edu.ua>

Микола Симчич

Текстуальні запозичення між могилянськими та єзуїтськими філософськими курсами XVII– XVIII ст.: нові приклади

Стаття вводить у науковий обіг кілька прикладів дослівної текстуальної залежності між філософськими курсами Києво-Могилянської академії XVII–XVIII ст. і курсами, що викладались у єзуїтських колегіумах Речі Посполитої. Перший випадок — це текстуальна залежність між курсом Іларіона Ярошевицького (1702/03 навч. р.) і двома рукописними курсами, збереженими в ІР НБУВ. Завдяки проведеній атрибуції цих рукописів з'ясовано, що перший з них — це курс Павела Завільського, викладений у Перемишльському єзуїтському колегіумі у 1688/89–1689/90 навч. рр., а другий — це курс Єжи Генделя, прочитаний у Ярославському єзуїтському колегіумі у 1690/91–1691/92–1692/93 навч. рр. Ярошевицький здебільшого використовує курс Завільського, але вводить туди фрагменти курсу Генделя, не вносячи багато змін до обох текстів. За припущенням автора статті, Ярошевицький використовує курси Завільського і Генделя, оскільки слухав їх сам, коли студіював у єзуїтів. Другий випадок — це використання Платоном Малиновським (1721/22–1722/23 навч. рр.) тексту рукописного курсу, збереженого в ІР НБУВ. На підставі додаткових ознак вдалося встановити, що це філософський курс Францишека Понінського, викладений у Познані у 1687/88–1688/89 навч. рр. Могилянський професор використовує цей рукопис частково, переструктуровуючи його з власними корективами, а водночас використовуючи інші джерела, серед іншого курс Стефана Яворського, викладений у Київській академії у 1692/93–1693/94 навч. рр. Третій обговорений випадок — майже повний текстуальний збіг між могилянським курсом Йосифа Волчанського 1717/18–1718/1719 навч. рр., збереженим в ІР НБУВ, та ще одним рукописом ІР НБУВ, на титульній сторінці якого вказано, що цей курс було прочитано в Луцькому колегіумі у 1717/18–1718/1719 навч. рр. Утім, аналіз показав, що насправді ця вказівка не відповідала дійсності: вона нале-

жала записувачу курсу Волчанського, гадано могилянському студентові, який слухав його в Києві, але умисне атрибутував єзуїтському колеґіумові, щоб продовжити тут навчання. Крім того, в статті обговорено сам феномен дослівного переписування текстів інших осіб у могилянських філософських курсах і запропоновано деякі методологічні вирішення інтерпретації та оцінки такої практики.

Ключові слова: Києво-Могилянська академія, філософські курси, єзуїти, Річ Посполита, текстуальна залежність, рукописи.

Минуло вже двадцять років, як у першому номері «Київської академії» вийшла моя стаття під назвою «До питання про “авторськість” філософських курсів XVII–XVIII ст.», в якій було показано, що п’ять могилянських курсів не зовсім авторські, оскільки їхні укладачі дослівно використовували тексти курсів своїх попередників¹. У цій статті було проаналізовано приклади, коли могилянські професори переписували один в одного, але висловлювалося припущення, що могилянці могли використовувати тексти курсів й інших навчальних закладів. Це питання порушувалося не вперше. Ще давні дослідники, як-от Дмитро Вишневський, відзначали дослівні запозичення між деякими могилянськими курсами², а в 1993 р. вийшла стаття Ярослава Матвіїшина, де автор, попри розповсюджену ідею про особливу оригінальність курсу Георгія Кониського (1749/50–1750/51 навч. рр.), довів, що Кониський дослівно використав як текст Теофана Прокоповича,

¹ Ідеться про курси Інокентія Поповського (1699/1700–1700/01–1701/02 навч. рр.), який запозичував у Стефана Яворського (1691/92–1692/93 навч. рр.); курс невідомого викладача, збережений у рукописі і Інститі рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. 301п, спр. 42, який використав майже дослівно теж текст Стефана Яворського; курс Єроніма Миткевича (1733/34–1734/35 навч. рр.), текст якого збігається з текстом курсу Платона Малиновського (1721/22–1722/23 навч. рр.); обидва курси Сильвестра Кулябки (1735/36–1736/37 навч. рр.), де текст запозичено з курсу Амвросія Дубневича (1725/26–1726/27 навч. рр.). Див.: Микола Симчич, «До питання про “авторськість” філософських курсів XVII–XVIII ст.», *Наукові записки НаУКМА*, вип. 3: *Київська академія* (2004): 15–19.

² Зв’язок між курсами Кониського і Прокоповича, Кулябки і Дубневича та Козачинського і Дубневича завважив Дмитро Вишневський (Дмитрий Вишневский, *Киевская академия в первой половине XVIII столетия (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время)* (Київ: Тип. И. И. Горбунова, 1903), 204. прим. 4).

так і текст французького картезіанця Едмунда Пуршо. Крім того, Матвіїшин показав, що увесь курс наступника Кониського, Георгія Щербацького, дослівно збігається з курсом Пуршо³.

Пізніше було виявлено ще й інші приклади дослівного використання могилянцями чужих текстів. Тут, крім моїх спостережень⁴,

³ Ярослав Матвіїшин, «Нові матеріали до біографії Георгія Кониського (1717–1795),» *Рукописна та книжкова спадщина України* 1 (1993): 45–49. На жаль, до недавнього часу ця стаття була мені невідома. Дякую Миколі Федяю за вказівку про неї.

⁴ У монографії «*Philosophia rationalis*» я доповнив приклади дослівного запозичення у могилянських курсах і зробив аналіз цих запозичень. Було, зокрема, показано залежність кусів Михайла Козачинського (як 1739/40–1740/41, так і 1741/42–1742/43 навч. рр.) від курсу Амвросія Дубневича (1727/28–1728/29 навч. рр.), а також залежність третього курсу Козачинського (1743/44–1744/45 навч. рр.) від друкованого курсу філософії швейцарського капуцина Гervasія фон Брайзаха (von Breisach), відомого за латинізованим іменем Gervasius Brisacensis. Крім того, було встановлено, що перший курс Георгія Кониського (1747/48–1748/49 навч. рр.) дослівно збігається з філософським курсом Теофана Прокоповича (1706/07–1707/08 навч. рр.) (Микола Симчич, *Philosophia rationalis у Києво-Могилянській академії. Компаративний аналіз курсів логіки кінця XVII — першої половини XVIII ст.* (Вінниця: О. Власюк, 2009), 57–62). Дослідження курсу Інокентія Гізеля показало, що тут є фрагментарні запозичення з курсу відомого томіста XVII ст. Йоана від св. Томи (світське ім'я — Жуан Пуансо) (Микола Симчич, «Проблема розрізень і універсалій у філософському курсі Інокентія Гізеля,» у Інокентій Гізель, *Вибрані твори у трьох томах* (Київ, Львів: Свічадо, 2010), 3: 97–98). У пізніших дослідженнях було встановлено, що курс Сильвестра Піновського (1711/12–1712/13 навч. рр.) викладався за текстом курсу Стефана Яворського (1691/92–1693 навч. рр.), а Іларіон Левицький у своїх двох курсах використовує тексти курсів двох своїх попередників: Стефана Яворського і Христофора Чарнуцького (курс 1704/05–1705/06 навч. рр.) (Mykola Symchych, «An Analysis of the Note on Languages in Philosophical Courses at the Kyiv-Mohyla Academy in the Seventeenth and Eighteenth Centuries,» *Vivliofika: E-Journal of Eighteenth-Century Russian Studies* 10 (2022): 1–24, doi:<https://doi.org/10.21900/j.vivliofika.v10.1139>. У нещодавньому дослідженні було оприлюднено використання Христофором Чарнуцьким (курс 1702/03–1703/04 навч. рр.) курсу свого вчителя єзуїта Єжи Генделя (Mykola Symchych, «Wpływ jezuitów na wykładanie filozofii w Akademii Kijowsko-Mohylańskiej w XVII i XVIII w.,» w *Filozofowie Rzeczypospolitej w kulturach Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy. Konteksty geograficzne i koncepcyjne*, ed Dalius Viliūnas i Steffen Huber, *Polonica Philosophica Orientalia* (Warszawa: Sub lupa, 2025), 375–76.) Про особливості цього запозичення йтиметься далі.

додалися напрацювання інших дослідників. У 2023 р. Миколі Федю вдалося встановити, що курс Стефана Калиновського (1729/30–1730/31 навч. рр.) дослівно збігається з підручником французького схоласта, еклектичного аристотеліка Франсуа ле Ре⁵. Богдан Бабенко встановив основні джерела всіх курсів етик, прочитаних у Києво-Могилянській академії (далі — КМА), зокрема те, що Теофан Прокопович послуговувався етикою Євстахія від св. Павла, Сильвестр Кулябка — курсом Франсуа де Раконі, Михайло Козачинський скомбінував усі три своїх курси етики з Франсуа ле Ре, П'єра Бербе і Лорана Дюана⁶. З нетерпінням чекаю на статтю Владислава Шаповалова, де буде проаналізовано джерела Інокентія Гізеля у розділі про розумове суще, що є частиною логіки його філософського курсу (1645/46–1646/47 навч. рр.)⁷.

Виявлені збіги показують, що дослівне текстове запозичення трапляється у переважній більшості могилянських курсів.

⁵ Микола Федяй, «Філософський курс Стефана Калиновського 1729–1731 років у світлі його викладацької практики: джерела і (не)оригінальність», *Sententiae* 42 (1) (2023): 6–36, doi:10.31649/sent42.01.006.

⁶ Bogdan Babenko, «Siedemnastowieczny arystotelizm paryski w nauczaniu etyki w Akademii kijowsko-mohylańskiej: wykłady młodego Teofana Prokopowicza (1708),» w *Filozofowie Rzeczypospolitej*, 489–508; Litwy, Białorusi i Ukrainy. Konteksty geograficzne i koncepcyjne}, ed Dalius Viliūnas Steffen Huber, *Polonica Philosophica Orientalia* (Warszawa: Sub lupa, 2025 Bogdan Babenko, «Z badań nad migracją arystotelizmu chrześcijańskiego. Wykłady etyczne Michaela Kozaczynskiego w Akademii kijowsko-mohylańskiej (1739–1745),» w *Filozofowie Rzeczypospolitej*, 509–45. Характер запозичень в етиці філософського курсу Михайла Козачинського (1739/40–1740/41 навч. рр.) був детально оприяминений у критичному виданні цього тексту, зробленому Ярославом Стратій і Миколою Федяєм, і в детальній передмові до цього тексту Миколи Федяя: «Theophanes Prokopowicz i Mihael Kozaczynski,» w *Ethica sive scientia morum; Philosophia moralis seu ethica*, *Polonica Philosophica Orientalia* (Warszawa: Sub lupa, 2024).

⁷ Стаття подана до друку у журнал «Sententiae», дякую авторові за можливість ознайомитися зі змістом майбутньої статті. Крім того, Микола Федяй у своїй дисертації помітив у розділі про універсалії курсу Гізеля запозичення від єзуїта Педро Уртадо де Мендоси і францисканця-сцитиста Джона Панча: Микола Федяй, «Формування філософських традицій Києво-Могилянської академії 1632–1753 років крізь призму освітніх траєкторій її викладачів» (Дисертація на здобуття наукового ступеня доктор філософії, Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАНУ України, 2025), 55–56).

Доречно припустити, що курси, першоджерела яких невідомі, також містять подібні приклади. Проте було б абсолютно хибно вважати могилянських професорів «примітивними плагіаторами», чий курси не варті дослідження. Так би сталося за умови неправильних очікувань від цих джерел і елементарного нерозуміння їхньої природи⁸. Філософські курси КМА — це не сучасні дисертації, де вимога авторськості жорстко регламентована: здобувач мусить оприятити наукову новизну, а переписування чужого тексту вважається плагіатом і карається. Філософські курси — це викладацькі тексти, за допомоги яких професор унаочнював найважливіші ідеї усталеної філософської парадигми свого часу. Роблячи це, він, звісно, міг продемонструвати власну філософську позицію, але його основним завданням було не це: він мав навчити студента філософії, і навчити так, як її тоді розуміли. Рукописні філософські курси, що їх студенти записували під час лекцій, були фактично підручниками для навчання⁹. Тому для навчального процесу, по суті, не мало значення, чи викладач прочитав свій курс за певним курсом іншого автора, чи написав власний, де оприятинив власні філософські судження. Головне, як він зумів подати студентам матеріал і наскільки цей матеріал був ними засвоєний.

Утім, виявлені досі приклади переписування не однакові за характером. Є випадки, коли викладач диктує чужий друкований чи рукописний підручник (як, наприклад, Стефан Калиновський за Франсуа ле Ре), не змінюючи жодного слова від початку до кінця. А бувають випадки, коли викладач використовує чужий текст як свого роду опорне джерело — переказане, перероблене або й до-

⁸ Про історіографію хибних очікувань від могилянської філософської спадщини і фантастичні висновки про її природу див.: Микола Симчич, *Philosophia rationalis*, 20–31; його ж «“Від Вишенського до Сковороди”: радянські дослідження української філософії XVI–XVIII ст.» *Філософська думка* 1 (2013): 71–80.

⁹ Для сучасної школи вважається цілком нормальним, коли кожен учень може користуватися власним примірником підручника. В умовах України XVII — першої половини XVIII ст. в силу передовсім фінансових чинників не було можливості забезпечити всіх студентів друкованими підручниками. Тому студенти під диктовку записували підручниковий текст, який потім могли використовувати в освітніх практиках. У другій половині XVIII ст. у КМА з'являється можливість використання студентами друкованих підручників, тому змінюється дидактичний процес.

повнене (саме так, зокрема, Теофан Прокопович використав текст Євстахія від св. Павла).

Якщо викладач прочитав від початку до кінця курс якогось іноземного автора без жодних змін — це свідчить, що ідеї того-таки автора на даний момент побутували в КМА, а отже могли бути за-своєні студентами і певним чином відобразитися на їхній подальшій діяльності і творчості. Виявлення таких фактів дає можливість не стільки зрозуміти філософську творчість викладача — її, принаймні на рівні підготовки курсу, не було, скільки встановити побутування певних філософських ідей у КМА. Натомість випадки, коли викладач не просто переказує певне джерело, а його переробляє, піднімає набагато ширший спектр питань. Ясна річ, такі курси також засвідчують, що представлені тут ідеї побутували в КМА, але разом з тим внесені могилянським викладачем зміни можуть оприятити особливості його філософської позиції, або навіть його національної чи релігійної ідентичності.

Зміни, внесені викладачем, дозволяють розглядати їх у різних перспективах. По-перше, це, умовно кажучи, макрозміни, коли курс читається за одним базовим текстом, однак у певних розділах від нього відходить: або викладач замінює своє джерело іншим, або укладає деякі розділи сам. Не виключено, що за цим стояли якісь практичні причини. Припустімо, в базовому тексті певний матеріал розглянуто надто розлого, і викладач, щоб заощадити час, використовує інше, стисліше джерело. Або перевагу надано іншому джерелу, бо там цей-таки матеріал представлено чіткіше; або викладачеві ближча філософська позиція автора іншого джерела. Коли на основі особливостей тексту чи прямих вказівок вдається вирахувати, що викладачем керувала власне змістова мотивація, це заслуговує на особливу увагу. По-друге, викладач може вносити дрібніші зміни, назвімо їх мікрозмінами: наприклад, перефразування базового тексту, додавання пасажів або, навпаки, пропускання певних речень. Ці зміни варті більшої уваги тоді, коли вдається прослідкувати в них змістове навантаження.

На відміну від статті 2004 р., коли мені були відомі тільки випадки переписування могилянськими професорами один в одного, зараз уже зафіксовано багато прикладів, коли могилянці послуговувалися курсами з іноконфесійних навчальних закладів, зокрема єзуїтських. Часто в таких курсах були маркери, пов'язані

з конфесійною приналежністю автора. Важливо з'ясувати, як могилянський професор, використовуючи такий курс, реагував на конфесійно забарвлені акценти. Нещодавно було виявлено кілька єзуїтських курсів, що ними послуговувалися могилянські викладачі. Особливим завданням цієї статті є представлення цих курсів та аналіз роботи з ними могилянських викладачів. Далі буде наведено нові приклади текстуального збігу між могилянськими і єзуїтськими філософськими курсами.

Філософський курс Іларіона Ярошевицького (1704 р.)

Іларіон Ярошевицький — це єдиний відомий викладач КМА, якому не вдалося прочитати філософський курс повністю. Він почав його викладати у вересні 1704 р., але, прочитавши діалектику і зовсім невелику частину логіки (кілька глав вступу), помер¹⁰. Після нього курс продовжив Христофор Чарнуцький, на той момент префект КМА, а в попередні навчальні роки (1702/03–1703/04) викладач філософії, який почав логіку заново на підставі іншого тексту. Відтак, логіка Ярошевицького дійшла до нас лише в невеликому фрагменті. Може здаватися дивно, але в ІР НБУВ є рукопис курсу, який містить «логіку Ярошевицького» у повному обсязі. Мова про рукопис із сигнатурою ф. 305, спр. 150 — імовірно базове джерело Ярошевицького, який дійсно в своєму курсі спирався на цей текст, додаючи до нього деякі фрагменти з «сусіднього» рукопису — ф. 305, спр. 151. Обом цим рукописам варто присвятити окрему увагу.

Рукопис ф. 305, спр. 150

Рукопис ф. 305, спр. 150 досить складний для атрибуції, бо містить фрагменти двох філософських курсів. Тут представлено в повному обсязі діалектику з курсу Єжи Генделя, який він викладав у Ярославському єзуїтському колегіумі у 1690/91 навч. рр.

¹⁰ Діалектика курсу Іларіона Ярошевицького збереглася у чотирьох рукописах (ІР НБУВ, ф. 301п, спр. 564; ф. 306, спр. 99; ф. 307, спр. 444; ф. 312, спр. 627), а логіка — тільки в одному (ф. 301п, спр. 564). Наприкінці курсу логіки є замітка про смерть Ярошевицького (ф. 301п, спр. 564, арк. 79).

(арк. 34–67 зв.), а також невеликі частини логіки з його ж курсу (арк. 69–72 зв.), а саме: фрагменти розділів «Про універсалії зокрема» і «Про антипредикаменти», причому з переплутаними сторінками. Обидва ці фрагменти мали би належати рукописові ф. 305, спр. 151, де є основна частина курсу Генделя (логіка, фізика і метафізика), і потрапили вони до ф. 305, спр. 150, ймовірно, через помилку інтролігатора.

Крім цих чужих частин, рукопис ф. 305, спр. 150 містить текст одного філософського курсу у майже повному обсязі:

- Діалектика (без титульної сторінки і кількох завершальних сторінок) (арк. 2 зв.–33 зв.);
- Логіка: «Загальна філософія, поділена на три частини, тобто логіку, фізику і метафізику» [«*Philosophia universa in partes tres logicam, scilicet physicam et metaphysicam, distributa*»] (арк. 83–256 зв.);
- Перша частина фізика: «Друга частина філософії, природна наука або по-простому фізика, року 1689, місяця травня, дня 11» [«*Pars secunda philosophiae, naturalis scientia seu vulgo physica anno 1689 mense Maio die 11*»] (арк. 357–607 зв.);
- Метафізика: «Метафізичні диспутації на більшу славу Бога, на честь без гріха зачатої Діви Марії і на достойну прославу святих Августина, [Івана] Златоустого, Ігнатія, Франсиска Ксаверія року Божого 1690 [«*Ad M<aiorem> D<ei> g<loriam>, V<irgini> sine labe conceptae Mariae honorem sanctorumque Augustini, Chrisostomi, Ignacii, Francisci Xaverii debitam venerationem Diisputationes metaphysicae anno Domini 1690*»] (арк. 449–520 зв.);
- Друга частина фізики: (трактати про душу, про світ і небо, про виникнення і зникнення та про метеори) (арк. 521–607 зв.).

Дати на титульній сторінці фізики, а також на берегах тексту дають можливість визначити, що курс був прочитаний у 1688/89—1689/90 навч. рр. Низка маркерів дозволяє ствердити, що курс було прочитано у котромусь із єзуїтських колегіумів Речі Посполитої, зокрема: згадка на титульних сторінках та при закінченні курсів єзуїтських святих Ігнатія (Лойоли) і Франсиска Ксаверія (арк. 449, 607 зв.); згадування єзуїтських філософів і

теологів як «наших» (*nostris*), приміром отця Яна Моравського¹¹; відкликання до єзуїтських філософів загалом: «Існує реальне модальне розрізнення, якщо існують сутнісні модуси. [Ця думка] є спільною для вчених Товариства» [*Dantur distinctio realis modalis, si dans modi entitativi. Est communis doctorum Societatis*] (арк. 160 зв.). Разом з тим у тексті курсу є місце, за яким можна визначити, в якому саме колегіумі його читали. Автор у розділі про простір, точніше про категорію місця, наводить приклад, що виявляє місце його перебування. Він каже, якщо я зараз перебуваю в Перемишлі [*«habeam praesentiam Premisliensem»*], то не можу водночас знаходитись у Львові¹². Звідси логічно випливає, що автор перебуває у Перемишлі. З'ясувавши, хто викладав філософію у Перемишлі у 1688/89–1689/90 навч. рр., можна встановити ім'я викладача. «*Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564–1995*», доступна в Інтернеті¹³, подає відповідну інформацію: філософію у Перемишльському єзуїтському колегіумі впродовж 1688–1690 рр. читав Павел Завільський (*Paweł Zawilski, 1655–1734*)¹⁴, отже, він і мав би бути автором цього курсу¹⁵.

¹¹ «Ita Scotus, Caietanus et multi alii, **e nostris** Vasques, Maurus, Esparza, Pater Ioannes Morawski, contra magnum Suarez, Arragam et Oviedum» (тут і далі виділено мною — М. С.) (ІР НБУВ, ф. 305, спр. 150, арк. 351);

«Est conclusio Aristotelis, tandem tuetur Doctor Angelicus, Caietanus, Scotus, **e nostris** Magnus Suarez, Ruvius, Toletus, etc.» (там само, арк. 406).

¹² «Nota quarto: rationem, cur ego habendo praesentiam Premisliensem non possim statim immediate producere ubicationem Leopoliensem esse hanc, quia ut producat aliquid ubicationem, debet praesupponi habere ubicationem immediatam ubicationi producendum. Ergo cum praesentia Premisliensis mea non sit immediata ubicationi Leopoliensi producendae, nam inter ubicationem Premisliensem et Leopoliensem multae interiacent ubicationes, sequitur, quod habendo praesentiam Premisliensem non possim immediate producere ubicationem Leopoliensem» (там само, арк. 431 зв.).

¹³ Ludwik Grzebień, red., *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564–1995* (Kraków: WAM, 1996), <https://www.jezuici.krakow.pl/bibl/enc.htm>.

¹⁴ Ibid., 788.

¹⁵ Можлива інша, проте менш імовірна, інтерпретація фрагменту про Перемишль і Львів: перебування автора у Перемишлі є гіпотетичним — реально він перебував у Львові, і в такому випадку курс мав би бути прочитаним у Львівському єзуїтському колегіумі. Але цей варіант треба відкинути. Справа в тому, що курс філософії з Львівського єзуїтського колегіуму за 1688/89–1689/90 навч. рр. нам доступний. Фізика з нього

Рукопис ф. 305, спр. 151

Рукопис містить майже повний текст філософського курсу Єжи Генделя (Jerzy Gengell, 1657–1727), прочитаний у Ярославському єзуїтському колегіумі у 1690/91–1691/92–1692/93 навч. рр. (крім діалектики, яку помилково вшито до рукопису ф. 305, спр. 150).

Тут містяться:

- Логіка (без титульної сторінки і кількох початкових сторінок) (арк. 1–164 зв.);
- Фізика (без титульної сторінки і кількох сторінок завершення) (168–510 зв.);
- Метафізика: «Надприродна філософія або метафізика, пояснена диспутаціями на більшу славу Бога найкращого і найбільшого, на честь Богоматері, святого Йоана, Ігнатія, Ксаверія, особливо Августина і [Яна] Непомуцького, року Божого 1692» [«*Philosophia ultranaturalis seu metaphysica diputationibus illustrata Ad Maiorem Dei Optimi Maximi, Pretiosissimae, Dei Parentis, divi Ioannis, Ignatii, Xaverii, praecipue Augustini et Neopomucenni honorem Anno Domini 1692*»] (арк. 511–580 зв.).

Цей рукопис можна атрибутувати на основі порівняння з двома рукописами філософського курсу Єжи Генделя, прочитаного 1690/91–1691/92–1692/93 навч. рр. у Ярославському єзуїтському колегіумі: ІР НБУВ, ф. 1, спр. 4406 і 4408. Ці рукописи містять діалектику (спр. 4406, арк. 1–33 і спр. 4408, арк. 79–138 зв.), логіку (спр. 4406, арк. 36–186 зв.) і метафізику (спр. 4408, арк. 1–77 зв.). В усіх трьох рукописах (ф. 305, спр. 151; ф. 1, спр. 4406; ф. 1, спр. 4408) представлено текст того самого філософського курсу. Титульний аркуш: «Шкільна філософія, пояснена диспутаціями на більшу славу Бога найкращого і найбільшого, найдорожчої Богоматері, божественних Йоана, Ігнатія, [Франциска] Ксаверія, [Франциска] Борджія і на честь святих вчителів, року Втіленої Мудрості 1690 [викладена] у Ярославському колегіумі Товариства

збережена у рукописі ІР НБУВ, ф. 306, спр. 91. У цьому рукописі титульна сторінка чітко вказує, що він був прочитаний у Львівському єзуїтському колегіумі, і викладачем є Єжи Гендель. Але тексти відповідних місць цих рукописів ф. 305, спр. 150 і ф. 306, спр. 91 цілком відмінні.

Ісусового всечаснішим отцем Генгелем»¹⁶, однозначно повідомляє, що курс було прочитано в Ярославському єзуїтському колегіумі у 1690 р. і що викладачем був Генгель; цю інформацію підтверджує й рукопис спр. 4408 (арк. 79). Курс читався упродовж трьох навчальних років; дату закінчення метафізики 3 грудня 1692 року наведено тут же (спр. 4408, арк. 77 зв.).

Стосунок курсу Ярошевицького до рукописів ф. 305, 150 і 151

Обидва рукописи ф. 305, спр. 150 і 151 виконано однією рукою¹⁷. Ймовірно, через це інтролігатор XVIII ст. помилився, коли їх зшивав. Ця деталь, як видається, має стосунок до Іларіона Ярошевицького. Якщо порівняти його курс з рукописом ф. 305, спр. 150, то побачимо, що курс Завільського був базовим для могилянського професора. Виклад діалектики і логіки Ярошевицького майже повністю збігається з викладом Завільського. Ярошевицький залишає практично без змін і назву курсу, і формальну структуру первісного тексту, хоч зрідка робить невеликі скорочення й доповнення: наприклад, переставляє слова в реченнях. Проте в одному місці, в розділі про другу операцію інтелекту («Pars 2. De secunda intellectus nostri operatione» (ф. 301п, спр. 564, арк. 20 зв.–31)), обидва тексти геть не збігаються¹⁸. Порівняння показало, що цей фрагмент тотожний із курсом Генгеля, чий виклад діалектики міститься у рукописі ф. 305, спр. 150 (арк. 46 зв.–54). Характер використання Ярошевицьким текстів Генгеля і Завільського не від-

¹⁶ «Philosophia scholastica disputationibus illustrata ad M<aiore> D<ei> O<ptimi> M<aximi> Gloriam pretiosissimae Dei Parentis, divorum Ioannis, Ignatii, Xaverii, Borgiae SS<anctorum>que doctorum honorem anno Incarnatae Sapientiae 1690 In Collegio Jaroslaviensi Soc. Jesu R.P. Gengell» (ІР НБУВ, ф. 1, спр. 4406, арк. 1)

¹⁷ Про те, що обидва рукописи записані однією рукою, зазначив ще Микола Петров у своєму описі (Николай Петров, *Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве, вып. 1: Собрание рукописей Московского митрополита Макария (Булгакова), Мелецкого монастыря на Волыни, Киево-Братского монастыря и Киевской духовной семинарии* (Москва: Университетская типография, 1891), 246, №151).

¹⁸ Ідеться про майже весь текст розділу про другу дію розуму, крім останнього трактату: «Tractatus ultimus Quid est modus sciendi» (ІР НБУВ, ф. 301п, спр. 564, арк. 31–33), що збігається із Завільським.

різняється: тут теж могилянський професор не вносить суттєвих змін.

Утім, у рукописі курсу Ярошевицького є одне місце, яке вказує на стосунок могилянського професора до Єжи Генделя: у вступній частині логіки, майже тотожній із текстом Завільського, одне речення додано Ярошевицьким. Наводячи різноманітні визначення логіки, він доповнює їх визначенням, якого немає у Завільського:

Інші, як мій професор філософії Єжи Гендель за Платоном, Зеноном, Толедом, Фонсекою, так визначають філософію — це наука, що спритністю діалектики [вивчає] створене суще відповідно до різних певних формальних підстав і нестворене [суще] відповідно до природного світла¹⁹.

Виходить, що Єжи Гендель був учителем Іларіона Ярошевицького! Постає питання: чому могилянський професор використовував у своєму викладі не курс свого учителя Генделя, а Завільського? Відповідь на нього, як видається, приховує довшу історію стосунку курсу Єжи Генделя до КМА.

Курс Генделя використовував при викладанні у 1702/03–1703/04 навч. рр. попередник Ярошевицького Христофор Чарнуцький як базовий у всіх частинах, крім діалектики²⁰. Чарнуцький послуговувався ним досить вільно: переструктурував, іноді просто переказував, то скорочуючи, то доповнюючи²¹. Використання Чарнуцьким Генделя не викликає подиву, адже могилянський професор сам визнавав, що Гендель був його вчителем і дуже прихильно про нього відгукувався: «Мій у філософських [класах] професор, всесесний отець Георгій Гендель, не найостанніший теолог Польської провінції, муж високого таланту і ясної доктрини» [«*Meus in philosophicis professor R[everendus] P[ater] Georgius Gengel, vir sublimitate ingenii, sollemnitate doctrinae Polonae Provinciae theologus non postremus*»] (ф. 312, спр. 625, арк. 97).

¹⁹ «*Alii sic definiunt, ubi meus professor in philosophia Georgius Gengel cum Platone, Zenone, Tholeto, Fonseca, philosophiam iuxta vigorem dialecticum est entis creati sub multiplici certa ratione formali et increati praecise secundum lumen naturae scientiae*» (там само, арк. 54 зв.).

²⁰ Джерела діалектики курсу Чарнуцького встановити не вдалося.

²¹ Детальніше про стосунок курсу Чарнуцького до Генделя див.: Symchych, «*Wpływ jezuitów,*» 375–378.

Можливо, Іларіон Ярошевицький вирішив скористатися при викладі не курсом Генделя, а курсом Завільського, щоб відрізнитися від свого попередника, а за іронією долі й наступника.

Повертаючись до того, що обидва курси (Завільського і Генделя) у рукописах ф. 305, спр. 150 і 151 було записано однією рукою, варто звернути увагу на те, що дати викладання обох курсів послідовні. Завільський читав його в Перемишлі у 1688/89–1689/90 навч. рр., а Гендель у Ярославі у 1690/91–1691/92–1692/93 навч. рр., причому записував їх один студент, що слухав обидва курси. На моє припущення, ним був Ярошевицький. Коли це так, то нічого дивного, що він викладав у КМА за обома курсами. Однак насувається питання: чому він згадав про Генделя як про свого вчителя, а про Завільського промовчав? Можливе пояснення таке: розділ про визначення Ярошевицький читає за Завільським, і тут усе відповідає позиції перемишльського професора, але вирішує його доповнити, представивши позицію свого другого вчителя.

Звісно, думка, що рукописи ф. 305, спр. 150 і 151 є студентськими записами самого Ярошевицького — це лише припущення, і потрібні додаткові свідчення, щоб його підтвердити. Але припущення видається досить вірогідним, коли врахувати, що курси записувала православна особа, про що піде мова наприкінці статті — при аналізі присвят у різних курсах.

Філософський курс Платона Малиновського (1721/22–1722/23 навч. рр.)

Як уже згадувалося на початку, курс Платона Малиновського слугував базовим текстом для курсу Єроніма Миткевича (1733/34–1734/35 навч. рр.), де текст Малиновського в частині логіки використано практично без жодних змін. Однак недавно вдалося виявити текст курсу, базовий для самого Малиновського. Він збережений у рукописі ІР НБУВ, ф. 306, спр. 90, що містить частини філософського курсу — логіку (арк. 6–135) і метафізику (арк. 136–169). На думку Миколи Петрова, його викладали в котромусь із єзуїтських колегіумів у 1687–1689 рр.²² Чіткішу атрибуцію здійс-

²² Микола Петров так описує цей рукопис: «Философский курс на латинском языке, заключающий логику и метафизику, и преподанный в 1687–

нити важко, бо в рукописі немає ні загальної титульної сторінки, ні титульної сторінки курсу логіки — є лише до курсу метафізики: «Надприродна філософія або метафізика, пояснена диспутаціями, розпочата 24 січня 1689 року» [«*Philosophia ultranaturalis seu metaphysica disputationibus illustrata anno Anno 1689 Januarii 24 inchoata*»] (арк. 136). Ця дата, як і решта дат на берегах сторінок²³, дозволяє вирахувати, коли курс було прочитано, і підтвердити висновок Петрова — що в 1687/88–1688/89 навч. рр.

Хронологія частин курсу реконструюється так: його почали читати у вересні 1687 р.; ймовірно, першою йшла коротка діалектика (хоч не виключено, що її взагалі не було прочитано). Далі йшла збережена в рукописі логіка, завершена десь наприкінці лютого — на початку березня 1688 р. Після логіки традиційно читали впродовж дев'яти-десяти місяців фізику — у рукописі її немає, після неї метафізику — у рукописі вона є як розпочата наприкінці січня й завершена наприкінці лютого 1689 р. Далі в багатьох єзуїтських курсах ішло продовження фізики, що могло тривати до кінця року: ймовірно, так було і в цьому випадку.

У рукописі не вказано, де і хто читав курс, але це можна встановити за вказівками в самому тексті. Згідно з ними, можна з певністю твердити, що його викладали в єзуїтському колегіумі. Так, наприкінці курсу логіки, де традиційно містилося звернення до Бога і святих, названо святого Франциска Ксаверія (*Franciscus Xaverius, Francisco Javier*)²⁴ — іспанського єзуїта, соратника Ігнатія Лойоли, місіонера на Далекому Сході. Крім того, згадуючи єзуїт-

1689 годах в католической коллегии, без начала и заглавия, in 4°, с такою заметкою на переднем беловом листе: “Huius labor exarator cessit fatis anno 1689”» (Петров, *Описание*, вып. 2: *Собрание сочинений Киево-Печерской лавры, киевских монастырей Златоверхо-Михайловского, Пустынно-Никольского, Выдубицкого и женского Флоровского, и Десятинной церкви* (Москва: Университетская типография, 1894), 40, №90 (X, 57)).

²³ У рукописі можна зустріти такі дати: «20 Octobris» (арк. 35); «31 Octobris» (арк. 43 зв.); «5 Decembris» (арк. 70 зв.); «22 Januarii anno 1688» (арк. 109); «1688, 4 Februarii» (арк. 121) — у середині курсу логіки та «Anno 1689 Januarii 24» (арк. 136) — на початку метафізики і «Anno 1689 die 28 Februarii» — наприкінці метафізики.

²⁴ «...in maiorem Maximi Dei gloriam, Beatissimae Virginis immaculate conceptae, sanctorumque doctorum, praesertim Sancti Francisci Xaveri perennem honorem» (ІР НБУВ, ф. 306, спр. 90, арк. 135).

ських філософів, автор курсу часто називає їх «нашими» (*nostri*)²⁵, а перед їхніми іменами за усталеною між єзуїтами традицією додає аббревіатуру «р.» (*pater*, отець), чого не робить при іменах філософів і теологів з інших чернечих орденів Католицької Церкви.

Характерною особливістю досліджуваного тексту є детальні посилання. Автор не просто вказує, хто з відомих філософів і теологів приймав чи відкидав наведену думку, а й детально викладає позицію його колег та вчителів. Для прикладу, розглядаючи питання про внутрішнє віртуальне розрізнення, автор курсу підсумовує, що такого розрізнення не існує. Після цього він посилається на відомих авторитетів, які дотримувалися такої самої думки, а далі переходить до опонентів, причому про одного з них відгукується з великим пієтетом: «...між котрими особливим захисником цієї думки був і гострий на розум преподобний отець Томаш Млодзяновський, який перший великим знанням і ясністю просвітив Польщу, видавши друком книги, якими охопив всю філософію і теологію»²⁶. Додам, що польський єзуїт Томаш Млодзяновський (1622–1686), відомий теолог і філософ, справді прославився своїм п'ятитомним загальним теологічним і філософським курсом («*Integer cursus theologicus et philosophicus*»). Така увага до Млодзяновського і його значущості для Польщі натякає, що курс було викладено в польському навчальному закладі.

В іншому місці автор курсу наводить більше інформації про філософські позиції єзуїтів Польської провінції, серед іншого про позицію власного вчителя теології в питанні про властивості категорії відношення, чию конклузію з цього приводу згадує так:

Це конклузія, яку вперше у Польській провінції виклав преподобний отець Павел Модзелевський у Каліському колеґіумі, а слідом за ним там само преподобний отець Францишек Фабриціус, мій учитель теології, який був або його могли вважати [людиною] надзвичайно великого розуму і теологічної вченості через те, що він перший у цій Польській провінції з великою славою викладав упродовж цілих два-

²⁵ Це помічено в таких місцях: там само, арк. 63 зв.; 76; 100 зв.

²⁶ «*Inter quos praecipuus huius sententiae propugnator fuit et acerrimus RP Thomas Młodzianowski, qui primus Poloniam editis in lucem voluminibus, quibus totam philosophiam et theologiam complexus est, magna eruditione et claritate illustravit.*» (там само, арк. 57 зв.).

надцяти років схоластичну теологію — професор філософії і теології для багатьох²⁷.

За даними енциклопедії про єзуїтів, Павел Модзелевський (Pawel Modzelewski, 1628–1668) викладав філософію у Каліші у 1660–1666 рр. і схоластичну теологію в Познані у 1668–1668 рр.²⁸, а Францишек Фабриціус (Franciszek Fabricius або Fabrycu, 1634–1699) дійсно довго викладав теологію у різних навчальних закладах Польщі: схоластичну теологію у Львові у 1668–1672 і 1681–1684 рр. та Кракові у 1672–1676 і 1684–1685 рр., а також моральну теологію у Каліші в 1679–1680 і у Львові 1686–1699 рр. Якщо підрахувати, в підсумку справді вийде 12 років, хоч коли додати час викладання моральної теології, то число буде набагато більшим — цілих 26 років²⁹.

Ще одне посилання не тільки проливає додаткове світло на спадкоємність думки Малиновського, але й дає можливість визначити місце викладання використаного ним курсу. Автор цього курсу ставить питання про те, який тип розрізнення є між цілим і частиною, і відповідає, що це особливий варіант реального розрізнення — реальне неадекватне розрізнення. Свою думку він підкріплює:

Так вважають усі найбільші філософи цього покоління, як і їхні опоненти, тобто отець Іск'ердо і дуже вчений отець Хостинський, що вісім років тому [був] талановитим викладачем цієї школи [p. Hostynski et quidam ante octo anno huius scholae ingeniosus professor]³⁰.

З цієї цитати випливає, що Хостинський професорував у тому самому навчальному закладі, де зараз викладається даний курс.

²⁷ «Est conclusio, quam primus in Provincia Polona docuit RP Paulus Modzelewski in Collegio Calliszensi, quem ibidem secutus est RP Franciscus Fabricium, meus in theologia professor, qui quanti ingenii et eruditionis theologiae sit vel exinde colligi potest, quod in hac Provincia Polona primus theologicam scholasticam annis 12 integres cum summa laude docuerit, plurimorum philosophiae et theologiae professor» (там само, арк. 101).

²⁸ Grzebień, red. *Encyklopedia*, 433.

²⁹ Ibid., 151.

³⁰ «Conclusio: Respondeo affirmative. Ita fere omnes huius aetatis maximi philosophi [далі йде витерте місце розміром в одне слово — мабуть, було «et theologi»], ut fatentur ipsi oppositi, scilicet p. Isquirdo, p. Hostynski et quidam ante octo anno huius scholae ingeniosus professor et solide doctus» (ІР НБУВ, ф. 306, спр. 90, арк. 47).

Однак цитата може мати кілька інтерпретацій залежно від того, як розуміти слово «ante». Якщо перекласти «ante» як «раніше», то виходить, що Ян Хостинський раніше впродовж восьми років викладав у цій школі, і він справді вісім років читав схоластичну теологію у Познані — з 1669 по 1677 р.³¹ Натомість якщо «ante octo anno» інтерпретувати як «вісім років тому», то вийде, що на той час Хостинський, завершивши викладання, був надвірним теологом єпископа Познанського, або вже ректором того-таки Познанського колегіуму. Але так чи інакше, немає сумніву, що йдеться власне про Познанський колегіум.

Знаючи, що курс викладався у Познані в 1687/88–1688/89 навч. рр., можна встановити, хто був його викладачем. Звернувшись до «Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564–1995», побачимо, що в статті про Францишека Понінського (Franciszek Poniński, 1661–1714) зазначено, що він викладав філософію у Познані у 1687–1689 рр.³², тобто якраз у ті роки, які нас цікавлять. Отже, викладачем цього курсу був Францишек Понінський, однак постає певна проблема з таким висновком. Адже автор курсу назвав своїм професором теології Фабриціуса, а в енциклопедичній статті про Понінського сказано, що той вивчав теологію в Познані 1682–1684 рр. і в Римі 1684–1686 рр., натомість Фабриціус у 1681–1684 рр. викладав філософію у Львові, а далі, в 1684–1685 рр., у Кракові. Відтак, незрозуміло, де Понінський міг слухати Фабриціуса. Незважаючи на розбіжність між інформацією енциклопедії і досліджуваного рукопису, все ж залишається велика ймовірність, що автором курсу був таки Францишек Понінський.

Оскільки рукопис ф. 306, спр. 90 містить тільки логіку і метафізику, курс Малиновського не можна порівняти з курсом Понінського повністю, але доступні частини підтверджують їхню текстуальну подібність. Отже, схоже, саме цей текст був базовим для Малиновського, хоч могилянський професор вніс до нього багато змін, і насамперед його переструктурував.

Особливості переструктурування можна проілюструвати на прикладі питання про формальне розрізнення з боку речі і вір-

³¹ Grzebień, red. *Encyklopedia*, 222.

³² Ibid., 529.

туальне розрізнення. Понінський присвячує для цих двох розрізень окреме питання: «Питання 2. Про формальне розрізнення за природою речі скотистичне і віртуальне томістичне» [«Quaestio 2. De distinctione formali ex natura rei scotistica et virtuali thomistica»] (ф. 306, спр. 90, арк. 50 зв.). У Малиновського теж є окрема структурна одиниця з ідентичною назвою: «Sectio 2. De distinctione formali ex natura rei scotistica et virtuali thomistica» (ф. 306, спр. 115, арк. 115 зв.). Але у польського єзуїта текст питання розділений на два пункти, присвячені двом різним темам: перший — скотистичному формальному розрізненню за природою речі, другий — томістичному віртуальному розрізненню. Ці обидва пункти можна вважати цілком незалежними: у кожному розглянуто загальні пояснення, чим є конкретне розрізнення і в контексті чого воно постало та як застосовується; викладено думку професора щодо існування (точніше, неіснування) цього розрізнення і подано й спростовано закиди, що заперечують позицію опонентів. Могилянський професор натомість ці обидва питання не роз'єднує. Спершу він подає пояснення до кожного з розрізень, далі в окремому параграфі («§1. Proponuntur et probantur conclusiones») викладає свою позицію щодо кожного з розрізень і доводить її. Після цього міститься окремий параграф з викладом закидів проти його позиції щодо першого розрізнення, потім щодо другого, та їхнє спростування («§2. Proponuntur et solvuntur obiectiones»). При цьому весь текст, викладений тут Малиновським з деякими скороченнями, майже дослівно збігається з текстом рукопису ф. 306, спр. 90.

Крім переструктурування, Малиновський вносить певні корективи до тексту, деколи його скорочуючи, а деколи доповнюючи. Найчастіше це стосується перестановки слів у реченні, але трапляються й зміни, пов'язані зі згадками про певні місцевості. Було б дивно, якби могилянський професор у своєму курсі хвалив єзуїтів, учителів Понінського, тож власне такі згадки він певним чином модифікував. Наприклад, у розділі, де обговорюється, як людина пізнає універсалії, Понінський підтримує думку, що це відбувається через змішаний чи об'єднаний акт пізнання [«actus confusus»], і підкріплює свою конклюдію таким пасажем: «Ця найвідоміша конклюдіа зокрема проголошується в університетах Італії, Іспанії, Німеччини, і її також найчастіше підтримують новіші філосо-

фи в Польщі» [*quam communissime recentiores etiam philosophi in Polonia tenent*»]³³. Малиновський, залишаючи саму згадку без змін, пропускає уточнення «у Польщі»³⁴. Інший приклад теж стосується проблеми універсалій. Понінський відкидає об'єктивне виокремлення [*«praecisio obiectiva»*], далі спочатку коротко наводить, проти кого спрямована його конклюдія: «проти майже всіх томістів і скотистів, а також проти багатьох наших» [*«item contra multos e nostris»*]³⁵, після чого перераховує десять імен філософів, які підтримували його тезу. Малиновський радикально скорочує, а водночас видозмінює цей пасаж, пишучи: «Ця конклюдія проти майже всіх томістів і скотистів, також проти Васкеса, Суареса, Моліни, Таннера і кількох новіших»³⁶. Примітно, що Суарес згадують як Понінський, так і Малиновський, але в двох діаметрально протилежних ролях: польський єзуїт вважає, що Суарес відкидав об'єктивне виокремлення, натомість могилянський професор зараховує його до тих, що таке виокремлення підтримували. Це протиріччя не надто дивне: воно відображає тогочасні дебати між «об'єктивістами» і «формалістами». Кожен з авторів залучає до свого табору відомі авторитети: Тому Аквінського і Франсиско Суареса. Тимчасом Малиновський не просто скорочує, а й переробляє посилання Понінського, адже Васкеса, Моліну і Таннера Понінський взагалі не згадує.

Трапляється, що Малиновський залишає без змін посилання єзуїтського професора. Так, при розгляді питання про існування

³³ «Est conclusio celebrissima, in praecipuis Italiae, Hispaniae, Germaniae universitatibus asserta, quam communissime recentiores etiam philosophi in Polonia tenent» (ІР НБУВ, ф. 306, спр. 90, арк. 78).

³⁴ «Est conclusio celebrissima, in praecipuis Italiae, Hispaniae, Germaniae universitatibus asserta, quam communissime recentiores philosophi tenent» (там само, спр. 115, арк. 144 зв.).

³⁵ «Haec conclusio est contra omnes fere thomistas et scotistas, item contra multos e nostris, sed nostram conclusionem defendit Doctor Angelicus et Aristotelem, ut ostendit fuse Pallavicinus in sua Logica, tenent item eadem Magnus Suarez Disputatio 7 Metaph., sectione 1, n. 8, nominales, Hurtadus, Valentia, Oviedo, eminentissimi Cardinales Joannes de Lugo et Sfortia Pallavicinus, post hos Antonius Peres, Esparsa et reliqui quamplurimi doctores» (там само, спр. 90, арк. 63 зв.).

³⁶ «Haec conclusio est contra omnes fere thomistas et scotistas, item contra Vasquez, Suarez, Molinam, Tannerum, Comptonum et aliquos recensiores» (там само, спр. 115, арк. 130 зв.).

відношень Понінський зазначає: «Відношення існують поза нашим мисленням у творіннях. Ця конклюдія безсумнівна, особливо у наших школах, коли вважати протилежне забороненим»³⁷. Сама по собі ця теза є дивною: чи справді безсумнівність конклюдії полягає в тому, що заборонено так вважати? Так чи так, але її можна пов'язати з тим, що частина філософів, наприклад Вільям Окам, заперечували існування відношень у створених речах: на їхню думку, вони існують тільки в теологічному контексті, як, приміром, відношення між Особами Св. Трійці. Мабуть, власне цю тезу було заборонено поширювати в єзуїтських навчальних закладах — «в наших школах» [*in scholis nostris*]. Видається сумнівним, аби така заборона діяла і в КМА.

Хоч курс Понінського був основним для Малиновського у викладі логіки та метафізики, трапляються місця, де така залежність дуже незначна або взагалі відсутня. Одне з таких місць — це розділ про універсалії зокрема. Він у переважній більшості збігається з відповідним місцем курсу Стефана Яворського (1691/92–1692/93 навч. рр.)³⁸. Платон Малиновський тут долучається до низки могилянських професорів, які в своїх курсах в тому чи іншому обсязі запозичували текст курсу Стефана Яворського. Текст Яворського майже не зрадаговано: ймовірно, тут не було потреби в цензуруванні, адже джерело не було іноконфесійним, а до того ж вважалося достатньо авторитетним. Однак і тут Малиновський робить структурне переформатування, а подеколи поєднує текст Яворського з текстом Понінського, ба є місця, де один абзац належить Яворському, а другий Понінському³⁹.

³⁷ «Conclusio tertia: Dantur relationes nemine cogitante in creatis. Est conclusia indubita, praecipue in scholis nostris, cum oppositum sentire prohibitum sit.» (там само, спр. 90, арк. 93 зв.). У Малиновського: «Conclusio unica: Dantur relationes nemine cogitante. Est conclusio indubita, praecipue in scholis nostris, cum oppositum sentire prohibitum sit.» (там само, спр. 115, арк. 177).

³⁸ У Малиновського цей розділ називається «Quaestio 2. De universalibus in particulari» (там само, арк. 154 зв.–175 зв.), а в Яворського — «Disputatio 4. De universalibus in particulari seu quine praedicabilibus» (там само, ф. 305, спр. 152, арк. 122–137 зв.).

³⁹ Таке трапляється в главі про індивідуума: «Punctum 3. De individuo» (там само, ф. 306, спр. 115, арк. 167 зв.–170 зв.), де переплетено фрагменти з курсу Понінського (там само, спр. 90, арк. 89 зв.–90 зв.) та Яворського (там само, ф. 305, спр. 152, арк. 131–133).

Утім, у курсі Малиновського трапляються місця, де не помітно зв'язку ані з курсом Понінського, ані з курсом Яворського, як-от: початок розділу про другу операцію розуму⁴⁰, або розділ метафізики «Про можливість та існування сущого»⁴¹. Найімовірніше, Малиновський користувався ще й якимось третім джерелом.

У випадку з Платоном Малиновським, як і в решті випадків використання кількох текстів, цікаво було б дізнатися, чому могилянський викладач не задовольнявся одним джерелом, натомість звертався до іншого. Скажімо, у деяких місцях, наприклад при використанні іншого джерела в першій частині розділу про другу операцію логіки, можна було б припустити, що Малиновський просто скорочує текст Понінського як надто розлогий. Але, гадаю, це все ж не так. У згаданому розділі познанський єзуїт не тільки розлогий, а й вдається у такі дивні сфери, як нумерологія⁴². Можна припустити, що могилянський професор просто не міг із цим погодитися, а відтак змінив текст. Гіпотезу про скорочення спростовують й інші приклади. Так, у метафізиці розділ про можливе суще у Малиновського довший⁴³, ніж у Понінського⁴⁴ чи Яворського⁴⁵. Крім того, майже в усіх випадках відхилення від тексту Понінського помічається повна чи часткова зміна філософської позиції. Виглядає, що Малиновський, обираючи курс Понінського, загалом приймав його філософську позицію, але в деяких місцях не погоджувався з познанським єзуїтом, і тоді залучав інші джерела, для нього ближчі. Поза тим, варто звернути увагу на характерне бажання переструктурувати текст: справді, текст курсу Малиновського структурований чіткіше, ніж його першоджерело.

⁴⁰ «Pars 2. De iis, quae ad secundam operationem referunt» (там само, ф. 306, спр. 115, арк. 196–203 зв.): тут збігаються з Понінським тільки кілька останніх сторінок розділу.

⁴¹ «De possibilitate et existentia entis» (там само, арк. 231 зв.–239).

⁴² Там само, спр. 90, арк. 111 зв.–115 зв.

⁴³ Там само, спр. 115, арк. 231 зв.–241 зв.

⁴⁴ Там само, спр. 90, арк. 142–148.

⁴⁵ Там само, ф. 8, спр. 60, арк. 558–562 зв.

Філософський курс Йосифа Волчанського (1717/18–1718/19 навч. рр.) і його «луцького колеги»

Наведені вище приклади показують, що могилянські професори у викладацькій практиці використовували курси з єзуїтських навчальних закладів Речі Посполитої. Чи були приклади зворотнього, тобто чи єзуїти використовували могилянські курси? Такий курс, який, на перший погляд, це підтверджує, існує. Мова про рукопис з ІР НБУВ (ф. 306, спр. 109), атрибутований як філософський курс, що його викладали в Луцькому єзуїтському колегіїумі в 1716–1717 рр. (див. опис Миколи Петрова⁴⁶). У рукописі міститься повний філософський курс із такою титульною сторінкою: «На більшу славу Бога філософський трактат за задумом князя філософів Аристотеля Стагірити, викладений у Луцькому колегіїумі року Божого 1716» [«Ad M<aiorem> D<ei> gloriam Tractatus philosophicus ad mentem principis philosophorum Aristotelis Stagiritae in Collegio Luceoviensi anno Domini 1716 expositus»] (ф. 306, спр. 109, арк. 1). Курс містить такі частини:

- передмову: «Вступ до загальної філософії» [«Praefatio in universam philosophiam»] (арк. 2–3);
- діалектику: «Сума логіки або діалектика, що готує охочу роколанську молодь до логіки» [«Summa logicae seu dialectica studiosae iuventuti Roxolanae ad logicam praeparanda»] (арк. 3–47);
- логіку: «Раціональна філософія або логіка, пояснена диспутациями, подана у Луцькому колегіїумі з року 1715 до року 1716» [«Philosophia rationalis universa seu logica, disputatinibus illustrata, in Collegio Luceoviensi ab anno 1715 ad annum 1716-tum tradita»] (арк. 48–151 зв.);
- фізику: «Раціональна філософія (sic!) або фізика, за задумом князя філософів Аристотеля Стагірити подана і пояснена у Луцькому колегіїумі року Божого 1717» [«Philosophia rationalis (sic!) seu physica, ad mentem principis philosophorum

⁴⁶ Запис у каталозі Петрова звучить так: «Tractatus philosophicus ad mentem principis philosophorum Aristotelis Stagiritae in Collegio Luceoriensi (тоєсть Луцком) anno Domini 1716 expositus, а окончанный 2-го июля 1717 года, — in 4°» (Петров, *Описание*, 2: 43, №109).

Aristotelis Stagritae tradita et explicata in Collegio Luceoviensi anno Domini 1717»] (арк. 152–370 зв.);

- метафізику: «Надприродна філософія або метафізика за задумом князя філософів Аристотеля Стагирита» [«Philosophia supranaturalis seu metaphysica ad mentem principiiis philosophorum Aristotelis Stagiritae»] (арк. 371–392 зв.).

Як показують титульні сторінки, курс було прочитано у Луцькому колеґіумі, отже єзуїтському, бо інших колеґіумів у Луцьку тоді не було. Дати читання курсу наведено не лише на титульній сторінці, але й наприкінці його окремих частин: «Iunii 1ma Anno Domini 1717» — при закінченні фізики (арк. 370 зв.), «Anno Domini 1717 Iulii 2» (арк. 392 зв.) — при закінченні метафізики і курсу загалом. Курс, отже, було прочитано в 1715/16–1716/17 навч. рр. За допомоги «Encyklopedia wiedzy o jezuitach» можна встановити, що курс читав Марцін Людер (Marcin Luder, 1676–1749)⁴⁷.

Однак порівняльний аналіз тексту з текстом курсу Йосифа Волчанського, прочитаним у КМА в 1715/16–1716/17 навч. рр. (див. рукопис ІР НБУВ, ф. 310п, спр. 44 і ф. 306, спр. 108), показує, що київська і луцька версії практично дослівно збігаються — за винятком хіба титульної сторінки. Оскільки обидва курси читалися в один і той самий час, припущення, що котрийсь із обох викладачів міг переписувати в іншого, відпадає. Може, обидва професори, складаючи свої курси, використали спільне джерело? Однак, уважніше порівнявши ці рукописи, побачимо й інакші, не менш примітні особливості.

Титульні сторінки обох курсів відмінні:

ф. 306, спр. 108 (Волчанський)	ф. 306, спр. 109 («Людер»)
«Philosophia tripartita doctrinam Aristotelis de rebus dialecticis, physicis comprahendens in collegio Kiiovo-Mohylaeano inchoata anno Domini 1715 septembris die 13» (арк. 1).	«Ad M<aiorem> D<ei> gloriam Tractatus philosophicus ad mentem principis philosophorum Aristotelis Stagiritae in collegio Luceoviensi anno Domini 1716 expositus» (арк. 1).

⁴⁷ Grzebień, red. *Encyklopedia*, 377.

Натомість титульні сторінки окремих частин курсу практично однакові:

ф. 306, спр. 108 (Волчанський)	ф. 306, спр. 109 («Людер»)
«Summa logicae sive dialectica studiosae juventuti Roxolanae ad logicam praeparandae» ⁴⁸ (арк. 3).	«Summa logicae seu dialectica studiosae juventuti Roxolanae ad logicam praeparanda» (арк. 3).
«Philosophia rationalis universa seu logica disputationibus illustrata in Collegio Kijovensi ab anno 1715 ad 1716 tradita mense novembris 15 die» ⁴⁹ (арк. 58).	«Philosophia rationalis universa seu logica disputatinibus illustrata in Collegio Luceviensi ab anno 1715 ad annum 1716tum tradita» (арк. 48).
«Philosophia naturalis seu physica ad mentem principis philosophorum Aristotelis Stagyrtae tradita et explicata in Collegio Kojowomohileano sub admodum reverendo Patre Josepho Wolczanski anno Domini 1716» ⁵⁰ (арк. 185).	«Philosophia rationalis (sic!) seu physica ad mentem principis philosophorum Aristotelis Stagritae tradita et explicata in Collegio Luceviensi anno Domini 1717» (арк. 152).
«Philosophia ultranaturalis seu metaphysica ad mentis principis philosophorum Aristotelis Stagyrtae tradita in Collegio Kijovomohileano anno Domini 1717 propter admodum Reverendum Patrem Josephum Wolczanski protunc praefectum» ⁵¹ (арк. 450 зв.).	«Philosophia supranaturalis seu metaphysica ad mentem principiis philosophorum Aristotelis Stagiritae» (арк. 371).

⁴⁸ «Основи логіки, або діалектика, для охочої роксоланської молоді, що готується до логіки». Заголовок в обох рукописах відрізняється однією літерою, однак вона серйозно міняє сенс написаного.

⁴⁹ «Загальна філософія розумового, або логіка, пояснена диспутами, викладена в Київському колегіумі від 15 листопада 1715 року до 1716-го».

⁵⁰ «Філософія природи, або фізика, викладена й пояснена відповідно до поглядів князя філософів Аристотеля Стагирита в Києво-Могилянській колегії під керівництвом усечеснішого отця Йосифа Волчанського року Господнього 1716».

⁵¹ «Філософія надприродного, або метафізика, викладена відповідно до поглядів князя філософів Аристотеля Стагирита в Києво-Могилянській колегії 1717 року Господнього під керівництвом усечеснішого отця Йосифа Волчанського, на той час префекта».

Як бачимо, крім описки (коли в назві курсу фізики написано «*philosophia rationalis*» замість «*philosophia naturalis*»), титульні сторінки відрізняються тільки в тих місцях, де вказано маркери, пов'язані з КМА. До того ж, текст напису «*in collegio Luceoviensi*» затертий. На цьому місці колись було написано те, що записувач курсу витер, а точніше чимось підчистив.

Наступним дивним моментом є присвята наприкінці курсу логіки:

Ad M<aiorem> D<ei> T<er> O<ptimi>, M<aximi> Gloriam
B<eatae>que V<irgini> <Mariae> S<ine> L<lapsio> O<riginale>
C<onceptae> Honorem, SS<anctorum> PP<atorum> R<everendum>
Antonii et Theodosii Poczaviensium, quibus hae spinae logicae in
coronarias crescant rosas⁵².

Хто такі Антоній і Теодосій Почаївські? Про таких невідомо, але, поглянувши уважніше на слово «*Poczaviensium*», побачимо, що деякі літери в ньому затерто й виправлено. Найімовірніше, там перед цим було написано «*Peczariensium*» [«печерських»]. Так само витерто (ймовірно, зішкрябано) й попередній напис кирилицею на титульній сторінці курсу, на місці якого з'явився новий заголовок. Таким чином, стає зрозуміло, що рукопис ф. 306, спр. 109 — це не курс Марціна Людера, а курс Йосифа Волчанського, сфальсифікований як буцімто прочитаний у Луцькому єзуїтському колегіумі. Автором фальсифікату є сам записувач курсу, адже почерк виправлених місць не відрізняється від почерку, яким записано основний текст.

Якою могла бути мотивація таких дій студента КМА? Прямих пояснень наразі немає. Залишається припускати, що в освітніх мандрівках могилянських вихованців, щоправда, у 1710-х рр. менш інтенсивних, як доти⁵³, запис навчального курсу міг слугувати доказом засвоєння курсу в певному навчальному закладі. Отож, якщо згаданий студент хотів продовжити навчання в єзуїт-

⁵² «На більшу славу Богові у Тройці найкращому й найбільшому і на честь блаженної Диви Марії, без первородного гріха зачатої, святих преподобних отців Антонія і Теодосія Почаївських, через яких ці терни логіки переросли у троянди на короні» (ІР НБУВ, ф. 306, спр. 109, арк. 1–151 зв.).

⁵³ Федяй, «Формування філософських традицій,» 159–193.

ських навчальних закладах, то, можливо, йому треба було довести, що він вчився в Луцьку, а не в Києві.

Утім, невже хтось справді міг «попастися на гачок» такого фальсифікату, адже згадка Антонія і Теодосія Почаївських викликає неабиякий подив. Проте, як видається, присвяти різноманітним святам на завершенні курсу підлягали студентській творчості. Порівнявши наведену цитату з курсу ф. 306, спр. 109 та відповідні місця двох рукописів курсу Волчанського (ф. 306, спр. 108 і ф. 301п, спр. 44), побачимо таку картину:

ф. 306, спр. 109 «сфальсифікований»	ф. 306, спр. 108, Волчанський	ф. 301п, спр. 44, Волчанський
«Ad M<aiorem> D<ei> T<er> O<ptimi> M<aximi> Gloriam B<eatae>que V<irgini> <Mariae> S<ine> L<lapso> O<riginale> C<onceptae> Honorem SS<anctorum> PP<atorum> R<everendum> Antonii et Theodosii Poczaviensium, quibus hae spinae Logicae in coronarias crescant rosas» (арк. 151 зв.).	«Ad M<aiorem> D<ei> T<er> O<ptimi> M<aximi> Gloriam Eiusque I V<irginis> M<ariae> M<agnam> Laudem OO. SS. P. RR. PP. Honorem necnon perpetuam Venerationem» (арк. 184 зв.).	«Ad M<aiorem> D<ei> T<er> O<ptimi> M<aximi> Gloriam B<eatae>que V<irginis> M<ariae> H<onorem> ad S. I. T. O. P. ac S. Cultum ad honorem» (арк. 189).

Такі присвяти часто виглядають як якийсь езотеричний акронім, деякі з них можна розшифрувати з великою ймовірністю, щодо решти певності немає. Те, що студент міг підлаштовувати присвяти святам під власні смаки чи кон'юнктуру, можна побачити з рукопису ф. 305, спр. 151 — курсу Єжи Генделя, ймовірно, записаного майбутнім викладачем КМА Іларіоном Ярошевицьким, про що йшлося вище. У рукописі як при закінченні частини курсу, так і на титульній сторінці є кілька присвят з іменами єзуїтських святих. Наприклад: «Філософія надприродного або метафізика, пояснена диспутаціями на більшу славу найкращому, найбільшому Богу, найдорожчій Богородиці і на честь божественним Йоану, Ігнатію, Ксаверію, особливо Августину і [Яну] Непомуцькому року Божого 1692»⁵⁴. Як

⁵⁴ «Philosophia ultranaturalis seu metaphysica, disputationibus illustrata Ad M<aiorem> D<ei> O<ptimi>, M<aximi>, Pretiosissmae Dei Parentis, divi

бачимо, у цій присвяті, крім Бога і Богородиці, загадано св. Йоана (незрозуміло якого), Ігнатія Лойолу, Франциска Ксаверія, Августина і Яна Непомуцького, тобто суто католицьких святих. Водночас при закінченні третьої частини фізики натрапляємо на таку присвяту: «На більшу славу Богу, у Тройці найкращому і найбільшому, на честь найдорожчій Богородиці, божественним патронам св. Йоану Хрестителю, св. Миколаю, св. Антонію і Теодосію, св. Варварі, ангелу охоронцю, св. Катерині й іншим святим»⁵⁵. Цей напис поза сумнівом виконано тією самою рукою, що й увесь текст, хоч колір чорнила інший. Ймовірно, його автор, гадано Іларіон Ярошевицький, написав це не під час навчання в єзуїтському колегіумі, а пізніше — на доказ своєї православності, ба навіть «київськості». Принаймні, якщо це був і не Ярошевицький, то в будь-якому разі православний студент.

Замість висновків

Велика кількість прикладів дослівного запозичення могилянськими професорами філософії чужих текстів показує, що така практика була надзвичайно розповсюдженою. Це ставить певні виклики перед дослідниками. Імпліцитна для сучасної академічної культури *презумпція авторськості* не спрацьовує у випадку з викладацькими текстами КМА XVII–XVIII ст. Презумпція авторськості передбачає, що текст треба вважати авторським, тобто створений самим автором, а не переписним дослівно з інших джерел, допоки не буде доведено протилежного. Натомість, згідно з правилами академічної культури XVII–XVIII ст., філософський курс міг бути переписаний з інших джерел як у повному, так і в частковому обсязі. При цьому переписувач не мусив вказувати джерело свого переписування і мав право вносити в нього власні зміни. Сама кількість виявлених фактів переписування у могилянських курсах дозволяє замінити презумпцію авторськості на протилежну — презумпцію переписування, або точніше *презуп-*

Ioannis, Ignatii, Xaverii, praecipue Augustini et Nepomuceni honorem anno Domini 1692» (ІР НБУВ, ф. 306, спр. 151, арк. 511).

⁵⁵ «Ad M^aiorem» Dei Gloriam [інше чорнило] Ter Optimi Maximi, praeiosissimae Parentis, divorum patronorum S. Joannis B., S. Nicolai, S. Antonii et Theodosii, S. Barbarae et Angeli custodis, sanctae Cathariae aliorumque sanctorum honorem» (там само, ф. 305, спр. 151, арк. 366).

цію наявності базового тексту. Якщо перед нами якийсь могилянський філософський курс, джерел якого ми досі не знаємо, це аж ніяк не свідчить, що він був авторським, просто ці джерела — базові тексти — досі ще не встановлено. Це не означає, що могилянський професор в принципі не міг написати нічого власного. Він міг і часами це робив, але, як передбачає і саме слово «презупція», це треба виявити і довести.

Наявність фактів дослівного переписування жодним чином не свідчить, що могилянські рукописні філософські курси не мають цінності і не варті дослідження. Навпаки, вони є досконалим свідченням того, які філософські ідеї побутували у КМА. Встановлення джерел могилянських курсів показує, звідки приходили ці ідеї і з якою швидкістю вони розповсюджувалися. Виявлення змін, внесених могилянськими професорами до базових текстів, оприявнює особливості їхньої філософської позиції, конфесійної чи національної ідентичності. Якщо встановлено, що певний філософський курс містить фрагменти дослівного переписування, це не може бути доказом того, що він не оригінальний. Як доводить приклад філософського курсу Інокентія Гізеля, поєднання поглядів різних філософів з різних філософських шкіл теж може бути цілком оригінальним.

Bibliography

- Babenko, Bogdan. «Siedemnastowieczny arystotelizm paryski w nauczaniu etyki w Akademii kijowsko-mohylańskiej: wykłady młodego Teofana Prokopowicza (1708).» In *Filozofowie Rzeczypospolitej w kulturach Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy. Konteksty geograficzne i koncepcyjne*, edited by Dalius Viliūnas i Steffen Huber, 489–508. *Polonica Philosophica Orientalia*. Warszawa: Sub lupa, 2025.
- Babenko, Bogdan. «Z badań nad migracją arystotelizmu chrześcijańskiego. Wykłady etyczne Michaela Kozaczynskiego w Akademii kijowsko-mohylańskiej (1739–1745).» In *Filozofowie Rzeczypospolitej w kulturach Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy. Konteksty geograficzne i koncepcyjne*, edited by Dalius Viliūnas i Steffen Huber, 509–545. *Polonica Philosophica Orientalia*. Warszawa: Sub lupa, 2025.
- Fediai, Mykola. «Filosofskyi kurs Stefana Kalynovskoho 1729–1731 rokiv u svitli yoho vykladatskoi praktyky: dzherela i (ne)oryhinalnist.» *Sententiae* 42 (1) (2023): 6–36. doi:10.31649/sent42.01.006.

- Fedai, Mykola. «Formuvannia filosofskykh tradytsii Kyievo-Mohylianskoï akademii 1632–1753 rokiv kriz pryzmu osvitykh traiektorii yii vykladachiv». Dysertatsiia na zdobuttia naukovoï stupenia doktor filosofii, Instytut filosofii im. H. S. Skovorody NAN Ukrainy, 2025.
- Grzebień, Ludwik (ed.). *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564-1995*. Kraków: WAM, 1996.
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, f. 1, spr. 4406.
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, f. 1, spr. 4408.
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, f. 301п, spr. 44.
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, f. 301п, spr. 564.
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, f. 305, spr. 150.
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, f. 305, spr. 151.
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, f. 305, spr. 152.
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, f. 306, spr. 90.
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, f. 306, spr. 99.
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, f. 306, spr. 108.
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, f. 306, spr. 109.
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, f. 306, spr. 115.
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, f. 307, spr. 444.
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, f. 312, spr. 627.
- Matviishyn, Yaroslav. «Novi materialy do biohrafii Heorhiiia Konyskoho (1717–1795).» *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* 1 (1993): 39–58.
- Petrov, Nikolaj. *Opisanie rukopisnykh sobranij, nahodyashchihsia v gorode Kieve, p. 1: Sobranie rukopisej Moskovskogo mitropolita Makariya (Bulgakova), Meleckogo monastyrya na Volyni, Kievo-Bratskogo monastyrya i Kievskoj duhovnoj seminarii*. Moskva: Universitetskaya tipografiya, 1891.
- Petrov, Nikolaj. *Opisanie rukopisnykh sobranij, nahodyashchihsia v gorode Kieve, p. 2: Sobranie sochinenij Kievo-Pecherskoj lavry, kievskih monastyrej Zlatoverho-*

- Mihajlovskogo, Pustynno-Nikol'skogo, Vydubickogo i zhenskogo Florovskogo, i Desyatinnoj cerkvi*. Moskva: Universitetskaya tipografiya, 1894.
- Prokopowicz, Theophanes, i Mihael Kozaczynski. *Ethica sive scientia morum; Philosophia moralis seu ethica*. Polonica Philosophica Orientalia. Warszawa: Sub lupa, 2024.
- Symchych, Mykola. «An Analysis of the Note on Languages in Philosophical Courses at the Kyiv-Mohyla Academy in the Seventeenth and Eighteenth Centuries.» *Vivliofika: E-Journal of Eighteenth-Century Russian Studies* 10 (2022): 1–24. doi:<https://doi.org/10.21900/j.vivliofika.v10.1139>.
- Symchych, Mykola. «Do pytan'nia pro “avtorskist” filosofovskikh kursiv XVII–XVIII st.» *Naukovi zapysky NaUKMA*, vol. 39: *Kyivska Akademiia* (2004): 15–19.
- Symchych, Mykola. *Philosophia rationalis u Kyievo-Mohylianskii akademii. Komparatyvnyi analiz kursiv lohiky kintsia XVII — pershoi polovyny XVIII st.* Vinnytsia: O. Vlasiuk, 2009.
- Symchych, Mykola. «Problema rozriznen i universalii u filosofovskomu kursu Inokentii Gizelia.» In Inokentii Gizel. *Vybrani tvory u trokh tomakh*, 83–102. Kyiv; Lviv: Svichado, 2010.
- Symchych, Mykola. «“Vid Vyshenskoho do Skovorody”: radianski doslidzhennia ukrainskoi filosofii XVI–XVIII st.» *Filosofska dumka* 1 (2013): 71–80.
- Symchych, Mykola. «Wpływ jezuitów na wykładanie filozofii w Akademii Kijowsko-Mohylańskiej w XVII i XVIII w.» In *Filozofowie Rzeczypospolitej w kulturach Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy. Konteksty geograficzne i koncepcyjne*, 363–392. Polonica Philosophica Orientalia. Warszawa: Sub lupa, 2025.
- Vishnevskij, Dmitrij. *Kievskaya akademiya v pervoj polovine XVIII stoletiya (Novye dannye, ontosyashchiesya k istorii etoj Akademii za ukazannoe vremya)*. Kiev: Tip. I. I. Gorbunova, 1903.

Abstract

Textual Borrowings Between Mohylian and Jesuit Philosophical Courses of the 17th and 18th Centuries: New Examples

This article brings to light several instances of verbatim textual dependence between the philosophical courses taught at the Kyiv-Mohyla Academy (KMA) in the 17th and 18th centuries, and those taught at Jesuit educational institutions of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The first case involves the textual dependence between Ilarion Yaroshevytskyi's course (1702/1703 academic year) and two courses preserved in manuscripts in the Institute of Manuscripts

of the Vernadsky National Library of Ukraine (IM VNLU), Funds 305, no 150 and Funds 305, no 151. The article attributes the manuscripts as follows: the first is a course taught by Paweł Zawilski at the Przemyśl Jesuit College during the 1688/1689–1689/1690 academic years, and the second was taught by Jerzy Gengell at the Jarosław Jesuit College during the 1690/1691–1691/1692 and 1692/1693 academic years. Yaroshevytskyi primarily uses Zawilski's course but also incorporates passages from Gengell's course, making few changes to either text. The article presumes that Yaroshevytskyi used the courses of Zawilski and Gengell because he had studied with the Jesuits and attended those courses himself. The second case involves the use of the text of the manuscript IM VNLU, Fond 306, no 90 by Mohylian Platon Malynovskyi during the 1721/1722–1722/1723 academic year. Through secondary attributes, it was established that this is the philosophical course taught by Franciszek Poniński in Poznań in the 1687/1688–1688/1689 academic years. The Mohylian professor uses this manuscript partially, often restructuring it with his own corrections. Moreover, in some cases, it is evident that he employed additional sources. One of these sources was identified as the philosophical course taught by Stefan Yavorskyi at the Kyiv-Mohyla Academy in the 1692/1693–1693/1694 academic years. The third case involves the almost complete textual similarity between the philosophical course taught by Yosyf Volchanskyi at KMA during the 1717/1718–1718/1719 academic years (preserved in manuscripts IM VNLU, Fonds 306, no 108 and Fonds 301п, no 44), and the manuscript IM VNLU, Fonds 306, no 109. The title pages of the latter states that it was taught at the Lutsk Jesuit College during the 1717/1718–1718/1719 academic years. Following a detailed examination, it emerged that the manuscript was, in fact, a forgery of Volchanskyi's philosophical course, made to appear as if it were from the Lutsk Jesuit College. The manuscript was altered by the same hand that wrote the main text. It is thought that the Mohylian student who studied philosophy with Volchanskyi decided to forge his manuscript in order to continue his studies with the Jesuits. Additionally, the article discusses the phenomenon of textual borrowing by Mohylian philosophy teachers and suggests methodological approaches to interpreting and evaluating this practice.

Keywords: Kyiv-Mohyla Academy, philosophical courses, Jesuits, Polish-Lithuanian Commonwealth, textual dependence, manuscripts.

Микола Федяй

**Від єзуїтів до Києво-Могилянської академії:
освіта, викладання і джерела вченості
Стефана Яворського¹**

У статті реконструйовано ранній етап біографії Стефана Яворського крізь призму освіти, здобутої в єзуїтських колегіумах Речі Посполитої, та її впливу на нього як інтелектуала й викладача Києво-Могилянської академії. На основі широкого кола рукописних та друкованих джерел уточнено його походження, період освітніх мандрів у Львові, Любліні, Вільнюсі й Познані, а також міжконфесійні бар'єри, з якими стикався православний студент. Проаналізовано його курси риторики, філософії та теології, окреслено джерела, якими він послуговувався, і спосіб його роботи з ними. Навчальні курси, богословські трактати й проповіді Яворського свідчать, що він сформувався під впливом католицької вченості, цитуючи й запозичуючи тексти представників Товариства Ісуса, хоча й не афішуючи цього. Пристосовуючи католицьку інтелектуальну спадщину для потреб Православної Церкви, Яворський продовжував традицію київських богословів XVII — першої половини XVIII ст., ставши одним із найбільш творчих її представників. Стаття демонструє, що попри дедалі глибшу інтеграцію Києва до Московського царства на політичному й церковному рівні, місто залишалося частиною ширшого європейського інтелектуального простору, поєднуючи у собі багатоманіття культур.

Ключові слова: Стефан Яворський, Києво-Могилянська академія, єзуїтська освіта, студентські мандри, трансфер знання, схоластична філософія, теологія, риторика.

¹ This research has been made possible thanks to ERC Consolidator Grant n. 864542, “From East to West, and Back Again: Student Travel and Transcultural Knowledge Production in Renaissance Europe (c. 1470–c. 1620).”

Вступ

Стефан Яворський був одним із найяскравіших українських інтелектуалів ранньомодерної доби. Його гострий розум визнавали як прихильники, так і опоненти. Авторитет професора Києво-Могилянської академії (далі — КМА) закріпив за ним славу «фенікса серед теологів, вершини надійної вченості»², а отці Товариства Ісуса, коли він уже став митрополитом і очільником Московського патріархату, відзначали його як «любителя наук і ревного в поширенні освіти серед русинів»³. Водночас критики закидали йому прокатолицькі переконання, набуті під час студентських мандрів.

І справді, Яворського сформувала освіта, одержана в єзуїтських колегіумах Речі Посполитої. Це помітно в його навчальних курсах, полемічних трактатах, проповідях і панегіриках, а також у тому, як його сприймали сучасники. Студентські мандри Яворського, як і загалом освітні стратегії православних киян XVII ст., стали ключовим чинником трансферу знань із католицьких навчальних закладів до КМА. Саме завдяки цьому до Києва, відмежованого із середини XVII ст. від західних освітніх центрів не лише конфесійним, а й державним бар'єром, проникали сучасні освітні зразки, і місто ставало частиною тодішньої *respublica literaria*.

Істориків здавна привертала постать Стефана Яворського — як церковного ієрарха, викладача, письменника й проповідника. Найґрунтовнішим біографічним нарисом досі залишається праця Філіпа Терновського «М. Стефан Яворский (биографический очерк)» 1864 р.⁴ Але, спираючись на доступні йому джере-

² «theologorum Phoenix; — solidae eruditionis Vertex etc.» — так описував Яворського киево-могилянський вихованець, ректор Московської академії Кирило Флоринський у своєму курсі теології 1738–1741 рр. Цит. за: Сергей Смирнов, *История Московской славяно-греко-латинской академии* (Москва: Тип. В. Готье, 1855), 155.

³ «Iaworsky, ut literarum est amans, ita et doctrinae inter Ruthenos promovendae zelans» (*Письма и донесения иезуитов о России конца XVII и начала XVIII века* (Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1904), 258).

⁴ Історик присвятив Стефану Яворському магістерську роботу, яку захистив 1862 р. в Московській духовній академії: Филипп Терновский, «Митрополит Стефан Яворский. Сочинение студента Московской духовной академии», Отдел рукописей Русской государственной библио-

ла, Терновський помилково датував роки навчання Яворського в Києві: він вважав, що студент перебував тут аж до 1684 р., коли підносив панегірик своєму патрону. Від цього датування він виводив і студії в єзуїтських колегіумах, і коло вчителів юнака⁵. Цю реконструкцію було прийнято, і вона досі залишається поширеною⁶. Проте, як буде показано в цій статті, ані роки навчання Яворського в Києві, ані його освітні мандри не були такими, як зазвичай вважають. Що ж до самої освітньої подорожі, то вона розглядатиметься у ширшому контексті освітніх стратегій руських унійних і православних студентів XVII — початку XVIII ст., з увагою до доступних для них можливостей, перепон і міжконфесійних бар'єрів. Мова піде й про труднощі, що їх доводилося долати православним студентам заради навчання в католицьких закладах.

Дослідження викладання Стефана Яворського в КМА останніми роками дало низку важливих результатів. Микола Симчич простежив зміст його філософського курсу та визначив коло вчителів⁷. Костянтин Суторіус, Максим Яременко і Джастін Шон Койл з'ясували датування, джерела та спрямованість теологічного кур-

теки, ф. 172, к. 10, № 10. Згодом він опублікував цю роботу в змінений і розширеній формі як серію статей: Филипп Терновский, «М. Стефан Яворский (биографический очерк),» *Труды Киевской духовной академии* (далі — Труды КДА) 1 (1964): 36–70; 3 (1864): 237–90; 6 (1864): 137–86. Переглянута й скорочена версія цієї праці: Филипп Терновский, «Очерки из истории русской иерархии в XVIII веке. Стефан Яворский,» *Древняя и новая Россия* 5 (8) (1879): 305–20.

⁵ Терновский, «М. Стефан Яворский,» 49.

⁶ Николай Петров, *Киевская академия во второй половине XVII века* (Київ: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1895), 43; Ігор Захара, «Стефан Яворський в історії вітчизняної філософії,» в *Стефан Яворський. Філософські твори у трьох томах* (Київ: Наукова думка, 1992), 1: 12–13; Ігор Захара, Зоя Хижняк, «Яворський Семен (Симеон) Іванович, чернець ім'я Стефан,» в *Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.: енциклопедичне видання* (Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2001), 609.

⁷ Микола Симчич, «Києво-могилянські трактати “Про виникнення і зникнення” у контексті теологічних дискусій XVII — початку XVIII століть,» *Київська Академія* 14 (2017): 76–85; Mykola Symchych, «Wpływ jezuitów na wykładanie filozofii w Akademii Kijowsko-Mohylańskiej w XVII i XVIII w.,» w *Filozofowie Rzeczypospolitej w kulturach Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy. Konteksty geograficzne i koncepcyjne*, eds. Dalius Viliūnas, Steffen Huber (Warszawa: Sub Lupa, 2025).

су⁸. Бернд Уленбрух проаналізував твір, в основі якого лежав курс риторики Яворського, та встановив його джерело⁹. Спираючись на ці напрацювання й долучивши деякі нові матеріали, я опишу викладацьку працю Стефана Яворського в класах риторики, філософії і теології КМА, окреслю характер його курсів та спробую з'ясувати, як саме єзуїтська освіта вплинула на його професорство.

Для глибшого розуміння спрямованості мислення Яворського у статті буде розглянуто джерела, якими він послуговувався при складанні навчальних курсів, проповідей і полемічних трактатів та його спосіб роботи з ними. Для цього помічними стали текстологічні спостереження Івана Морєва, Олександра Пономарьова й Іларіона Чистовича¹⁰, а також дослідження, присвячені наслідуванню й запозиченню в різних жанрах ранньомодерного письменства. Це дозволить простежити, на які інтелектуальні авторитети він спирався, як використовував їхні тексти при komponуванні власних і загалом — як тогочасні київські мислителі трактували питання авторства.

⁸ Константин Суториус, «Нравственное богословие как учебный предмет в Киево-Могилянском коллегиуме/академии до 1760 г.,» *Религиоведение* 2 (2010): 40–45; Константин Суториус, «Преподавание богословия в Киево-Могилянском коллегиуме в XVII в.,» в *Религиозное образование в России и Европе в XVII веке* (Санкт-Петербург: Издательство Русской христианской гуманитарной академии, 2011), 192–96; Максим Яременко, «Коли і хто вперше прочитав у Києво-Могилянському колеґіумі повний богословський курс,» *Київська Академія* 16 (2019): 11–30. Дослідження Джастіна Шона Койла (Justin Shaun Coyle) ще не опубліковане.

⁹ Bernd Uhlenbruch, «Rhetorica slavica — Rhetorica latina (Stefan Javorskijs 'Ritoričeskaja ruka'),» *Die Welt der Slaven* 29 (1984): 330–52.

¹⁰ Иоанн Морев, «Камень веры» митрополита Стефана Яворского, его место среди отечественных протестантских сочинений и характеристические особенности его догматических воззрений (Санкт-Петербург: Типография «Артиллерийского журнала», 1904); Иоанн Морев, «Митрополит Стефан Яворский в борьбе с протестантскими идеями своего времени. Речь... перед защитой диссертации "Камень веры" митрополита Стефана Яворского,» *Христианское чтение* 2 (1905): 254–67; Александр Пономарев, «Несколько замечаний и наблюдений, как — "Post Scriptum" к магистерскому коллоквиуму о. протоиерея И. В. Морєва при защите им сочинения "Камень веры" м. Стефана Яворского,» *Христианское чтение* (8) (1905): 197–221; Иларион Чистович, «Неизданные проповеди Стефана Яворского,» *Христианское чтение* (1) (1867): 259–79.

Аналіз студентських мандрів, викладання і джерел вченості Стефана Яворського дозволить пролити світло на ранній, найменш відомий період його біографії — перші 39 років життя. У ширшому контексті це покаже шляхи трансферу знань із єзуїтських колегіумів Речі Посполитої до КМА й те, яким чином їх засвоювали й адаптували православні професори.

Студентські мандри Симона Яворського

Навчання православних студентів «під чужим сонцем»

На початку XVII ст. обидві Київські митрополії — унійна й православна — опинилися перед викликами доби, коли християнські конфесії завзято конкурували за душі вірян і уми студентів через освіту. Церква мусила подбати про належну підготовку власного кліру, адже менш освічені священнослужителі програвали в полеміці, виглядали непереконливими та й просто не були ефективними. Римо-католики й протестанти вже створили потужну систему освіти, поширюючи своє віровчення, зокрема й на українських теренах, через мережу шкіл. Тогочасні джерела рясніють наріканнями як уніатів, так і православних на те, що через чужі школи руський народ «грецької віри» цурається власного коріння й відпадає від лона Церкви: «латиняни нас покинули, а надто шляхетна молодь, окраса й опора наша, віднята в нас через школи і в школах», — писав у 1624 р. унійний митрополит Йосиф Велямин Рутський¹¹. Подібно й православні автори завважували неосвіченість кліру: «дискутувати, сперечатися з руським попом, як каміння гризти», — описував у 1635 р. поширений стереотип майбутній православний митрополит Сильвестр Косов¹².

Потреба власних шкіл була очевидною. Та головним залишалося питання: де взяти освічених викладачів? Рутський зумів розв'язати цю проблему, домовившись зі Святим Престолом про понад двадцять безкоштовних місць для руських студентів-василіян у пап-

¹¹ «a Latinis deserti sumus, ut plurimum, iuventus nobilis, splendor et praesidium nostrum, ademptum est nobis per scholas et in scholis» (Theodosius T. Haluscynskyj, Athanasius G. Welykyj, eds., *Epistolae Josephi Velamin Rutskyj Metropolitae Kiovensis Catholici* (Romae: Analecta OSBM, 1956), 1: 145).

¹² «dysputowac dyskurowac popom ruskim, iak skały gryść» («Sylwester Kossow, «Exegesis,» в *Архив Юго-западной России*, ч. 1, под. ред. Степана Голубева (Киев: Лито-типография Акц. об. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914), 8: 446).

ських семінаріях — навчальних закладах під опікою єзуїтів, створених у другій половині XVI ст. для поширення католицької віри серед протестантів і православних. Очікувалося, що студенти здобуватимуть там ґрунтовну освіту, увінчану ступенем доктора теології, а потім повернуться на батьківщину для поширення набутих знань. Ця стратегія виявилася справді вдалою і далекоглядною: практично всю верхівку Унійної Церкви XVII ст. вже складали вихованці семінарій у Браневі, Вільнюсі, Оломоуці, Празі, Відні, Граці та Римі¹³.

Натомість православні й далі не мали власної інтелектуальної бази, на яку могли би спиратися: вони не отримували відповідної освіти в Греції, де стан ученості сам бажав кращого; не хотіли асоціювати себе з протестантами (принаймні кияни в 1630-ті рр.); врешті не було мови про підтримку Римського престолу. Тому митрополит Петро Могила, який уперше системно підійшов до цього питання, вирішив наслідувати тактику уніатів, хоч і без офіційної апробації. Він запрошував вихованців католицьких навчальних закладів викладати до Київського колегіуму, а згодом сам, «коштъ свой важачи», відправляв православних студентів на студії до католиків¹⁴. Очевидно, їхні вчителі не підозрювали, що ці студенти викладатимуть набуті знання у «схизматичній» школі.

Після 1665 р., коли опіку над Київським колегіумом перебрав на себе ректор, а згодом митрополит Варлаам Ясинський, проблему браку викладачів він розв'язував тим самим способом — відправляючи студентів до єзуїтів на навчання «sub alieno sole» («під чужим сонцем»)¹⁵. Ці студенти заради опанування вищих студій мали присягнути на вірність Святому Престолові, оголошували католицьке сповідання віри, а часом і ставали монахами Чину святого Василя Великого. Тож як уніати, так і католики мали надію, що вони щиро навернулися і після завершення студій продовжать

¹³ Див. загальний огляд студій уніатів у цих навчальних закладах: Dmytro Blažejovskyj, *Byzantine Kyivan Rite Students in Pontifical Colleges, and in Seminaries, Universities and Institutes of Central and Western Europe (1576–1983)* (Rome: Analecta OSBM, 1984), 25, 29–51.

¹⁴ Микола Федяй, «Формування філософських традицій Києво-Могилянської академії 1632–1753 років крізь призму освітніх траєкторій її професорів» (Дисертація... доктора філософії, Інститут філософії імені Г. С. Сковороди Національної академії наук України, 2025), 54–55, 61.

¹⁵ Там само, 77, 80, 84.

своє служіння в Унійній Церкві. Дехто, справді, так і зробив, проте решта поверталася до православ'я — на прикрість уніатам, які називали їх відступниками (*apostata*), і на втіху православним, які у такий спосіб вирішували проблему викладацького складу.

Завдяки такій тактиці майже всі ректори КМА кінця XVII — початку XVIII ст. колись були уніатами, здобувши освіту в західних навчальних закладах на отриманих стараннями Йосифа Веляміна Рутського безкоштовних місцях. Так, унійний єпископ відправив до Рима в Collegio Greco Феодосія Гугуревича, де той навчався, а згодом очолював унійну школу в Холмі, проте «за кілька років воча натура потягнула Гургуревича до лісу, тож він зробився відступником і поїхав до Києва»¹⁶, де в 1686–1688 рр. був ректором КМА. Прокопій Колачинський вирушив із Києва до єзуїтського колегіуму в Любліні, а згодом проходив новіціат в Холмі, де прийняв монаший постриг і став уніатом. За сприяння унійного єпископа вступив до Карлового університету в Празі, здобувши там ступінь магістра філософії, а після повернення викладав в унійній школі в Холмі, був архимандритом і ректором у Вітебську, але зрештою через багато років повернувся до Києва і став ректором КМА. Уніати цей вчинок змалювали так: «Крав, крав, а потім як Юда: звідки б не був, воча натура потягнула вовка до лісу. Відступив від віри 1694 року»¹⁷. Так само його наступник Гедеон Одорський: «когда обучался въ латинскихъ училищахъ, то, желая пройти высшіе курсы наук — философскіе и богословскіе, — вынужденъ былъ пристать къ уніатамъ»¹⁸. Одорський навчався у Браневі й Оломоуці, далі очолював унійний монастир, але доля привела його до Києва, де він повернувся до православ'я і в 1701 р. став ректором КМА. Варто згадати й найвідомішого ректора — Теофана Прокоповича. Юнаком він подався з Києва до Володимира, прийняв там постриг

¹⁶ «po kilka latach Gurgurewicz a iako wilka natura pociągnęła do lasa, że apostatą został, y do Kijowa ujechał» (Борис І. Балик, «“Катафальк чернечий” Василян XVII–XVIII ст. (Рукописна книга життєписів Василян),» *Analecta Ordinis S. Basilii Magni* 8 (1–4) (1973): 97).

¹⁷ «Kradł, kradł, a potym iako ludasz: Zkąd był wilcza wilka natura do lasa pociągnęła. Apostatyzował roku 1694-go» (Борис І. Балик, «“Катафальк чернечий” Василян XVII–XVIII ст. (Рукописна книга життєписів Василян) (Закінчення),» *Analecta Ordinis S. Basilii Magni* 12 (1–4) (1985): 274).

¹⁸ Степан Голубев, «Гедеон Одорский (бывший ректор Киевской Академии в начале XVIII столетия),» *Труды КДА* 10 (1900): 148.

як монах-василіянин і за сприяння унійного митрополита одержав можливість безкоштовно навчатися в Римі. Коли ж у 1701 р. він утік звідти, його вчителі залишили про нього коротку нотатку: «повернувся до своєї батьківщини в Київ, де впав у безумство»¹⁹.

Тож не дивно, що сучасники подеколи сприймали Київський братський монастир з Академією при ньому як унійний: там викладали й керували ним ті, хто заради освіти переходив з православ'я в унію, а згодом через власні переконання чи обставини повертався до православ'я. Саме в цей час до Києва прибув юний Симон Яворський. Його студентські мандри не виглядали чимось незвичним — навпаки, йшлося чи не про єдину можливість для православних киян здобути престижну освіту.

*Студентські мандри юного Симона*²⁰

Симон народився 1657 чи 1658 р.²¹ в Короні Польській, у шляхетській родині Івана та Євфимії Яворських. Припускають два можливі місця його народження: або містечко Яворів над річкою Шкло, розташоване за 50 км на захід від Львова, або ж село Явора над річкою Стрий у Карпатах, на верхньодністровських Бескидах, але переконливих доказів досі запропоновано не було²². Вирішити це питання вдалося завдяки одній промовистій згадці. Вже як ієрарх, Стефан Яворський у 1702 р. надіслав у дар Київському братському монастирю московське Євангеліє 1689 року²³. Ідентичний

¹⁹ «Tandem innotuit Chioviam suam patriam repituisse ibique in dementiam abiisse» (Robert Stupperich, «Feofan Prokopovič in Rom,» *Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte* 5 (1931): 334).

²⁰ Ця глава та кілька фрагментів наступної — це допрацьована й розширена версія тексту моєї дисертації (Федяй, «Формування філософських традицій,» 87–95).

²¹ У його епітафії сказано, що він помер 27 листопада 1722 р., а прожив, як звідси випливає, 64 роки: «Довольно чрез шестьдесят и четыре лета / Видех непостоянство и суету света» (Сергей Николаев, Татьяна Царькова, ред., *Русская стихотворная эпитафия* (Санкт-Петербург: Академический проект, 1998), 62). Лопатинський у передмові до «Каменю віри» також пише, що митрополит прожив 64 роки.

²² Найдокладніший аналіз здійснений, імовірно, у статті: Walter Kroll, «Poeta laureatus Stefan Jaworski i emblematyka,» *Terminus* 20 (2) (2018): 199–200.

²³ Степан Голубев, «Геден Одорский (бывший ректор Киевской Академии в начале XVIII столетия),» *Труды КДА* (12) (1900): 622–28.

примірни́к був подарований «тщанием и коштом его царскаго величества московскаго дворянина, его милости господина Феодора Ивановича Яворскаго [рідного брата Стефана²⁴ — М. Ф.] на Украине в славный град Нежин», де інший його брат Павло був протопопом²⁵. Ще один такий примірни́к Євангелія (щоправда, 1698 р. видання) подарував церкві села Явора в 1700 р. «Θεωδορ̃ъ Юанновъ сынъ Аворскій... із црствувщего града Москвы»²⁶. Збіг тут малоімовірний. Тож, як бачимо, можна ствердити, що Симон походив із шляхетського роду Яворських гербу «Сас», засновник якого Ванчо Волох отримав землю від польського короля ще в 1431 р.²⁷, а місцем народження юнака було село Явора в Карпатах.

Це підтверджує і товариш та послідовник Стефана Яворського Теофілакт Лопатинський у передмові до книги «Камінь віри»: «Сей родиса в(ъ) Полши ѿ бл(а)городны(х) шляхетскіа породы, родителей бл(а)гочестивыхъ, русскаго народа, ѿбрѣтающагося под(ъ) властію Королевства полскаго»²⁸. Додатковим підтвердженням його шляхетського походження (яке анонімний автор «Молотка на “Камінь віри”» заперечував²⁹) є те, що у студентському реєстрі його записано як «generosus dominus», тобто «шляхетний пан».

²⁴ Федір Іванович, переїхавши до Москви, став родоначальником московських дворян Яворських. Серед його нащадків «таємний радник» Іван Васильович Яворський, «дійсний статський радник» Микола Іванович та ін.

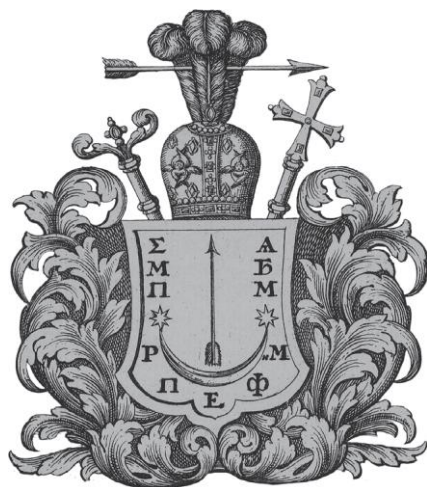
²⁵ Олександр Морозов, «“Праці відданої плід...” Митрополит Стефан Яворський і Ніжин», *Інформаційно-науковий вісник бібліотеки НДУ імені Миколи Гоголя* 1 (2010): 143.

²⁶ Василь Слободян, *Церкви Турківського району: ілюстрований каталог* (Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2003), 176. Висловлюю вдячність Ігорю Смутку за вказівку на це Євангеліє.

²⁷ Ігор Смуток, «Руська шляхта Перемишльської землі (XIV–XVIII ст.). Історико-генеалогічне дослідження» (Дисертація... доктора історичних наук, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2018), 585–89; Ігор Смуток, «Початки родів Яворських, Турецьких, Ільницьких (XV–XVI ст.),» *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства* 5 (2006): 55–64.

²⁸ Стефан Яворський, *Камєнь вѣры* (Київ: Типографія Києво-Печерської Лаври, 1730), [I].

²⁹ Антон Григорьев, «Загадка сочинения “Молоток на книгу «Камєнь вєрь»»,» *Филаретовский альманах* 8 (2012): 108.

Герб «Сас» Стефана Яворського, із зображення на «Theses ex universa philosophia», захищених 1719 р. в Московській академії під керівництвом Гедеона Вишневського³⁰.

Початкову освіту Симон здобув удома: «и вданъ бысть, — пише Лопатинський, — в(ъ) наученіе книжное ѿ юности своѣа еще в(ъ) Полщѣ». Згодом його родина переїхала до Гетьманщини й оселилася неподалік Ніжина, у селі Красилівка. Історики пов'язують цей крок з Андрусівським договором 1667 р., хоч більш імовірно, що поштовхом до переселення стала польсько-турецька війна 1672–1676 рр., коли родовий маєток Яворських було розорено³¹. За певний час юнака віддали на навчання до Києва: «Сумѣонъ юнъ сый, горѧ желаніємъ оученіа, вдаде себе в(ъ) наставленіе и сохраненіе преч(є)стному іеромонаху печерскому Варлааму Ясинскому, сущу в(ъ) то время слова б(о)жіа проповѣднику, обители печерскіа»³². Ясинський був лаврським проповідником у 1673–1680 рр., що дає змогу датувати приїзд Симона на студії до Києва. Невідомо, чи він навчався в колегіумі під наглядом Ясинського, чи той займався з ним приватно. Згодом Яворський писав про свого наставника, що той був його «преискреннимъ отцомъ, онъ отъ младыхъ лѣтъ

³⁰ Дмитрий Ровинский, *Материалы для истории русской иконографии* (Санкт-Петербург: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1890), 9 (№ 349).

³¹ Смуток, «Руська шляхта Перемишльської землі», 226.

³² Яворский, *Камень вѣры*, [I].

меня выкормиль, онъ меня на ученіе вдаваль, онъ до всякихъ добродѣтелей мнѣ былъ предводителемъ...»³³. Далі Лопатинський зазначає: «Той достохвалный мужъ [Ясинський — М. Ф.] оувидѣвъ, потщася привести его в(ъ) совершенное оученіе. Промысливъ оубо ему на то потребнаа, посла его в(ъ) Полщу в(ъ) нарочитаа оучилища, в(ъ) которыхъ онъ доволное время со всакимъ прилѣжаніемъ пребывъ: и прешедъ вса оученіа, грамматическаа, стѣхотворскаа, риторскаа, філософскаа, и б(о)гословскаа»³⁴.

Ясинський відправив юного Симона до Львівського єзуїтського колегіуму, куди кількома роками раніше вже послав іншого стипендіата — Йоасафа Кроковського. Автор «Молотка» в'їдливо зауважує: «Зде хотя не упоминает в какое училище, но всем известно, что в Польше нигде иных высоких училищ нет, кроме езуитов... Сей же учился в начале во Львове»³⁵. Тут Яворський мав вивчати предмети від початкових до філософії включно, перейшовши потім до Люблінського єзуїтського колегіуму. Про це свідчить назва його власноруч записаних студентських нотаток: «Oedipus, aenigmaticam Aristotelis sphingem soluturus, seu compendiosa philosophia, mea manu scripta ex opere manuscripto philosophiae, quam audiui Leopoli et Lublini» («Едип, який прагнув розв'язати Аристотелеву загадку сфінкса, або стисла філософія, записана моєю рукою з рукописної філософської праці, яку я прослухав у Львові й Любліні»)³⁶. Крім того, Яворський, уже як професор, згадував свого тамтешнього вчителя: «мій професор, муж великого таланту отець Янішевський» («meus professor solidi ingenii vir Pater Janiszewski»)³⁷. Ян Янішевський (Jan Janiszewski, 1650–1723) дійсно викладав філософію в Любліні у 1681–1683 рр.³⁸, що дає змогу уточнити час навчання Яворського.

³³ Цит. за: Степан Рункевич, *История русской церкви под управлением Святейшего синода* (Санкт-Петербург: Типография А. П. Лопухина, 1900), 68.

³⁴ Яворський, *Камень вѣры*, [I].

³⁵ Григорьев, «Загадка сочинения,» 109–10.

³⁶ Сергей Маслов, «Документы, относящиеся к судьбе библиотеки Стефана Яворского,» *Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца* 24 (2, отд. 3) (1914): 30.

³⁷ Symchych, «Wpływ jezuitów na wykładanie filozofii,» 372.

³⁸ Ludwik Grzebień, ed., *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995* (Kraków: WAM, 1996), 238.

Після Любліна Симон подався до Віленського єзуїтського університету. Там він («G. D. Simon Jaworski») згадується серед 16 студентів, що були «публічно піднесені в храмі до найвищих лаврів філософії року Божого 1684, 7 липня, преподобним отцем єзуїтом Ієронімом Бурбою, магістром вільних мистецтв і філософії та ординарним професором метафізики, під найславнішим покровительством головного патрона Королівства Польського і Великого Князівства Литовського блаженного єзуїта Станіслава Костки»³⁹. У Віленському університеті практикували два ступені філософії: нижчий, бакалавра, який студенти отримували після захисту тез із певної філософської дисципліни, та вищий, магістра, який здобували після складання магістерського іспиту⁴⁰. Саме цей ступінь отримав Яворський, підписуючись згодом у Києві як «artium liberalium et philosophiae magister».

Напередодні захисту юнак підготував панегірик своєму патрону Варлааму Ясинському, якого на початку 1684 р. обрали архимандритом Києво-Печерської лаври. Цей твір під назвою «Hercules post Atlantem»⁴¹ було надруковано в Чернігові. Традиційно вважають, що Яворський підніс його архимандритові в Києві та лише після цього вирушив на навчання до Речі Посполитої⁴². Звідси й

³⁹ «Anno D.ni 1684, 7 kalendas iulii, a R.do Patre Hieronymo Burba, aa. ll. et philosophiae magistro, Societatis Iesu, ordinario metaphysices professore, sub gloriossimis auspiciis principalis patroni Regni Poloniae et M. D. Lit. B. Stanisla[v]i Kostka, Soc. Iesu, ad supremam in philosophia lauream promoti publice in templo» (*Laureae Academicae seu Liber continens ritum promovendi et catalogum promotorum ad gradum doctoratus, licentiatu, magisterii et baccalaureatus in alma Academia Vilnensi Soc. Iesu comparatus et ordinatus anno 1650* (Vilniaus: universiteto biblioteka, 1997), 268).

⁴⁰ Romanas Plečkaitis, «Commencements at the Ancient Vilnius University,» in *Laureae Academicae seu Liber continens ritum promovendi* (Vilniaus: Vilniaus universiteto biblioteka, 1997), 49–51.

⁴¹ Повна назва: Hercules post Atlantem infracto virtutum robore honorarium pondus sustinens seu perillustis et admodum reverendus pater, P. Barlaam Iasinski, vicarius sedis Metropolitanae Kiioviensis, praeses Caenobii Sancti Nicolai Pustynno Kiioviensis, post fata perillustis ac admodum reverendi patris P. Innocentii Giziel Archimandritae Pieczariensis. Див. коментоване видання цього панегірика: Jakub Niedźwiedz, Bartosz Awianowicz, eds., *Stefan Javors'kyj's Panegyrics: 1684–1691* (Leiden: Brill, 2025).

⁴² Хоч в енциклопедичній статті Д. Смірнов слушно зауважує, що Яворський міг навчатися за кордоном і до 1684 р., проте все ще вважає, що «этот па-

хибне датування його закордонних студій як таких, що розпочалися нібито лише після 1684 р. Але це не так: Симон уже встиг провчитися у трьох академіях і от-от мав отримати ступінь магістра. Та й у самому панегірику є свідчення, що він на час написання перебував на чужині: «Немовби мій тривожний дух для того було піднесено, щоб перенестися від тебе до Польщі й Литви, аби я ретельніше навчився від Сарматського Орла і Литовського Вершника ставати до твоїх послуг, і від першого запозичити блиск, від другого — міць, а від обох — стрімкість у послугах тобі»⁴³. Крім того, текст містить чітку вказівку на те, що панегірик не було піднесено в дарунок Ясинському особисто в Києві: «Не дивуйся, що автор цієї вельми дрібної праці не наважився особисто постати перед тобою для привітання... Отож, вважаючи за краще виявити більшу пошану здалеку, він замінив цю послужливу сторінку своєї промови та почуття твором, зрештою незначним, якщо йому не додасть ваги саме твоє ім'я»⁴⁴.

У Віленському університеті Яворський, після здобуття ступеня магістра філософії, вивчав теологію. На це вказує назва власноруч записаних ним лекційних нотаток: «*Abyssus inscrutabilium Dei arcanorum; liber, mea manu scriptus per compendium theologiae, quam audivi Vilnae et Posnaniae*» («Бездня незбагнених Божих таємниць; книга, записана моєю рукою з компендіуму теології, який я прослухав у Вільнюсі й Познані»)⁴⁵. У своїх київських курсах із

негирик свидетельствует лишь о том, что в 1684 г. С[тефан] находился в Малороссии (sic) и лично поздравил иером. Варлаама» (Д. Смирнов, Яна Зеленина, «Стефан (Яворский), митр.,» в *Православная энциклопедия* (Москва, 2022), 66: 338).

⁴³ «Quasi ideo duntaxat sollicitus mei animus a Te in Poloniam ac Lituaniam sese contulisset, ut ab Aquila Sarmatica, et Equite Lituano pronius didicisset in Tua currere obsequia, et ab illa candorem, ab hoc robur, utrinque celeritatem in Tua obsequia derivare» ([Simeon Iaworski], *Hercules post Atlantem infracto virtutum robore honorarium pondus sustinens* (Czernihow: W Drukarni Święto Troieckiey Ilinskiey, 1684), [4]; Niedźwiedz, Awianowicz, *Stefan Javors'kyj's Panegyrics*, 51).

⁴⁴ «Nec mirare huius Exilis nimium Laboris Autorem, sese coram Te gratulabundum sistere haud asum fuisse... Maiorem ergo e longinquo intendi reverentiam arbitratus, paginam hanc sui sermonis et affectus Ministrum, levem alias, nisi a solo Tuo Nomine pondus haberet, substituit» ([Iaworski], *Hercules post Atlantem*, [4]; Niedźwiedz, Awianowicz, *Stefan Javors'kyj's Panegyrics*, 51).

⁴⁵ Маслов, «Документы, относящиеся к судьбе библиотеки,» 29.

філософії і теології Яворський неодноразово згадує своїх вчителів: «Est contra meum professorem alias theologum Romanum p. Ioannem Godebski» — зазначив він у теологічному курсі⁴⁶; «Ita gravissimi theologi plurimi et mei venerendi Theologia professores Dreus, Agoez, Volski, Godebski ceterique», — згадав їх у філософському курсі⁴⁷. Серед них Ян Годамбський (Jan Godebski, 1646–1691) викладав догматичну теологію у Віленському університеті в 1684–1686 рр.⁴⁸, а Ян Дреус (Jan Drews, 1646–1710) — схоластичну теологію у 1683–1686 рр.⁴⁹ Зважаючи на це можна припустити, що Симон вивчав теологію у Вільнюсі в 1684–1686 рр., а потім, як і його попередник Йоасаф Кроковський, вирушив до Познанського єзуїтського колегіуму.

Про навчання Яворського в Познані в'їдливо згадує автор «Молотка»⁵⁰. У цьому місті він протягом двох років завершував свої теологічні студії, про що свідчать згадування ним тутешніх професорів, серед яких були: Ернст Агоес (Ernest Agoes, 1643–1693), викладач схоластичної теології в 1685–1687 рр.⁵¹, і Казимир Вольський (Kazimierz Wolski, 1644–1690) — викладач схоластичної теології в 1679–1688 рр.⁵² Завершити свої студії Яворський мав би в 1688 р. У Києві він підписувався як «consummatus theologus» («завершений теолог»), що вказує на те, що він прослухав повний курс теології, хоч тези на докторський ступінь не захистив⁵³.

⁴⁶ Суториус, «Преподавание богословия,» 195.

⁴⁷ Симчич, «Києво-могилянські трактати,» 76.

⁴⁸ Grzebień, *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, 185.

⁴⁹ Ibid., 131.

⁵⁰ Григорьев, «Загадка сочинения,» 110.

⁵¹ Grzebień, *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, 3.

⁵² Ibid., 757.

⁵³ Це підтверджує приклад Інокентія (в миру Іллі) Поповського. У червні 1698 р. він направив листа до послів «Великого посольства» Петра I у Відні, де повідомляв, що хоче отримати «po skonczeniu sztyryletney Theologiczney pracy mercedem lauris to iest supremam doctoratus theologici laure[am]» в італійських краях. Для такої благородної мети, докторського ступеня теології, він просив фінансової підтримки. В листі зазначається, що він уже завершив чотирирічний курс теології та хотів би захистити тези зі всієї теології («universam propugnem Theologiam»). У листі Поповський підписав себе «AA. LL. et Philosophiae Doctor Consummatus Theologus». На відміну від Яворського, він таки здобув докторський ступінь. Див. цей лист: Eliaz Popowski, «Jasnie Oswiecenі Miłosciwi Dobrodzieie» (1698), Російський дер-

Автор карти — Дмитро Вортман.

Поневірняння православного студента?

Оповідючи, як православний студент навчався в єзуїтів та які труднощі йому доводилося переборювати, історики зазвичай обмежуються загальниками про вимушену й нещирю конверсію. Часом Яворському вкладають в уста фразу московита Палладія Роговича⁵⁴,

жавний архів давніх актів, ф. 32, оп. 1, 1698 р., № 44, арк. 1–1 зв.; Федяй, «Формування філософських традицій», 104–105.

⁵⁴ Захара, Хижняк, «Яворський Семен», 606; Зоя Хижняк, *Ректори Києво-Могилянської академії. 1615–1817 рр.* (Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2002), 17.

яку Яворський, звісно, не промовляв, або ж створюють образ прірви між вчителями і студентом, який «постійно конфліктує з церковним начальством... врешті решт остаточно пориває з уніатством і католицтвом і повертається до Києва»⁵⁵. Що ж насправді відомо про студії православних студентів у єзуїтів того часу, зокрема — про героя цієї статті?

Якби Яворський навчався у папських семінаріях, то мусив би скласти присягу «Cum circa iuramenti», затверджену папою Александром VII у 1660 р.⁵⁶ Проте він вчився в єзуїтських колегіумах, де діяли інші правила. Тут навчання для вихованців, серед іншого й православних, було вільним і безкоштовним, хоч єзуїти й створювали умови, що сприяли переходові в католицизм. На початку XVII ст. Товариство Ісуса уклало спеціальні правила для руських земель, де докладно пояснювалося, як викладачі мають поводити себе з батьками новонавернених православних учнів, зокрема те, що діти можуть розповідати вдома, а що варто приховувати; що відповідати на питання про обряди, догмати чи спірні теми, зокрема *Filioque*⁵⁷. Йосиф Велямин Рутський у 1624 р. писав, що руські діти в єзуїтських школах часто потерпають від насмішок товаришів через свою віру та грецький обряд, а викладачі заохочують їх зближуватися з латинською традицією. Згідно з правилами, учні мали щомісяця сповідатися, і так, як зазначав Рутський, вони «звикають від юного віку до латинського обряду»⁵⁸.

Якщо в 1720-х рр. київського студента Василя Григоровича Барського вигнали зі Львівської єзуїтської академії лише за те,

⁵⁵ Захара, «Стефан Яворський в історії вітчизняної філософії», 13.

⁵⁶ *Bullarum diplomatum et privilegiorum sanctorum romanorum pontificum* (Augustae Taurinorum, 1869), 16: 587–591.

⁵⁷ Jan Wielewicki, *Dziennik spraw domu zakonnego OO. Jezuitów u św. Barbary w Krakowie od r. 1609 do r. 1619 (włącznie)* (Kraków: Czcionkami Drukarni c. k. Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem Anatola Maryjana Kosterkiewicza, 1889), 101–102. Український переклад цих правил: Тетяна Шевченко, *Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI–XVII ст.* (Львів: Свічадо, 2005), 77–78.

⁵⁸ «... et sic assuescunt ab ineunte aetate ad Ritus Latinum» (Haluscynskyj, Welykyj, *Epistolae Josephi Velamin Rutskyj*, 1: 149).

що він був православним⁵⁹, то в часи навчання Яворського такого ще не було. Натомість для студій на вищих щаблях — теології або й філософії — студентам доводилося приймати унію, оскільки, як випливає зі свідчень, конверсії вимагали викладачі, а уніати добилися заборони переходу руських студентів на латинський обряд. Це передбачало присягу на вірність Католицькій Церкві та визнання її Символу віри, або ж і підготовку до чернечого постригу. На це вказували як Гедеон Одорський (див. вище), так і Палладій Рогович. Вихідець із Твері, Рогович після навчання в Московській школі братів Ліхудів вирушив здобувати знання на Захід. У 1687 р. він приїхав до Вільнюса, де прийняв чернецтво з іменем Теодор і «учихся единъ годъ въ латинскихъ школахъ у Езуитовъ, еще держа благочестивую вѣру». Після цього він подався у німецькі краї, де опановував поетику, а відтак для вивчення риторики рушив до Оломоуца, однак там «непущень быхъ до школъ отъ Езуитовъ, аще прежде не присягну на Римскую вѣру. Азь же желалъ достигнути вышшихъ наукъ, присягнуль, и тако отступство отъ благочестивыя вѣры учинихъ; что еще и не сердцемъ, но едиными усты сотворихъ наукъ ради»⁶⁰. Так само і Симон мусив скласти подібну присягу заради вищих студій, про що свідчить нотатка в альбомі присудження ступенів Віленського університету: біля імені його одногрупника «G. D. Jacobus Wasinkiewicz» (імовірно, Ісак Васинкевич, згодом архимандрит Монастиря Святого Духа у Вільнюсі), було зазначено: «schismam rediit periurus» («повернувся до схизми, зламавши клятву»)⁶¹.

Отож Симон Яворський теж прийняв унію, чи радше з метою навчання удав уніата, про що згадують єзуїтські місіонери, які

⁵⁹ Василий Григорович-Барский, *Странствования Василия Григоровича-Барского по святым местам Востока с 1723 по 1747 г.*, изд. Николай Барсуков (Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, 1885), 1: 6–7.

⁶⁰ «Челобитная к патриарху Адриану, описание жития и учения и исповедание веры игумена Заиконоспасского училищного монастыря Палладия Роговского,» *Древняя российская вивлиофика* 18 (1791): 159–60. У списках студентів 1691 р. дійсно значиться «Theodorus Rogowsky, Moscus, Colazinensis» (Vladimír Spáčil, Libuše Spáčilová, eds., *Matricula olomoucké univerzity Matricula der Olmützer Universität (1636–1637) 1652–1729* (Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2023), 1: 226).

⁶¹ *Laureae Academicæ*, 268.

на початку XVIII ст. спілкувалися з ним, тоді вже архиєреєм, у Москві. Чеський єзуїт Ян Бєрула (Jan Berula, 1661–1744), описуючи враження від зустрічі з новоприбулим до Москви Яворським, зазначав: «Як я чув, він завершив вищі студії у Вільнюсі, видаючи себе за уніата, та коли маску було зірвано, кажуть, його звідти не надто почесно вигнали»⁶². Інший чеський єзуїт Еліас Броджіо (Elias Broggio) тоді ж писав про Яворського таке: «...за походом поляк. Завершив студії у наших у Вільнюсі, де навіть був ректором конгрегації Блаженної Діви, але коли перейшов до схизматиків, його ім'я, як повідомив нам ясновельможний пан Потоцький, викреслили з конгрегації»⁶³. Ці свідчення можуть означати, що він прийняв унію як світський студент (це підтверджують слова Арсенія Мацієвича, див. далі) або ж прийняв монаший постриг і вступив до Чину святого Василя Великого. Якщо так, імовірним монашим іменем Яворського було «Станіслав»: на це вказує нотатка «ex libris Stanislai Simonis Jaworscy» на примірнику книжки «Mowca Polski», виданої 1683 р. в Каліші, з його особистої бібліотеки⁶⁴. Мабуть, конверсія знадобилася власне для проходження теологічних студій, адже навесні 1684 р. він ще згадується серед студентів Віленського університету під мирським іменем.

Варто додати, що в списку залучених до Віленської конгрегації Блаженної Діви 15 вересня 1684 р. серед «consultores», тобто членів керівного осередку, які допомагали префектові, значиться «G[enerosus] D[omi]nus Sebastianus Jaworski»⁶⁵, якого в списку

⁶² «Absolvit hic, ut audio, altiora studia Vilnae, simulans se unitum, sed detecta tandem larva, fertur, non usque adeo honorifice inde expeditus» (*Письма и донесения иезуитов*, 257).

⁶³ «... origine Polonus. Studia absolvit apud nostros Vilnae, ubi etiam fuit rector Congregationis b. Virginis, sed cum transiisset ad schismaticos, nomen eius in Congregatione fuit exustum, uti nobis retulit illustrissimus dominus Potocky» (там само, 359).

⁶⁴ Филарет Гумилевский, *Обзор русской духовной литературы: 862–1863*, 3 изд. (Санкт-Петербург: Издание книгопродавца И. Л. Тузова, 1884), 269.

⁶⁵ «Ordo Officialium Congregationis B. V. Visitantis In Alma Academia Vilenensi Societatis Iesu» (1668–1720), Vilniaus universiteto biblioteka, F2-DC3, fol. 69, <https://kolekcijos.biblioteka.vu.lt/objects/990006707861008452>. У книзі записів мені не пощастило знайти імені Яворського: «Liber Rationum Congregationis B. V. Visitantis In Alma Academia Vilenensi Societatis Iesu»

попереднього року не було; він же 4 лютого 1685 р. фігурує як «M[agnificus] D[ominus] Sebastianus Jaworski»⁶⁶, а в травні — ще раз як «G[enerosus] D[ominus] Sebastianus Jaworski»⁶⁷. Наступного навчального року такого студента серед членів конгрегації вже не згадано. Можна вельми обережно припустити, що це й міг бути герой цієї статті, записаний під імовірним монашим іменем «Себастьян», проте це суперечило б іншому свідченню, згідно з яким його монаше ім'я «Станіслав». Наразі мені бракує джерел, щоб розплутати цей збіг.

Врешті, у 1686 р., коли наш Яворський студіював теологію в Познанському єзуїтському колегіумі, там вийшов друком панегірик «Parol fortuny» авторства «Xiedza Stanisława Iozefa Iaworskiego Theologiey w Collegium Poznanskim Soc. Iesu Auditora»⁶⁸. Видавалось би спокусливим ототожнити Станіслава Симона Яворського з цим Станіславом Йозефом Яворським, але цього не дозволяє подальша кар'єра останнього: той у 1692 р. видав друком у Познані книжечку «Utarczka honorow», підписану: «Nauk wyzwolonych y Filozofiey Doktora Praskiego»⁶⁹.

Викладання в Кисво-Могилянській академії

Після освітньої мандрівки Симон Яворський «возвратиса в(ъ) Кієвъ к(ъ) пославшему его преос(ва)щенному Варлааму, совершенъ мужъ во оученіи и добродѣтелехъ»⁷⁰. Автор «Молотка» описує його повернення злісною метафорою: «пришел во Киев уже пострижен, яко сущей волк во одежде овчей, яко тать не входяй во двор овчий, но инуде прелазя»; далі він пише: хоч католики, що

(1667–1770), Vilniaus universiteto biblioteka, F2-DC2, <https://kolekcijos.biblioteka.vu.lt/objects/990006707821008452>.

⁶⁶ «Ordo Officialium Congregationis,» fol. 71.

⁶⁷ Ibid., fol. 73.

⁶⁸ Stanisław Iozef Iaworski, *Parol fortuny nie płonnym losem na przywilej godności Maciejiowi dany* (Poznań: Drukarnia Wojciecha Laktańskiego, 1686).

⁶⁹ Stanisław Iozef Iaworski, *Utarczka honorow samych z sobą walczących o wspaniałość domy i imienia Leszczyńskich* (Poznań: Drukarnia Akademicka, 1692).

⁷⁰ Яворский, *Камень вѣры*, [II].

наверталися в православ'я, musiли під суворою клятвою зректися всіх єресей і триматися грецької віри, «но оной Яворской того не учинил, и тако татской в восточную церковь вкрался»⁷¹. Але переконливіше звучать слова Арсенія Мацієвича: «преосвященный Стефанъ, хотя бѣльцомъ будучи, и у іезуитовъ учился, однако когда къ церкви матери своей возвратился паки, церковь, о чадѣхъ своихъ состраждущая и Отцу небесному сообразная, примѣромъ блуднаго сына Стефана приняла и властію ключей Христовыхъ простила и разрѣшила»⁷². Мацієвич протиставляє Яворського, який був «більцем» (тобто світською людиною, що лише могла готуватися до чернецтва), Теофанові Прокоповичу, котрий «въ базилианскомъ платьѣ въ Кіевъ пришель»⁷³. Ці слова підтверджує й те, що в січні 1689 р., коли Яворський підносив гетьману Івану Мазепі панегірик «Еcho głosu wołającego na puszczy», він підписав його своїм мирським іменем «Симон». Отже, якщо він і прийняв постриг під іменем Станіслава чи Себастьяна, то в Києві одразу цього зрікся.

За свідченням Лопатинського, перед освіченим чоловіком після повернення відкривалося безліч можливостей, зокрема й одруження, але Варлаам Ясинський переконав його постригтися в монахи та викладати в КМА, нагадавши, що він виїжджав здобувати освіту «на славу Б(о)жю, и на пользу с(в)а)тыя ц(ε)ркве, требующія людей оученыхъ»⁷⁴. Тож 25 березня 1689 р. Яворський прийняв постриг від свого наставника⁷⁵ з іменем «Стефан» і за рік розпочав викладання в Академії.

⁷¹ Григорьев, «Загадка сочинения,» 110–111.

⁷² Иларион Чистович, *Феофан Прокопович и его время* (Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1868), 388.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Яворский, *Каме́нь вѣры*, [II].

⁷⁵ Максим Яременко, «Автобіографічна та біографічна інформація у проповідях Стефана Яворського 1690-х рр.,» *Український історичний журнал* 580 (1) (2025): 31.

Портрет Стефана Яворського, із зображення на «Theses ex universa philosophia» 1719 р., автор гравюри — Олексій Зубов⁷⁶.

«Риторична рука»

На відміну від свого попередника Йоасафа Кроковського, Яворський не вчителював у класах граматики чи поетики⁷⁷, а відразу почав з риторики: «начень ѿ риторїки требующымъ преподаѣ вѣтїйскаа, Фїлософскаа, и Б(о)гословскаа оученїа»⁷⁸. Проте, що він провадив однорічний курс риторики, дворічний курс філософії і чотирирічний курс теології, свідчить гравюра 1706 р. Івана Мигури, де його названо «Gloriosus per septennium Doctor» («Славний учитель упродовж семиріччя»)⁷⁹. Крім того, у промові

⁷⁶ Ровинский, *Материалы для истории*, № 349.

⁷⁷ Можна вважати хибною поширену думку, ніби Яворський у Києві викладав поетику, про що пише: Захара, «Стефан Яворський в історії вітчизняної філософії», 14.

⁷⁸ Яворский, *Камень вѣры*, [II].

⁷⁹ Діна Фоменко, Ірина Цинковська, Гліб Юхимець, *Мідні гравірувальні дошки українських друкарень XVII–XIX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Каталог* (Київ: Академперіодика, 2014), 205.

з нагоди одруження свого учня Івана Обидовського Яворський згадував, що колись навчав його «на реторицѣ и на філософії»⁸⁰.

Риторичний курс він мав би читати у 1690/91 навчальному році, однак запису цього курсу не знайдено. Уявлення про його зміст дають настанови з красномовства «Рука риторична», написані латиною Яворським, імовірно, для московських студентів⁸¹, і перекладені Федором Полікарповим⁸². Можна припускати, що в основу праці ліг київський курс риторики, хоч деякі фрагменти тексту, зокрема послідовне використання прикладу шведів як лютих ворогів («побѣдилъ москвитинъ шведа»⁸³; «шведскій лве адскую твою простирай гортань: челюсти ненасытныя разъ)зілй»⁸⁴; «гдѣ перуны вскую свирѣпаго звѣра шведскаго жити доселѣ попускаете»⁸⁵), вказують на те, що його редагували на початку XVIII ст. Підручник не було надруковано, він поширювався у рукописних списках⁸⁶, його фрагменти використовували у вченому гуртку старообрядців Вигорецької обителі в першій половині XVIII ст.⁸⁷

⁸⁰ Стефан Яворський, «“Виноград” Стефана Яворського (публікація та коментарі Ігоря Ситого, Сергія Горобця),» *Сіверянський літопис* 6 (2009): 119.

⁸¹ Про використання курсу Яворського у Московській академії може свідчити фраза із заголовку курсу Гедеона Грембецького, прочитаного ним у Москві 1718 р.: «Vellus Gedeonis... Subsistente pro tunc throni Patriarchalis exarcha illustr. DD. Stephani Javorski Metropolitae Riazaniae et Muromi benefactore anno 1718 Octobris 23» (Ярослава Стратий, Владимир Литвинов, Виктор Андрушко, ред., *Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии* (Київ: Наукова думка, 1982), 145).

⁸² На початку курсу вказано: «Сочинена оубо на латинскомъ языкѣ преос(ва)щеннымъ Стефа[ом] Яворскимъ... Преведена же на сло[ве]-нскіи Феодоромъ Поликарповымъ» (Стефан Яворський, *Риторическая рука*, перев. Феодор Поликарпов (Печать В. Я. Рейнгардта, 1878), 10).

⁸³ Там само, 35–36.

⁸⁴ Там само, 73.

⁸⁵ Там само, 77.

⁸⁶ Виданий друком 1878 р. примірник є факсиміле рукопису. Мені відомий також список «Риторичної руки», який міститься на початку рукопису: Стефан Яворський, «Рука риторическая» (б. д.), Відділ рукописів Російської державної бібліотеки, ф. 236, № 187.

⁸⁷ Наталия Поньрко, «Учебники риторики на Выгу,» *Труды Отдела древнерусской литературы* 36 (1981): 154–162.

«Риторична рука» — це адаптований виклад засад красномовства, скомпонований на основі католицьких навчальних взірців. Бернд Уленбрух продемонстрував, що в деяких розділах текст містить структурні й текстуальні збіги із, мабуть, найпоширенішим на той час підручником «De Arte Rhetorica» іспанського єзуїта Кипріано Соареса (Cypriano Soarez, 1524–1593)⁸⁸. Яворський структурував виклад, використовуючи метафору п'яти пальців руки: «пять же тоа частей: сирѣчь: изобрѣтеніе, расположеніе, краснословіе, память, произношеніе»⁸⁹, що відповідає класичному п'ятичленному поділові риторики: «Quinque sunt partes, et quasi membra eloquentiae: inventio, dispositio, elocutio, memoria, pronuntiatio»⁹⁰. Повторено й класичне визначення риторики як «художество добрѣ гл(агол)ати»⁹¹ («ars bene dicendi»⁹²), а також наведено інші ключові дефініції, наприклад: «Изобретѣніе есть вымысль аргументовъ и доводовъ»⁹³ («Inventio est excogitatio argumenti»⁹⁴). На можливі джерела цього курсу вказує і особиста книгозбірня Яворського, де містився популярний на той час підручник «Phoenix rhetorum» єзуїта Яна Квяткевича (Jan Kwiatkiewicz, 1629–1703)⁹⁵.

Водночас у тексті «Руки» є чимало локальних сюжетів, написаних, безсумнівно, самим Яворським. Так, описуючи 26 фігур сентенцій, як-от: «вопрошеніе», «недоумѣніе», «лицепритворство», «умолчаніе», «оустроуміе», «власть», «попущеніе», «закликаніе» тощо, він пояснює, як оратору треба вибудовувати промову для різних цілей за допомоги власних прикладів: крім уже згаданих шведів, він часто звертався до «нашого государя» та «російських

⁸⁸ Uhlenbruch, «Rhetorica slavica,» 343–348.

⁸⁹ Яворський, *Риторическая рука*, 9.

⁹⁰ Cypriano Soarez, *De arte rhetorica libri tres ex Aristotele, Cicerone, et Quintiliano praecipue deprompti* (Parisiis: Apud Thomam Brumennium, 1576), 2 v.

⁹¹ Яворський, *Риторическая рука*, 13.

⁹² Soarez, *De arte rhetorica*, 4.

⁹³ Яворський, *Риторическая рука*, 12.

⁹⁴ Soarez, *De arte rhetorica*, 4.

⁹⁵ Маслов, «Документы, относящиеся к судьбе библиотеки,» 51. Докладніше про цей підручник див.: Iwona Słomak, «Phoenix rhetorum» Jana Kwiatkiewicza. *Wprowadzenie — przekład — opracowanie* (Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2016).

воїнів»⁹⁶. В останньому розділі, «произношеніє», Яворський по-вчає, що промову треба супроводжувати рухами тіла: залежно від обставин змінювати вираз обличчя від ласкавого до смутного чи веселого, жестикулювати, підносячи руки то вниз, то вгору⁹⁷. І справді, очевидці описували, що «движение его тела и рук помавание, очень и лица пременение» змушувало людей, які слухали проповіді Яворського, плакати й сміятися⁹⁸. Ймовірно, саме проти такого стилю мовлення виступав згодом опонент Яворського Теофан Прокопович, вказуючи в «Духовному регламенті» 1720 р.: «Безумно творять проповѣдницы, которые брови своя поднимають и движение раменъ являютъ гордое... Ненадобѣ проповѣднику шататься велми, будто въ суднѣ весломъ гребеть: ненадобѣ руками спляскивать, въ боки упиратися подскакивать, смѣяться: да ненадобѣ и рыдать»⁹⁹.

«Філософське змагання»

У 1691–1693 рр. Стефан Яворський викладав дворічний філософський курс з такою вишуканою назвою:

Agonium philosophicum in arena gymnadis Mohilaeanae Kiiovenss Orthodoxae Rossiadis agonothetis apertum, ad maiorem eius gloriam, qui olim giganteo passu mortalitatis nostrae ingressus fuerat stadium novus ex comprehensore viator patris unigena ad augendum hyperduliae cultum Beatissimae Eius Matris per montana Iudeae olim festinantis.

(Філософське змагання на арені православного Київського Могилянського гімназіуму, розпочате для руських змагальників на більшу славу Того, хто колись гігантським кроком ступив на нашу смертну ниву, від початку новий мандрівник, єдинородний Син Отця, для примноження культу поклоніння Найблагодословеннішій Його Матері, яка колись поспішала пагорбами Юдеї).

⁹⁶ Яворський, *Риторическая рука*, 62–78.

⁹⁷ Там само, 88–89.

⁹⁸ Григорьев, «Загадка сочинения,» 113.

⁹⁹ Павел Верховской, *Учреждение духовной коллегии и духовный регламент. К вопросу об отношении Церкви и государства в России* (Ростов на Дону: Склад изданий у автора и в книжном магазине т-ва А. С. Суворина «Новое время», 1916), 2: 64–65.

Курс зберігся в кількох рукописах, записаних студентами¹⁰⁰. Існував і професорський автограф, який Яворський забрав із собою, виїжджаючи з Києва, у його бібліотеці він значився під назвою «*Agonium philosophicum, propria manu scriptum illustrissimi metropolitae*»¹⁰¹. Фрагменти цього курсу було опубліковано в українському перекладі Ігорем Захарою¹⁰². В одному зі студентських рукописів збереглися й тези з логіки: «*Conclusiones ex universa logica*» («Висновки зі всієї логіки»), де наведено ключові положення цієї дисципліни¹⁰³.

Традиційно курс Яворського складався з діалектики, логіки, фізики й метафізики (без етики, яку в Києві тоді ще не викладали). Як показав Микола Симчич, могилянський професор структурував лекційний матеріал у той спосіб, як це було прийнято в єзуїтських колегіумах Речі Посполитої кінця XVII ст., а численні згадки єзуїтських авторів — і його «шанованих учителів», і інших відомих представників Товариства Ісуса — яскраво свідчать про його приналежність до цієї інтелектуальної традиції¹⁰⁴. Серед цитованих авторів, поряд з античними та середньовічними філософами, найчастіше згадуються Франциско Суарес (Francisco Suárez, 1548–1617), Педру да Фонсека (Pedro da Fonseca, 1528–1599), Антоніо Рубіо (Antonio Rubio, 1548–1615), Франциско де Толедо (Francisco de Toledo, 1532–1596), Родріго де Аріаґа (Rodrigo de Arriaga, 1592–1667), Педру Уртадо де Мендоса (Pedro Hurtado de

¹⁰⁰ Перелік цих рукописів та їхній опис див.: Микола Симчич, *Philosophia rationalis у Києво-Могилянській академії. Компаративний аналіз курсів логіки кінця XVII — першої половини XVIII ст.* (Вінниця: О. Власюк, 2009), 183–185.

¹⁰¹ Маслов, «Документы, относящиеся к судьбе библиотеки,» 45 (№ 422).

¹⁰² Стефан Яворський, *Філософські твори у трьох томах*, перекл. Ігор Захара, т. 1 (Київ: Наукова думка, 1992); Стефан Яворський, *Філософські твори у трьох томах*, вид. Марія Кашуба, перекл. Ігор Захара, т. 2 (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2018). Про інші видання перекладів курсу Яворського див.: Микола Симчич, «Перекладачі-першопроходці: Києво-могилянські філософські курси в перекладах 1960–70-х років,» *Sententiae* 27 (2) (2012): 146–162.

¹⁰³ Stephanus Iaworski, «*Agonium philosophicum in arena gymnadis Mohilaeanae Kiiovensensis...*», (1691–1693), Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. 312, № 618, зшиток 1, арк. 1 зв.

¹⁰⁴ Symchych, «*Wpływ jezuitów na wykładanie filozofii,*» 370–373.

Mendoza, 1578–1641) та Франциско де Овієдо (Francisco de Oviedo, 1602–1651)¹⁰⁵.

У представленні ключових філософсько-теологічних питань Яворський наслідував, з одного боку, своїх учителів-єзуїтів, а з другого — продовжував ту православну київську традицію, що від часів Петра Могили розвивалася на основі латинської вченості, що часто означало те саме. Наприклад, Яворський був послідовним критиком геліоцентричної системи Миколая Коперника, висміюючи її як у філософському курсі¹⁰⁶, так і пізніше у своїх проповідях: «Одному только нѣкому астроному Копернику приснилось, будто солнце, луна, звѣзды стоятъ, а земля оборочается противъ священнаго писанія. Смѣются съ него богослови»¹⁰⁷. Яворського можна вважати перипатетиком і послідовним критиком тих «нових філософів», які підважували авторитет Аристотеля, якого він називав «первона[ча]льникъ философіи премудрий»¹⁰⁸. У «Риторичній руці», описуючи фігуру сентенцій «лицепритворство» (коли промовець порівнює сучасні обставини із легендарними особами чи з давніми царствами), він закликає Аристотеля постати з мертвих, оскільки Декарт насмілився «осквернити» його вчення: «востани поне ѿ загребены(х) пепеловъ свѣте періпатетиковъ, Аристотелю, ѿтри враски [зморшки — М. Ф.] или поне [хоча би — М. Ф.] самими омыи слезами, ими же твои философскіа догматы осквернила картезіева продерзо(сть): такѡ воистину на мертваго лва мыши наскакую(т)»¹⁰⁹.

Яворський поділяв погляди своїх вчителів на пересуццествлення Святих Дарів: хліб і вино під час літургії стають тілом і кров'ю Ісуса Христа шляхом знищення та утворення, а не шляхом конверсії. Разом зі своїми вчителями та київською теологічною тра-

¹⁰⁵ Ibid., 371.

¹⁰⁶ Ярослав Матвійшин, «Ідеї Коперника в Україні», в *Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні: збірник наукових праць*, вид. Олег Петрук (Львів: Інститут прикладних проблем механіки і математики НАНУ, 2014), 384.

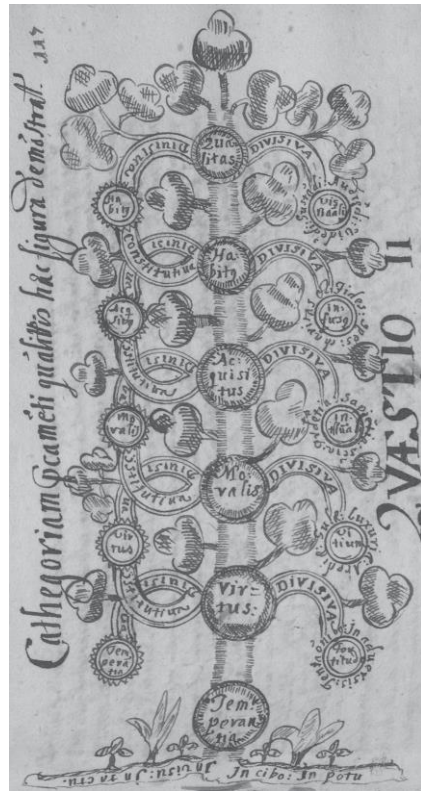
¹⁰⁷ Иларион Чистович, «Неизданные проповеди Стефана Яворского (продолжение),» *Христианское чтение* 1 (1867): 429.

¹⁰⁸ Giovanna Brogi, Maksym Yaremenko, Tetiana Kuzuk, Marzanna Kuczyńska, Jakub Niedźwiedź, eds., *Stefan Javors'kyj's Sermons: 1691–1698* (Leiden: Brill, 2025), 107.

¹⁰⁹ Яворский, *Риторическая рука*, 66–67.

дицією він стверджував, що для пересуцествлення достатньо Господніх слів¹¹⁰. Саме ці положення його філософського курсу згодом було перекладено грецькою мовою і піддано суворій критиці православних греків, зокрема Єрусалимського патріарха Досифея Нотари і теолога Севаста Кумініта (Σεβαστός Κυμινίτης, 1630–1702), які спростували «Λατινικῶν φλυαρίων» («латинські небилиці») Яворського¹¹¹.

У курсі логіки Яворського докладно обговорювалося вчення про категорії, яке студенти ілюстрували у вигляді дерев. За схемою Аристотеля, все, що існує, поділяється на десять найзагальніших родів, що їх він називає категоріями (субстанція, кількість, якість...), і в такий спосіб описує відмінність між загальним (людина як така) та індивідуальним (конкретний Михайло). Згодом Порфирій виклав це вчення у доступнішій формі, яке зображують через дерево — «Arbor Porphyriana». Основною ознакою категорії субстанції є те, що субстанція не існує в чомусь як у суб'єкті (наприклад, Михайло чи людина як така не існують в якійсь іншій речі — на відміну від білого кольору, що не може існувати сам по собі, а тільки як якість певної речі). Градацію субстанції від індивідуально-

Дерево категорії якості
Iaworski, «Agonium
philosophicum», зшиток 2, арк. 117.

¹¹⁰ Симчич, «Києво-могилянські трактати,» 76–85.

¹¹¹ Цей яскравий сюжет сприйняття греками київської православної вченості, заснований на листах патріарха Досифея і трактаті «Δογματικὴ διδασκαλία τῆς ἀγιωτάτης ἀνατολικῆς καὶ καθολικῆς ἐκκλησίας» 1703 р., буде описаний мною в іншому місці.

го до загального студенти Яворського зобразили так: «Michael → homo → animal → vivens → corpus → substantia», тобто «Михайло → людина → тварина → живе → тіло → субстанція». Подібні схеми застосовано й для категорій кількості та якості, приміром для останньої: «temperantia → virtus → moralis → acquisitus → habitus → qualitas», тобто «поміркованість → чеснота → моральне → набуте → габітус → якість».

Попри те, що аристотелізм і вчення про категорії були загальноприйнятими у схоластичній думці як Заходу, так і Сходу, у цих схемах не знаходилося місця Богові. Тому християнські теологи будували власні онтологічні та епістемологічні моделі найзагальніших родів, спираючись на Аристотеля, але виходячи з теологічних засад. Одну з таких моделей запропонував німецький єзуїт Атанасій Кірхер (Athanasius Kircher, 1602–1680). У його «Arbor Philosophica» («Філософському дереві») центральне місце посідає Свята Трійця, з якої беруть початок чесноти. У градації від індивідуального до загального він доповнив схему Порфирія так: «Petrus → homo → animal rationale → sensitivum → animatum → corpoream → creatum → ens per se (substantia) → omne quod est → abyssus nihilum», тобто «Петро → людина → розумна тварина → чуттєве → одушевлене → тілесне → створене → суще як таке (субстанція) → все, що є → безодня-ніщо»¹¹². В одному зі списків філософського курсу Яворського намальоване саме це «філософське дерево» Кірхера, зображене нижче на ілюстрації.

«Agonium philosophicum» став, імовірно, найвпливовішим киево-могилянським філософським курсом, адже наступні професори — невідомий викладач кінця XVII ст., Інокентій Поповський, Сильвестр Піковський і Платон Малиновський — послуговувалися ним у власних викладах. Важливо й те, що саме у Яворського вперше простежується те структурування лекційного матеріалу, яке стало «класичним» для киян і з деякими винятками та змінами зберігалось аж до 1743 р.¹¹³

¹¹² Athanasius Kircher, *Ars magna sciendi sive Combinatoria* (Amstelodami: Apud Joannem Janssonium, 1669), 2: I.

¹¹³ Symchych, «Wpływ jezuitów na wykładanie filozofii,» 370, 375. Див. також його статтю «Текстуальні запозичення між могилянськими та єзуїтськими філософськими курсами (XVII–XVIII ст.): нові приклади» в цьому числі «Київської академії».

Ймовірно, безпосереднім джерелом цього курсу слугували студентські нотатки самого Яворського під назвою «Oedipus, aenigmaticam Aristotelis sphingem soluturus», записані у Львові й Любліні. Цей рукопис був у його особистій бібліотеці¹¹⁴, яку він 1721 р. подарував Ніжинському Благовіщенському монастирю, аби «въ немъ была своя бібліотека для ученыхъ іеромонаховъ, которі бы могли наставленіемъ сихъ книгъ съ Божією помощію слово Божіе проповѣдати и народъ поучати»¹¹⁵. Утім, бібліотека залишалася в Ніжині недовго, оскільки вже у вересні 1731 р. Синод наказав передати її новоствореному Харківському колегіуму. У січні 1732 р. був укладений новий каталог із зазначенням книжок, яких на той час уже бракувало; серед таких фіксується й «Oedipus, oenigmaticum Aristotelis»¹¹⁶, якого, отже, станом на 1732 р. в Ніжині вже не було. Ймовірно, цей рукопис опинився в руках небожа Яворського Стефана (в миру Сильвестра) Шумського, якому дядько спершу навіть планував заповісти бібліотеку¹¹⁷. У 1728 р. Шумського викликали до Московської академії, де він до 1731 р. викладав поетику й риторику¹¹⁸. Вирушаючи до Москви, Шумський 16 липня 1728 р. залишив у Ніжині розписку, в якій зазначив, що взяв «ко употребленію своему» десять книг, серед іншого шість томів «Summa Theologiae» Мартіна Бекана (Martinus Becanus, 1563–1624), а також «manuscriptam philosophiam in 8-vo»¹¹⁹. З огляду на те, що «Oedipus, oenigmaticum Aristotelis» був якраз філософським рукописом формату у 8°, а також зважаючи на його відсутність у бібліотеці станом на 1732 р., можна з достатнім ступенем вірогідності припустити, що йшлося власне про цей курс. Після смерті Шумського у 1731 р. доля рукопису невідома; можливо, його варто шукати в архівній спадщині Московської духовної академії.

¹¹⁴ Маслов, «Документы, относящиеся к судьбе библиотеки,» 30 (№ 192).

¹¹⁵ Там само, 33.

¹¹⁶ Там само, 67–68.

¹¹⁷ Там само, 18.

¹¹⁸ Сергей Маслов, «Библиотека Стефана Яворского,» *Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца* 24 (2, отдел 2) (1914): 153.

¹¹⁹ Маслов, «Документы, относящиеся к судьбе библиотеки,» 58.

Теологія

У 1693–1697 рр. Яворський викладав чотирирічний курс теології — перший повний курс, прочитаний у стінах КМА¹²⁰. Він зберігся в низці студентських рукописів¹²¹. Структура цього величезного за обсягом курсу була такою:

- Про таємницю втілення («De incarnationis mysterio» і «Tractatus theologiae controversae de Verbo incarnato»);
- Про таїнства («De sacramentis» і «Tractatus theologiae controversae de sacramentis»);
- Про чесноту і таїнство покаяння («De virtute et sacramento poenitentiae»);
- Про гріхи (De peccatis);
- Про благодать («De gratia» і «Tractatus theologiae controversae»);
- Про теологічні чесноти («De virtutibus theologicis»);
- Про ангелів («De angelis»);
- Про блаженство і кінцеву ціль («De beatitudine et ultimo fine»);
- Про людські вчинки («De actibus humanis» і «Tractatus theologiae controversae»): тут розглядалися питання про виправдання вірою («de iustificatione per fidem»), про охорону ангелів («de custodia angelorum»), про Церкву, її членів і Голову («de ecclesia, de eius membris et de eius capite»), про ознаки істинної Церкви («de signis verae ecclesiae»);
- Про справедливість («De iustitia»);
- Про Бога єдиного в Трійці й потрійного в єдності («De Deo uno in trinitate et trino in unitate» і «Tractatus theologiae polemicae»)¹²².

Цей курс виразно належав до єзуїтської традиції, про що свідчать численні посилання на авторитетних представників Товариства Ісуса, а також дослівні текстуальні збіги¹²³. Як довів Костянтин Суторіус, у трактаті про людські вчинки, фрагменти

¹²⁰ Яременко, «Коли і хто вперше прочитав».

¹²¹ Їхній перелік див.: Суторіус, «Нравственное богословие,» 40–42.

¹²² Там само, 40.

¹²³ Суторіус, «Преподавание богословия,» 193.

трактату про справедливість і третій диспутації з трактату про гріхи Яворський використовував, тобто запозичував з незначними змінами й скороченнями, «*Medulla theologiae moralis*» єзуїта Германа Бузенбаума (Hermann Busenbaum, 1600–1668)¹²⁴. Джастін Шон Койл встановив, що у своєму викладі могилянський професор спирався також на авторитетного іспанського єзуїта Франциско Суареса і польського єзуїта Томаша Млодзяновського (Tomasz Młodzianowski, 1622–1686)¹²⁵. Про спосіб роботи професора з джерелами йтиметься далі.

Було укладено й надруковано кілька тез із цього теологічного курсу, себто стислих положень із певних питань, що їх студенти захищали під час диспутів. Зокрема, єзуїт Теофіл Рутка у трактаті «*Herby або znaki kościoła prawdziwego*» згадує київські теологічні тези, надруковані 1695 р. з посвятою митрополитові Варлааму Ясинському, де містився пункт про Непорочне зачаття Богородиці¹²⁶. У січні 1697 р. Яворський виголосив проповідь, завершену вітанням («*Gratulatio*») гетьману Іванові Мазепі, з подякою за підтримку Академії, яка «от научений б(о)гословских приносит плоды велможности вашей аки своему дѣлателью, пасадителю и управителю». Під цими плодами він розумів теологічні тези: «конклюдзіи от того жь наученіе многословутому імени вел[-

¹²⁴ Суториус, «Нравственное богословие,» 43–45.

¹²⁵ Дякую автору за можливість ознайомитися з його ще не опублікованим дослідженням.

¹²⁶ «*Collegium Kijowskie... sentencyi pobożney o Niepokalanym Poczęciu Panny Najsświętszey mocno i zgodne (rozumieć, że non sine Numine Lumine Mariae) chwyciło, którą Papieżowie Rzymscy trzymaia; co się iasne z rozných koncludziy tak philosophicznych iako i Theologicznych, w Kijowie drukowanych y tym wyznaniem iakoby zapieczętowanych, pokazuie, a osoblowie z tych, które tam R. P. 1695 wydrukowano i I. M. O. Barlaamowi Iasienskiemu, Metropolitae kijowskiemu, przypisano. Bo się w nich słowa conclusionē 7 najduia: “Beatissima haec sponsa, et ante partum, in partu, et post partum est Virgo sine labe Originali concepta”»». Цит. за: Степан Голубев, *Киевская академия в конце XVII и начале XVIII столетий. Речь, произнесенная на торжественном акте Киевской Духовной Академии 26 сентября 1901 года* (Київ: Тип. И. И. Горбунова, 1901), 80–81. Голубев посилається на трактат «*Herby або znaki kościoła prawdziwego*» Теофіла Рутки 1696 р., але не зазначає сторінку. Мені не вдалося в книзі віднайти цю цитату.*

можности] в[ашей] приписалися»¹²⁷. Вочевидь, ішлося про дедиковані гравіровані чи друковані тези, невідомі дослідникам.

У проповіді на празник Святої Варвари, виголошеній 4 грудня 1694 р. у Михайлівському соборі, Яворський викривав «лютерское блядословіє», тобто протестантську позицію про непошанування мощей святих¹²⁸. Повторюючи, що «блядословят лютры на мощи с(ва)тых», він закликав вірян шанувати нетлінні останки й підкріплював свою думку цитатами зі Святого Письма, святоотцівськими авторитетами та прикладами чудесної нетлінності, а тих, хто сумнівається та «хочет мѣти диспуту и прѣнїе», люб'язно запрошував до себе в Академію: «запрошаю до школы на б(о)гословію, там з собою розмовимся»¹²⁹. І справді, диспути в КМА, принаймні врочисті, були публічними: відомі випадки, коли на них запрошували протестантів, і ті вільно висловлювали свої ідеї¹³⁰.

Цікавий матеріал для аналізу вчення Яворського дають проповіді українською мовою, де він у спрощеній формі викладав схоластичні філософські й теологічні ідеї. Так, у серпні 1694 р., завершивши курс філософії і переходячи до теології, він виголосив проповідь у Києво-Печерському монастирі на празник Успення Богородиці. Тут професор навчав прихожан, що «храмина албо будинокъ тѣла смертelnаго члчкаго ест ѿт четырех стихий албо елементовъ», а саме землі, води, повітря і вогню — достоту як і весь навколишній світ, через що філософи називають людину «малым свѣтом по-греческу microcosmos». Ця чотиристороння будівля людського тіла стоїть «на двох толко столпах, которое зовут по-словенску вещество и вид, по-философску materia у forma. По-нашому по-просту тѣло и д(у)ша»¹³¹. Далі він переказує християнське тлумачення вчення Аристотеля: людина, як і неодухотворені речі, існує («ест»); як рослини — росте; як худоба — «смыслит, видит, слышитъ обоняетъ»; як ангели — «разумѣетъ дишкуруетъ»; як Бог — «образ Его на себѣ носит трема силами д(у)шевными па-

¹²⁷ Яременко, «Коли і хто вперше прочитав,» 23.

¹²⁸ Brogi et al., *Stefan Javors'kyj's Sermons*, 239.

¹²⁹ Там само, 241–242.

¹³⁰ Олена Дзюба, «Києво-Могилянська академія очима німецького пастора (1739 р.),» *Київська старовина* 2 (1994): 98.

¹³¹ Brogi et al., *Stefan Javors'kyj's Sermons*, 158–159.

мятію розумом волею»¹³². Переходячи до схоластичного питання, чому тілесний дім людини складають не три, а саме чотири стихії, він відповідає: «посполите математыцы учат же квадратовъ фѣгура, албо четвероугольное изображеніе ест мощнѣйше и трвалшее, и не так скоро движимое якъ иншіе фѣгуры наприклад триуголна албо округла». Тож Небесний Архітектор, добре розуміючись на фігурах, спорудив тілесну будівлю з чотирьох частин, щоб вона була тривалою і непорушною¹³³.

Проповіді також ілюструють, як Яворський, перекладаючи схоластичні філософські й теологічні терміни, знаходив для них відповідники в українській, польській чи церковнослов'янській мовах. Наприклад, фраза «Красота вышшеественная всѣ красоты превосходящая»¹³⁴ походить з Псевно-Діонісія (Pseudo-Dionysius, *De divinis nominibus* IV, 7), вона була поширена у латинській версії як «... superessentiale pulchrum pulchritudo quidem dicitur, propter illam quam rebus omnibus pro suo cuiusque modo pulchritudinem tradit»¹³⁵. У фрагменті «бачимо въ челоуѣцѣ мокроту а вилготност флегму»¹³⁶ він транслітерував польське wilgotność, тобто вологість, а також латинське phlegma, тобто мокрота. За незрозумілою на перший погляд фразою «огонь нетусалный»¹³⁷ стоїть, імовірно, польське «ogień nietykalny», тобто «ignis intangibilis» — недоторканий вогонь. Загалом же, як бачимо, в українській мові тоді ще не існувало усталених відповідників для основних схоластичних термінів, тож авторам доводилося їх придумувати, і це провадило до термінологічної строкатості. Наприклад, Яворський переклав категорію якості як «качества албо qualitates»¹³⁸, а Йоаникій Галятовський — як «квалѣтась, яковость»¹³⁹.

Латинську лексику пробували перекладати не лише професори, а й студенти. Попри те, що всі вищі дисципліни в Києві викладали-

¹³² Ibid., 159.

¹³³ Ibid., 160–61.

¹³⁴ Ibid., 340.

¹³⁵ Marsilius Ficinus, *Marsilii Ficini philosophi platonici medici atque theologi omnium praestantissimi, Operum* (Parisiis: Apud Guillaume Pelé, 1641), 2: 41.

¹³⁶ Brogi et al., *Stefan Javors'kyj's Sermons*, 159.

¹³⁷ Ibid., 167.

¹³⁸ Ibid., 305.

¹³⁹ Йоаникій Галятовський, *Ключ розуміння*, вид. Інна Чепіга (Київ: Наукова думка, 1985), 166.

ся латиною і студентам «під страхом покарання» було заборонено вживати інші мови, у їхніх рукописах подеколи натрапляємо на церковнослов'янські, польські чи українські переклади окремих понять. Для прикладу, в записах курсу теології Яворського наводиться такий переклад назв семи смертних гріхів:

Superbia: Гордост(ь)
 Avaritia: Лако(м)ство
 Luxuria: Neczystosta
 Ira: Гнѣвъ
 Gula: СѢжи(р)ство
 Invidia: Заз(д)ро(ст)
 Acedia: Лѣнив(ъ)ство¹⁴⁰.

Насамкінець слід додати, що наступник Яворського, викладаючи теологію, пішов його слідами. Це підтверджують як структурні, так і текстуальні збіги курсу Яворського та курсу анонімного професора 1697–1701 рр.¹⁴¹ Неясно, чи він безпосередньо використав текст Яворського, чи вони обидва спиралися на спільне джерело.

Від єзуїтів... до єзуїтів: джерела вченості Яворського

Джерела

Щоб зрозуміти особливості вчення Стефана Яворського та вплив на його світогляд єзуїтської освіти, варто оглянути його творчу спадщину з перспективи джерел, якими він користувався.

Адже це дозволить простежити, чи він застосовував набуте під час навчання знання в інших, крім навчальних курсів, літературних жанрах і чи змінив свої переконання пізніше, коли 1697 р., після завершення професури, очолив Київський Пустинно-Микільський монастир, відтак 1700 р. був хіротонований на митрополита Рязанського, а ще за рік, після смерті Московського патріарха Адріана, став місцеблюстителем патріаршого престолу.

Як було показано вище, риторичні настанови, філософський і теологічний курси Яворського виразно спиралися на єзуїтські

¹⁴⁰ Stephanus Iaworski, «[Теологічний курс]», (б. д.), ІР НБУВ, ф. 305, № 187, арк. 111 зв.

¹⁴¹ Суторис, «Преподавание богословия,» 193–195.

зразки й загалом нагадували лекційний матеріал, що його викладали в єзуїтських колегіумах Речі Посполитої другої половини XVII ст. Водночас належить підкреслити, що ці курси не були дослівними копіями католицьких взірців. На відміну від деяких київських професорів, які диктували чужий текст без жодних змін, Яворський адаптував єзуїтські зразки для православних студентів і звертався до актуальних для того часу теологічних проблем.

Найповніше талант Яворського розкрився у проповідництві. Його ораторський хист визнавали навіть опоненти: «правда, — писав автор “Молотка”, — что имел удивительный дар и едва подобныя ему во учителях российских обрестися могли»¹⁴². Дмитрій Туптало наполягав, щоб Яворський видав друком свої чудові проповіді: «самыи нужнѣйшии, кои могли бы всему Россійському міру быть въ велию пользу, проповѣди Преосвященства Вашего богомудрыя и набожныя подъ спудомъ лежать... Сожалѣнія достойно, естли труды Преосвященства Вашего такъ залежатся»¹⁴³.

Проповіді Яворського не раз досліджувалися у контексті як київської, так і ширшої, річесполитської традиції¹⁴⁴. Не претендуючи на аналіз його величезного проповідницького спадку, що налічує понад 300 казань, зупинюся лише на джерелах, якими він користувався, та зразках, на які орієнтувався. За спостереженнями Іларіона Чистовича, Яворський найчастіше посилався на таких авторів: Єремія Дрексель (Jeremias Drexel, 1581–1638), Антоніо Вієйра (António Vieira, 1608–1697), Жак Маршан (Jacques Marchant, † 1648), Маттіас Фабер (Matthias Faber, 1587–1653), Роберто Беларміно (Roberto Francesco Romolo Bellarmino, 1542–1621), Дієго Альварес (Diego Álvarez, 1555–1632), Дієго де Селада (Diego de Celada, 1586–1661), Генріх Енгельграве (Heinrich Engelgrave, 1610–1670), Паоло Сеньєрі (Paolo Segneri, 1624–1694), Томас Степлтон

¹⁴² Григорьев, «Загадка сочинения,» 113.

¹⁴³ Дмитрій [Туптало], *Сочинения святого Димитрия, митрополита Ростовского*, 6 изд., (Москва: Синодальная типография, 1839), 1: 517.

¹⁴⁴ Marzanna Kuczyńska, «Stefan Javors'kyj, the Man and the Preacher,» in *Stefan Javors'kyj's Sermons: 1691–1698*, ed. Giovanna Brogi et al. (Leiden: Brill, 2025); Giovanna Brogi, «Good Editions of Unpublished Texts: the Case of Stefan Javorskii,» in *Defining the Identity of the Younger Europe*, eds. Mirosława Hanusiewicz-Lavallee, Robert Aleksander Maryks (Leiden: Brill, 2023); Джованна Броджі, *Культурний поліморфізм українського світу* (Київ: Дух і літера, 2022), 352–357.

(Thomas Stapleton, 1535–1598), Максиміліан ван дер Сандт (Maximilian van der Sandt, 1578–1656), Томас Ле Блан (Thomas Le Blanc, 1597–1669), П'єр Берсюєр (Pierre Bersuire, † 1362)¹⁴⁵, а також популярних у Речі Посполитій Пьотра Скаргы (Piotr Skarga, 1536–1612), Фабіана Бірковського (Fabian Birkowski, 1566–1636), Францишека Рихловського (Franciszek Rychłowski, 1611–1673), Томаша Млодзяновського, Якуба Ольшевського (Jakub Olszewski, 1585–1634), чії книги Стефан Яворський мав у своїй бібліотеці та робив, готуючись до проповідей, нотатки з них¹⁴⁶. Усі ці автори були католиками, і майже всі належали до Товариства Ісуса.

Однією з особливостей авторського стилю Яворського було повторне використання текстів проповідей або їх фрагментів із незначними змінами. У його чернетках збереглися позначки, які засвідчують, що одна й та сама проповідь могла виголошуватися кілька разів, залежно від нагоди: наприклад, проповідь на смерть Димитрія Туптала фактично повторювала текст, проголошений раніше на день святого Алексія Римського¹⁴⁷. Використовуючи риторичні зразки, Яворський добирав з них приклади, які повторно наводив у різних контекстах. Так, у проповіді на похорон архимандрита Києво-Печерської лаври Мелетія Вуяхевича 1697 р. він говорив, що покійний мав підстави пишатися своїми наставниками Інокентієм Гізелем і Лазарем Барановичем так само, як Александр Македонський — своїм учителем Аристотелем, імператор Нерон — Сенекою, Гонорій і Аркадій — Арсенієм Великим¹⁴⁸. Достоту ті самі приклади використано у проповіді «Виноград Христов» (1698 р.), виголошеній на весіллі Івана Обидовського. Повторюючи щойно згадані античні постаті, Яворський не оминув і власних заслуг, адже він мав честь бути учителем Обидовського в КМА¹⁴⁹.

Джерела теологічних трактатів Яворського яскраво свідчать про приналежність їхнього автора саме до католицького інтелектуального дискурсу. Приміром, трактат «Знаменїа пришествіа антихрїстова и кончини вѣка» 1703 р. він скомпонував на підставі

¹⁴⁵ Чистович, «Неизданные проповеди,» 264–270.

¹⁴⁶ Броджі, *Культурний поліморфізм*, 297; Niedźwiedź, Awianowicz, Stefan *Javors'kyj's Panegyrics*, 152; Чистович, «Неизданные проповеди,» 270.

¹⁴⁷ Чистович, «Неизданные проповеди,» 271–272.

¹⁴⁸ Яременко, «Автобіографічна та біографічна інформація,» 38.

¹⁴⁹ Яворський, ««Виноград» Стефана Яворського,» 119.

твору «De Antichristo» іспанського домініканця Томаса Мальвенди (Thomas Malvenda, 1566–1628)¹⁵⁰. Про Мальвенду у виданні не згадувалося, навпаки, було через криптонім вказано, що його написав Яворський, чиє ім'я прочитувалося у виділених літерах вірша: «Аще хочете любимицы знати, кто есть дерзнувый сіа написати...»¹⁵¹. Утім, видавці знали дійсне походження тексту: у книзі витрат директора московської типографії Федора Полікарпова «Знаменїа» названо «перекладом»¹⁵². Знали про католицьке джерело трактату й критики, які закидали на той час уже покійному митрополитові католицькі віяння в книжці «о антихристе»¹⁵³.

«Камінь віри» Яворського, його *opus magnum*, що справив неабиякий вплив на православну доктрину в Російській імперії XVIII ст., також не був цілком самостійним текстом. Ставлячи за мету системно викласти критику протестантських ідей, митрополит використав напрацювання єзуїтських теологів Роберто Беларміно та Мартіна Бекана¹⁵⁴. Як переконливо довів Іван Морев, більша частина тексту є адаптованим перекладом трактатів єзуїтів — хоч і з багатьма змінами та доповненнями, а іноді й із власними аргументами та вченням¹⁵⁵.

¹⁵⁰ Петр Пекарский, *История Императорской академии наук в Петербурге* (Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1873), 2: 79–80.

¹⁵¹ *Знаменїа приишествїа антихрїстова и кончины вѣка* (Москва: В Синодальной типографии, 1819), 2.

¹⁵² Сергей Браиловский, «Федор Поликарпович Поликарпов-Орлов, директор московской типографии,» *Журнал Министерства народного просвещения* 295 (9–10) (1894): 250.

¹⁵³ Григорьев, «Загадка сочинения,» 112.

¹⁵⁴ Морев, «*Камень веры*» митрополита Стефана Яворского. Цікаво, що сам Яворський сприймав «Камінь віри» як власну книгу: в листі 1717 р. до архієпископа Антонія Стаховського, який мав друкувати книгу в Чернігові, Яворський просить посприяти з друком («въ печатлѣнїи книжныхъ моихъ убогихъ трудишковъ») та зредагувати за потреби текст («За исправленіе не токмо не прогнѣваюся, но и вельми поблагодарствую»), ніде не згадавши, що працю, по суті, скомпільовано з двох єзуїтських авторів. Див.: «Письма митр. Стефана Яворского,» *Труды КДА* 4 (1866): 550–51.

¹⁵⁵ Оцінка «Каменя віри» пізнішою церковно-науковою критикою великою мірою залежала від того, чи увага фокусувалася на оригінальних фрагментах твору, чи на запозиченнях, а також від ставлення до особи митрополита. Так, для Івана Морєва було важливо показати, що в

Робота з джерелами

Приклади роботи Стефана Яворського з католицькими текстами — насамперед у навчальних курсах і теологічних трактатах (не йдеться про проповіді, панегірики чи вірші, що створювалися за іншими правилами) — свідчать про характерну для нього модель роботи з джерелами. Як правило, він переймав у католицьких авторів загальну структуру, ключові ідеї, аргументи та цитати, але водночас редагував текст і нерідко вносив власні уточнення чи зміни. Наприклад, у «*Tractatus theologicus de actibus humanus*» з його теологічного курсу власних новацій практично немає (цього не можна стверджувати про §1 секції 1 диспутації 2), а особистий вклад професора зводився лише до редагування джерела¹⁵⁶. У трактаті «Камінь віри» самостійної праці більше: тут Яворський не лише перекладав і компілював, а й, використовуючи ідеї Беларміно чи Бакана, розгортав їх. Зокрема, він підкріплював аргументи єзуїтів цитатами зі Святого Письма й Отців Церкви, а інколи наводив

часи, коли «русский народ развивался в могущественное государство, поднимался в духовной силе и умственном росте», то зіштовхнувся із західними впливами, зокрема піддався «влиянию протестантской пропаганды на умы русских людей», і власне Яворський став на захист православних від протестантів «в их посягательствах на православную веру», написавши «Камінь віри». І хоч, як зазначає Морев, у трактаті є «недостатки», спричинені використанням католицьких джерел, робота митрополита заслуговує найвищих похвал: «Понятно, сколько требовалось от автора внимания и вдумчивости, чтобы сохранить чистоту и неприкосновенность православного учения, чтобы обереечь его от чуждой примеси и не внести в его содержание каких-либо католических тенденций» (Морев, «Митрополит Стефан Яворский в борьбе,» 254, 260, 265). Натомість Олександр Пономарьов вважав, що Морев надто вигороджує суто компіляторську працю Яворського. На його думку, «все сочинение м. Стефана представляет, от начала до конца, очень искусно составленную компиляцию из Беллярмина (главным образом), Бекана и отчасти других неизвестных католических богословов. Самостоятельный труд автора пошел исключительно на незаметное устранение специфических и наиболее очевидных сторон и пунктов католической догматики, на замену соответственными православными воззрениями, на “присвоение” и “приспособление” — в буквальном значении этих слов» (Пономарев, «Несколько замечаний и наблюдений,» 206–207).

¹⁵⁶ Суториус, «Нравственное богословие,» 43.

власні аргументи або ж викладав самостійне вчення¹⁵⁷. Це опри-
явнювалося насамперед не в полеміці з протестантами, а в пози-
тивному викладі православної доктрини про душі святих, мощі,
літургію, Євхаристію, прикликання святих та пости¹⁵⁸. У трактатах
про святі ікони й чесний Хрест текст здебільшого було запозиче-
но не з католицьких, а з православних джерел (Йоан Дамаскін,
Йосиф Наседка, «Кирилова книга»)¹⁵⁹. Варто додати, що до дея-
ких православних полемічних текстів Яворський ставився доволі
скептично. Про це свідчить нотатка на берегах примірника з його
бібліотеки «Книга ѿ вѣрѣ» московського видання 1648 р.: «многа
в ней безместія, многіе брѣднѣ, иная смеху достойная»¹⁶⁰.

Редакторська робота Яворського зводилася в основному до
пристосування текстів, написаних католиками, для православних
слухачів в аудиторії або для читачів його текстів. Він дещо змі-
нював структуру своїх джерел, скорочував зайві, на його думку,
фрагменти та прагнув замаскувати їхню «католицькість». Хоч він
запозичував зі своїх джерел не лише основний текст, а й цитати,
проте зазвичай уникав посилань або ж змінював їх — щоб не зга-
дувати зайвий раз західнохристиянських авторитетів. Наприклад,
дослівно переписуючи абзаци Бузенбаума, він опускав посилання,
які містилися в оригіналі («Ex d. Th. Laym. 1. 1. tr. 1. c. 2. n. 1. et
c. 3» чи «Nav. c. 18. Trull. d. 29»)¹⁶¹. У «Камені віри» він змінював
пасажі «ut recte Anselmus exponit» чи «ut Ambrosius exponit» на
нейтральне «по толкованію отецъ святыхъ»¹⁶². Показово, що й ци-
тати зі східнохристиянських авторів він часто брав з латинських
видань, хоч, аби не афішувати цього, посилався на кириличні дру-
ки¹⁶³. У тих місцях, де православне вчення розходилося з католиць-
ким, Стефан Яворський послідовно редагував свої джерела. Таких
принципових розбіжностей, як показують дослідження, було не
так і багато: передусім ішлося про примат Римського Папи (ви-
знання чи невизнання його верховенства) та про Filioque, тобто

¹⁵⁷ Морев, «Камень веры» митрополита, 187–247.

¹⁵⁸ Там само, 271–272.

¹⁵⁹ Там само, 273–285.

¹⁶⁰ Броджі, *Культурний поліморфізм*, 309.

¹⁶¹ Суториус, «Нравственное богословие,» 43–44.

¹⁶² Пономарев, «Несколько замечаний и наблюдений,» 208–209.

¹⁶³ Там само, 209–210.

походження Святого Духа. В обох випадках Яворський вносив зміни: наприклад, фразу Бекана «Spiritus S. procedit a Patre et Filio per voluntatem» він замінив фразою «Духъ святыи исходитъ от воли Отчія», тобто усунув неприйнятну для православних формулу¹⁶⁴.

Писати чи копіїювати? Ставлення до авторства та міжконфесійні бар'єри

Використання чужих текстів у навчальному процесі було в ранньомодерній Європі звичним явищем, що добре підтверджують сучасні дослідження лекційних рукописних курсів. Литовський єзуїт, ритор і професор теології Віленського університету Зигмунд Ляуксмін (Sigismundus Lauxminus, 1595/96–1670), чиїми творами користувалися і в КМА¹⁶⁵, у своєму курсі «De iure et iustitia» спирався на напрацювання попередників, включаючи їхні тексти у власний виклад¹⁶⁶. Автор одного з найпопулярніших філософських підручників XVII ст. Євстахій (Eustachius a Sancto Paulo / Eustache Asseline, † 1640), чиїм курсом користувався Теофан Прокопович¹⁶⁷, спирався на коментарі коїмбрійців до «Етики» Аристотеля, часом повторюючи їхній текст майже дослівно¹⁶⁸. Англійський фізіолог Вільям Гарвей (William Harvey, 1578–1657) у своїх лекційних нотатках з анатомії ішов за Каспаром Баугіном (Gaspard Bauhin,

¹⁶⁴ Морев, «Митрополит Стефан Яворский в борьбе», 265.

¹⁶⁵ Микола Федяй, «Філософський курс Стефана Калиновського 1729–1731 років у світлі його викладацької практики: джерела і (не) оригінальність», *Sententiae* 42 (1) (2023): 19.

¹⁶⁶ Steffen Huber, «Traktat Zygmunta Lauksmina “De iure et iustitia”,» w *Sigismundus Lauxmin. De iure et iustitia*, ed. Krzysztof Bekieszczuk et al. (Warszawa: Sub Lupa, 2023), X–XIV.

¹⁶⁷ Bogdan Babenko, «Siedemnastowieczny arystotelizm paryski w nauczaniu etyki w Akademii Kijowsko-Mohylańskiej: wykłady młodego Teofana Prokopowicza (1708),» w *Filozofowie Rzeczypospolitej w kulturach Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy. Konteksty geograficzne i koncepcyjne*, eds. Steffen Huber, Dalius Viliūnas (Warszawa: Sub Lupa, 2025).

¹⁶⁸ Bogdan Babenko, «Etyka arystotelesowska na uczelniach Wilna i Kijowa we wczesnej nowożytności. Badania nad źródłami rękopiśmiennymi» (PhD dissertation, Uniwersytet Jagielloński, 2025), 135. Дякую автору за можливість ознайомитися з попереднім варіантом його дисертації.

1560–1624), подекуди цитуючи його без змін¹⁶⁹. Показовою в цьому контексті є історія викладання в Единбурзькому університеті, яка демонструє, що знання долало міжконфесійні кордони. Як показав Девід Макоміш, у цьому протестантському університеті протягом першої половини XVII ст. викладачі широко використовували рукопис лекційних нотаток Адама Кінга (Adam King, †1620). На основі цього корпусу, створеного під час професури Кінга в Паризькому університеті й доповненого після повернення до Шотландії, кілька поколінь професорів читали, часто без істотних змін, власні курси, а також відтворювали його фрагменти у друкованих тезах¹⁷⁰.

У подібний спосіб працювали й професори КМА — від Інокентія Гізеля¹⁷¹ до Стефана Калиновського¹⁷² і Михайла Козачинського¹⁷³. Як видається, не існувало жодного могилянського філософського чи теологічного курсу, написаного самим викладачем: усі вони тією чи іншою мірою спиралися на католицькі джерела. Різниця полягала не у факті запозичення, а в способі роботи з чужим текстом: чи повторював його викладач механічно, зберігаючи неточності, чи творчо адаптував до місцевих реалій. На цьому тлі Стефан Яворський виступає як один із найсамостійніших авторів.

Утім, запозичення чужих текстів у царині філософії й теології було характерною рисою руських авторів ранньомодерної доби й

¹⁶⁹ Herbert Schendl, «William Harvey's "Prelectiones Anatomie Universalis" (1616): Code-switching in Early Modern English lecture notes,» *Brno Studies in English* 35 (2) (2009): 188.

¹⁷⁰ David McOmish, «A Different View of Innovation and International Knowledge Exchange from Classroom Notes: The University of Edinburgh, 1604–1650,» in *The Students and Their Books: Early Modern Practices of Teaching and Learning*, ed. Danilo Facca (Berlin; Boston: De Gruyter, 2025), 103–116.

¹⁷¹ Федяй, «Формування філософських традицій,» 246–248.

¹⁷² Федяй, «Філософський курс Стефана Калиновського».

¹⁷³ Babenko, Bogdan, «Z badań nad migracją arystotelizmu chrześcijańskiego. Wykłady etyczne Michaela Kozaczynskiego w Akademii Kijowsko-Mohylańskiej (1739–1745),» w *Filozofowie Rzeczypospolitej w kulturach Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy. Konteksty geograficzne i koncepcyjne*, eds. Steffen Huber, Dalius Viliūnas (Warszawa: Sub Lupa, 2025); Mykola Fediai, «W poszukiwaniu oryginalnego tekstu: krytyczna edycja dzieła "Philosophia moralis seu Ethica" Michaela Kozaczynskiego z 1740 r.,» w *Teophanes Prokopowicz, «Ethica sive scientia morum» (1708). Michael Kozaczynski, «Philosophia moralis seu Ethica» (1740)*, Bogdan Babenko et al. (Waszawa: Sub Lupa, 2025).

поза межами навчального процесу, що, зрештою, спричинило іронічні зауваги Мелетія Смотрицького¹⁷⁴, Теофіла Рутки¹⁷⁵, Теофана Прокоповича¹⁷⁶ та інших. Хоч практики *imitatio* та *emulatio* були звичними й для католицьких та протестантських середовищ¹⁷⁷, там зазвичай запозичували не цілі розділи чи книги, а лише окремі фрагменти чи сюжети (*exempla i topoï*)¹⁷⁸. Натомість могилянські автори могли фактично без змін перекласти чужий твір і видати його під власним іменем, хоч на той час уже сформувалося уявлення про літературний плагіат¹⁷⁹, а в бібліотеці КМА зберігалася книга «*Dissertatio philosophica de plagio literario*»¹⁸⁰. Отож проблемою ж для могилянців було не саме переписування, а турбота про те, аби часом не використати «неправильних» авторів.

Показовою в цьому плані є праця на літературній ниві Йоана Максимовича — уродженця Ніжина, києво-могилянського вихованця, згодом Чернігівського архієпископа й Тобольського митрополита. У 1708 р. в Чернігові вийшла друком його книга «*Θεατρονъ или позоръ нравоучите(л)ный*». У заголовку й передмові її автором названо Максимовича, а згодом чернігівські викладачі й типографи прославляли його мудрість, відображену в цій

¹⁷⁴ Meletiusz Smotryski, *Exethesis abo Expostulatia, to iest rosprowa miedzy Apologią y Antidotem o ostanek błędow Haerezy i kłamstw Zyzaniowych, Philaletowych, Orthologowych, y Klerykowych* (Lwów: W drukarni Iana Szeligi, 1629), 6 v–7.

¹⁷⁵ Teofil Rutka, *Herby abo znaki kościoła prawdziwego, katolikom dla pociechy duchowney y podziękowania Panu Bogu, a adwersarzom dla nauki y szukania prawdy* (Lublin: Drukarnia Jezuitów, 1696), 205–206.

¹⁷⁶ Theophanes Prokopowicz, *Epistolae illustrissimi ac reverendissimi Theophanis Prokopowicz variis temporibus et ad varios amicos datae nunc primum in usum corpus collectae et suo ordine digestae* (Mosquae: Typis Universitatis Caesariae Mosquensis, 1776), 54–55.

¹⁷⁷ Agnieszka Fulińska, *Naśladowanie i twórczość. Renesansowe teorie imitacji, emulacji i przekładu* (Wrocław: FNP, 2000).

¹⁷⁸ Magdalena Komorowska, «Mówca czy autoplagiator? W poszukiwaniu “książki miejsc wspólnych” Piotra Skargi,» *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica* 21 (3) (2013): 113–127.

¹⁷⁹ Роман Кисельов, «Про осмислення плагіату в Європі до Якоба Томазія,» *Sententiae* 41 (1) (2022): 6–29.

¹⁸⁰ Liudmyla Sharipova, «The library of the Kiev Mohyla Academy (1632–1780) in its historical context» (PhD Dissertation, University of Cambridge, 1999), 331.

книзі¹⁸¹. Насправді ця праця була перекладом трактату «Theatrum politicum» папського каноніка Амброджіо Марліані (Ambrogio Marliani, 1562–1632). Подібно до Яворського, Максимович адаптував католицькі сюжети для православного читача, усував посилення на західнохристиянських авторитетів та редагував розбіжності у віровченнях. Наприклад, описуючи церковну й світську владу, він замінив Католицьку Церкву й Римського Папу на владу архиєреїв¹⁸².

Ще одна книжка Максимовича «Царській путь кр(ε)ста Г(о)с(по)дна», присвячена перемозі Петра I під Полтавою, була перекладом твору «Regia via Crucis» бенедиктинця Бенедикта фон Хафтена (Benedictus van Haeften, 1588–1648). Тут не лише було повторено чужий текст без згадки про автора, а й відтворено копії оригінальних гравюр, що їх чернігівські майстри підписали власними ініціалами¹⁸³. Подібним чином і найвідоміший текст Максимовича «Нѣлѣтѣроуѣиѣ соѣбразѣѣ ч(ε)л(о)в(ѣ)ко(м) воли съ Б(о)жественною изображающѣй» був перекладом твору «Heliotropium Seu Conformatio humanae voluntatis cum divina» єзуїта Єремїї Дрекслея. Примітно, що в XIX ст. «Нѣлѣтѣроуѣиѣ» перекладали зі староукраїнської на російську, вважаючи його оригінальним твором Максимовича, а сама книга витримала понад десять перевидань, у яких справжнього автора навіть не згадано¹⁸⁴.

Курйозна пригода супроводила іншу книжку Йоана Максимовича — «Б(о)гомыслѣ» 1710 р. Як і щойно згадані праці, вона була адаптованим перекладом з латини, проте на цей раз не ка-

¹⁸¹ «чтущѣ мы написан(н)аа трудолюбѣемъ Преѡс(ва)щенства В(а)шего... Егда пре(д)стави(м) очеса(м) н(а)ши(м) “Ѳеатронъ или позоръ нравоучите(л)ный”, здѣ обрѣтаемъ искусство и бл(а)го разумѣе В(а)шего Архїерейства въ пра(в)ленїи Ц(ε)рквей б(о)жествен(н)ы(х)» (*Нѣлѣтѣроуѣиѣ соѣбразѣѣ ч(ε)л(о)в(ѣ)ко(м) воли съ Б(о)жественною изображающѣй...* (Чернігів: Типографія Троїцько-Іллінська, 1714), VI).

¹⁸² Александр Лаппо-Данилевский, *История русской общественной мысли и культуры XVII—XVIII вв.* (Санкт-Петербург: Лань, 2013), 89–91.

¹⁸³ Юлия Шустова, «Образ дракона в эмблематической книге “Царский путь креста Господня” (Чернигов, 1709),» в *Бестиарий ненависти: коллективная монография* (Тула: Аквариус, 2021), 157–165.

¹⁸⁴ Перелік цих перевидань див.: Андрей Круминг, «“Апология” святого Димитрия Ростовского и “Илиотропион” Иеремии Дрекслея. Библиографические заметки,» *Сообщения Ростовского музея* 20 (2013): 51–52.

толицького, а протестантського автора. Із незрозумілих міркувань Чернігівський архієпископ переклав трактат «*Meditationes Sacrae*» відомого лютеранського теолога Йоганна Герхарда (Johann Gerhard, 1582–1637), причому присвятив цю працю завзятому опоненту протестантів Стефану Яворському. Парадокс полягав у тому, що Яворський не розпізнав справжнього автора праці. Примірники йому привезли чернігівські студенти, і він їх поширював: «печатаны въ Черниговѣ по приказу черниговскаго архієпископа Максимовича, а къ нему (попали) по прошенію черниговскихъ школъ учениковъ, которые привезли тѣхъ книжекъ къ нему мѣшокъ, и онъ, архіерей, тѣхъ книжиць, не смотря и не читая, раздавалъ»¹⁸⁵. Книжка дійшла до Петра І, за чийм наказом у 1711 р. її перевидали з присвятою царю.

Відкриття справжнього автора сталося у мало приємний для Яворського спосіб. У 1715 р. митрополит, беручи участь у розгляді справи лікаря Дмитра Тверитинова, засуджував перед сенатом його погляди й вимагав суворого покарання за поширення єретичного, тобто лютеранського, вчення¹⁸⁶. У відповідь Тверитинов запитав: «Хто більший єретик і вартий тяжчого покарання: той, хто піклується про друк єретичних книг, чи той, хто їх читає?»¹⁸⁷. Далі він узяв латинський оригінал «*Meditationes*» Герхарда, отриманий від лютеран у Москві, і попросив порівняти його зі слов'янським перекладом — «*Богомислієм*». Коли тексти визнали ідентичними, Яворському довелося виправдовувати себе незнанням, його авторитет зазнав серйозного удару, а справа Тверитинова затягнулася й дійшла завершення аж через кілька років. Злощасну книгу в 1720 р. заборонили царським указом — не тому, що Максимович «автора не объявилъ, привлекаая иныхъ труды и разумъ на свой

¹⁸⁵ Николай Тихонравов, *Сочинения* (Москва: Издание М. и С. Сабашниковых, 1898), 2: 269. Див. також: *Записка Леонтия Магницкого по делу Тверитинова* (Санкт-Петербург: Типография Добродеева, 1882), 29–30.

¹⁸⁶ Докладніше про цю справу див.: Алексей Крылов, «Дело Дмитрия Тверитинова и политическая борьба в России начала XVIII века», *Христианское чтение* 1 (2025): 234–248.

¹⁸⁷ «Num is peior haereticus, gravioreque poena dignus sit, qui libros haereticos imprimendos curet, an, qui illos legat?» (Erdmann Rudolph Fischer, *Vita Ioannis Gerhardi* (Lipsiae: Apud Ioh. Christophorum Coernerum, 1723), 447).

кредитъ»¹⁸⁸, а через те, що в ній «явилась многая Люторская противность»¹⁸⁹.

Варто додати, що приховане використання чужих текстів могло зумовлюватися не стільки бажанням «привласнити чужу славу», скільки тим, що у друкованих виданнях було небажано, або й неможливо зазначати, що твір православного ієрарха постав як переклад чи компіляція текстів іноконфесійного автора. Коли, приміром, Пьотр Скарга компілював свої «Roczne dzieje kościelne» чи «Żywoty świętych», для нього не становило проблеми вказати в заголовку, що йдеться про «wybrane z Rocznych dziejów kościelnych Cesara Baroniusza». Але чи могли так само робити київські автори, яких і без того московити звинувачували в «латинстві»?

Висновки: «єзуїтська» православна вченість

Підсумовуючи констатую, що життєпис Стефана Яворського виразно ілюструє, як київські православні студенти завдяки освітнім мандрівкам здобували ґрунтовну освіту в єзуїтських колегіумах Речі Посполитої і папських семінаріях. Для цього вони, вдаючись до хитрощів, користувалися можливостями Унійної Церкви, яка за домовленістю зі Святим Престолом могла безкоштовно навчати в згаданих закладах своїх вихованців. Це вимагало присяги на вірність, зачитування сповідання віри, участі в богослужіннях, сповіді в католицьких чи унійних священників, а часто й постригу у Василянський чин. Для Стефана Яворського такі студії тривали близько десяти років — від кінця 1670-х, коли він починав двадцятилітнім юнаком, до 1688 р., коли йому було вже за тридцять. Упродовж цього часу він навчався у Львові, Любліні, Вільнюсі й Познані, здобувши ступені магістра вільних мистецтв і філософії та ліценціата теології.

Попри довготривале перебування в католицькому середовищі, Яворський зберіг вірність православ'ю та своєму «преискреннему отцу» Варлааму Ясинському. Саме Ясинський відправив здібного юнака, як і багатьох інших киево-могилянських вихованців, на

¹⁸⁸ *Записка Леонтия Магницкого*, 26.

¹⁸⁹ *Полное собрание законов Российской империи* (Санкт-Петербург: Типография II Отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830), 6: 244 (№ 3653).

навчання до єзуїтів, розраховуючи, що той, повернувшись, поширюватиме набуте знання в КМА. Вирішуючи у такий спосіб проблему професорських кадрів для Академії, Ясинський ішов у сліди Петра Могили, тобто переносив латинську вченість до православного Києва.

Наука, яку Стефан Яворський привіз із собою та викладав у Києві, загалом мало чим відрізнялася від тієї, що її викладали в єзуїтських колегіумах Речі Посполитої наприкінці XVII ст. Це засвідчує аналіз його риторичних настанов, а також зміст філософського й теологічного курсів. Спираючись на напрацювання власних учителів і на трактати відомих єзуїтських теологів, він передавав київським студентам знання, які за структурою, змістом та методами відтворювали єзуїтські зразки. Разом із тим він не у всьому погоджувався зі своїми вчителями, полемізував з ними та пристосовував католицькі джерела до вимог православного віровчення. Завдяки викладацькому хисту й авторитету, який Яворський здобув своєю освіченістю та високим церковним статусом, його курси стали взірцем для наступних професорів КМА. У підсумку «єзуїтська» православна освіта залишалася панівною в Академії аж до середини XVIII ст.

Студентські мандри Яворського позначилися не лише на його викладацькій праці. Аналіз полемічних теологічних трактатів і частково проповідей вказує на те саме: він з більшою чи меншою мірою самостійності (припускаю, залежно від жанру) спирався на авторитетів Товариства Ісуса при написанні, чи радше компонуванні власних текстів. Подеколи він дослівно відтворював сторінки їхніх праць, подеколи запозичував лише аргументи чи структуру, а подеколи доповнював власними міркуваннями. У цьому він тримався практики компонування ранньомодерних навчальних курсів та продовжував традицію киево-могилянських книжників, які користувалися католицькими джерелами приховано — згладжуючи їх «католицькість» за допомоги оминання посилань на західнохристиянських авторів та редагування неприйнятних для православних користувачів місць.

Завдяки такому пристосуванню католицької — а ширше, західної — вченості до потреб Православної Церкви, яке герой цієї статті виконував особливо вдало, Київ, попри дедалі тіснішу політичну інтеграцію до Московії, залишався частиною європейського

інтелектуального простору, поєднуючи настільки відмінні культурні традиції.

Bibliography

- Babenko, Bogdan. «Etyka arystotelesowska na uczelniach Wilna i Kijowa we wczesnej nowożytności. Badania nad źródłami rękopiśmiennymi.» PhD Dissertation, Uniwersytet Jagielloński, 2025.
- Babenko, Bogdan. «Siedemnastowieczny arystotelizm paryski w nauczaniu etyki w Akademii Kijowsko-Mohylańskiej: wykłady młodego Teofana Prokopowicza (1708).» In *Filozofowie Rzeczypospolitej w kulturach Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy. Konteksty geograficzne i koncepcyjne*, edited by Steffen Huber, Dalius Viliūnas, 489–545. Warszawa: Sub Lupa, 2025.
- Babenko, Bogdan. «Z badań nad migracją arystotelizmu chrześcijańskiego. Wykłady etyczne Michaela Kozaczyńskiego w Akademii Kijowsko-Mohylańskiej (1739–1745).» In *Filozofowie Rzeczypospolitej w kulturach Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy. Konteksty geograficzne i koncepcyjne*, edited by Steffen Huber, Dalius Viliūnas, 509–545. Warszawa: Sub Lupa, 2025.
- Balyk, Borys I. «“Katafalk chernechy” Vasyliian XVII–XVIII st. (Rukopysna knyha zhyttiepysiv Vasyliian).» *Analecta Ordinis S. Basilii Magni* 8 (1–4) (1973): 67–98.
- Balyk, Borys I. «“Katafalk chernechy” Vasyliian XVII–XVIII st. (Rukopysna knyha zhyttiepysiv Vasyliian) (Zakinchennia).» *Analecta Ordinis S. Basilii Magni* 12 (1–4) (1985): 269–310.
- Blažejovskij, Dmytro. *Byzantine Kyivan Rite Students in Pontifical Colleges, and in Seminaries, Universities and Institutes of Central and Western Europe (1576–1983)*. Rome: Analecta OSBM, 1984.
- Brailovskij, Sergej. «Fedor Polikarpovich Polikarpov-Orlov, direktor moskovskoj tipografii.» *ZHurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya* 295 (9–10) (1894): 242–86.
- Brodzhi, Dzhovanna. *Kulturnyi polimorfizm ukraïnskoho svitu*. Kyiv: Dukh i litera, 2022.
- Brogi, Giovanna. «Good Editions of Unpublished Texts: the Case of Stefan Javorskii.» In *Defining the Identity of the Younger Europe*, edited by Mirosława Hanusiewicz-Lavallee, Robert Aleksander Maryks, 70–89. Leiden: Brill, 2023.
- Brogi, Giovanna, Maksym Yaremenko, Tetiana Kuzyk, Marzanna Kuczyńska, Jakub Niedźwiedz, eds. *Stefan Javors'kyj's Sermons: 1691–1698*. Leiden: Brill, 2025.

- Bullarum diplomatum et privilegiorum sanctorum romanorum pontificum.*
Vol. 16. Augustae Taurinorum, 1869.
- «CHelobitnaya k patriarhu Adrianu, opisanie zhitiya i ucheniya i ispovedanie very igumena Zaikonospasskogo uchilishchnogo monastyrya Palladiya Rogovskogo.» *Drevnyaya Rossijskaya vivliofika* 18 (1791): 148–197.
- CHistovich, Ilarion. *Feofan Prokopovich i ego vremya.* Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoj akademii nauk, 1868.
- CHistovich, Ilarion. «Neizdannye propovedi Stefana YAvorskogo.» *Hristianskoe chtenie* 1 (1867): 259–279, 414–429.
- Dziuba, Olena. «Kyievo-Mohylianska akademiia ochyma nimetskoho pastora (1739 r.).» *Kyivska starovyna* 2 (1994): 93–99.
- Elias Popowski, «Jasnie Oswiecenii Milosciwi Dobrodzieie» (1698), Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 32, op. 1, 1698 g., no 44, fol. 1–1 v.
- Fediai, Mykola. «Filosofskyi kurs Stefana Kalynovskoho 1729–1731 rokiv u svitli yoho vykladatskoi praktyky: dzherela i (ne)oryhinalnist.» *Sententiae* 42 (1) (2023): 6–36.
- Fediai, Mykola. «Formuvannia filosofskykh tradytsii Kyievo-Mohylianskoj akademii 1632–1753 rokiv kriz pryzmu osvitchenih traiektorij yij profesoriv.» PhD Dissertation, Instytut filosofii imeni H. S. Skovorody Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, 2025.
- Fediai, Mykola. «W poszukiwaniu oryginalnego tekstu: krytyczna edycja dzieła ‘Philosophia moralis seu Ethica’ Michaela Kozaczynskiego z 1740 r.» W *Teophanes Prokopowicz, «Ethica sive scientia morum» (1708). Michael Kozaczynski, «Philosophia moralis seu Ethica» (1740)*, eds. Bogdan Babenko, Mykola Fediai, Steffen Huber, Oлександр Kyrychok, Yaroslava Stratii, 115–143. Warszawa: Sub Lupa, 2025.
- Ficinus, Marsilius. *Marsilii Ficini philosophi platonici medici atque theologi omnium praestantissimi, Operum.* Vol. 2. Parisiis: Apud Guillaume Pelé, 1641.
- Fischer, Erdmann Rudolph. *Vita Ioannis Gerhardi.* Lipsiae: Apud Ioh. Christophorum Coernerum, 1723.
- Fomenko, Dina, Tsynkovska, Iryna, Yukhymets, Hlib. *Midni hraviruvalni doshky ukrainskykh drukaren XVII–XIX st. u fondakh Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: Katalog.* Kyiv: Akademperiodyka, 2014.
- Fulińska, Agnieszka. *Naśladowanie i twórczość. Renesansowe teorie imitacji, emulacji i przekładu.* Wrocław: FNP, 2000.
- Golubev, Stepan. «Gedeon Odorskiy (byvshij rektor Kievskoj Akademii v nachale XVIII stoletiya).» *Trudy Kievskoj duhovnoj akademii* 10 (1900): 147–190; 12 (1900): 567–628.
- Golubev, Stepan. *Kievskaya akademiya v konce XVII i nachale XVIII stoletij. Rech', proiznesennaya na torzhestvennom akte Kievskoj Duhovnoj Akademii 26 sentyabrya 1901 goda.* Kiev: Tip. I. I. Gorbunova, 1901.

- Grigor'ev, Anton. «Zagadka sochineniya “Molotok na knigu «Kamen' very”»» *Filaretovskij al'manah* 8 (2012): 97–149.
- Grigorovich-Barskij, Vasilij. *Stranstvovaniya Vasiliya Grigorovicha-Barskogo po svyatykh mestam Vostoka s 1723 po 1747 g*, ed. by Nikolaj Barsukov. Vol. 1. Sankt-Peterburg: Tipografiya V. Kirshbauma, 1885.
- Grzebień, Ludwik, ed. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*. Kraków: WAM, 1996.
- Gumilevskij, Filaret. *Obzor russkoj duhovnoj literatury: 862–1863*, 3 ed. Sankt-Peterburg: Izdanie knigoprodavca I. L. Tuzova, 1884.
- Haliatovskij, Ioanykii. *Kliuch rozuminnia*, ed. by Inna Chepiha. Kyiv: Naukova dumka, 1985.
- Haluscynskij, Theodosius T., Welykyj, Athanasius G., eds. *Epistolae Josephi Velamin Rutskyj Metropolitae Kiovensis Catholici*. Vol. 1. Romae: Analecta OSBM, 1956.
- Huber, Steffen. «Traktat Zygmunta Lauksmina “De iure et iustitia”» W *Sigismundus Lauxmin. De iure et iustitia*, edited by Krzysztof Bekieszczuk, Steffen Huber, Konrad Kokoszkiewicz, Živilė Pabijutaitė, Maria Poszepczyńska, Anna Treter, V–XXXVII. Warszawa: Sub Lupa, 2023.
- [Iaworski, Simeon]. *Hercules post Atlantem infracto virtutum robore honorarium pondus sustinens*. Czernihów: W Drukarni Święto Troieckiej Ilinskiej, 1684.
- Iaworski, Stanisław Iozef. *Parol fortuny nie płonnym losem na przywilej godności Macieja dany*. Poznań: Drukarnia Wojciecha Laktańskiego, 1686.
- Iaworski, Stanisław Iozef. *Utarczka honorów samych z sobą walczących o wspaniałość domy i imienia Leszczyńskich*. Poznań: Drukarnia Akademicka, 1692.
- Iaworski, Stephanus. «Agonium philosophicum in arena gymnadis Mohilaeanae Kiiovensis...» (1691–1693), Instytut rękopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, f. 312, no 618.
- Iaworski, Stephanus. «[Teolohichnyi kurs]» (s. a.), Instytut rękopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, f. 305, no 187.
- Khyzhniak, Zoia. *Rektory Kyievo-Mohylianskoj akademii. 1615–1817 rr*. Kyiv: Vydavnychiy dim «KM Akademiia», 2002.
- Kircher, Athanasius. *Ars magna sciendi sive Combinatoria*. Vol. 2. Amstelodami: Apud Joannem Janssonium, 1669.
- Komorowska, Magdalena. «Mówca czy autoplagiator? W poszukiwaniu “książki miejsc wspólnych” Piotra Skargi.» *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica* 21 (3) (2013): 113–127.
- Kossow, Sylwester. «Exegesis.» In *Arhiv Yugo-zapadnoj Rossii*, ed. by Stepan Golubev. P. 1, vol. 8. Kiev: Lito-tipografiya Akc. ob. N. T. Korchak-Novickogo, 1914.

- Kroll, Walter. «Poeta laureatus Stefan Jaworski i emblematyka.» *Terminus* 20 (2) (2018): 195–253.
- Kruming, Andrej. «“Apologiya” svyatogo Dimitriya Rostovskogo i “Iliotropion” Ieremii Drekseliya. Bibliograficheskie zametki.» *Soobshcheniya Rostovskogo muzeya* 20 (2013): 46–54.
- Krylov, Aleksej. «Delo Dmitriya Tveritinova i politicheskaya bor’ba v Rossii nachala XVIII veka.» *Hristianskoe chtenie* 1 (2025): 234–48.
- Kuczyńska, Marzanna. «Stefan Javors’kyj, the Man and the Preacher.» In *Stefan Javors’kyj’s Sermons: 1691–1698*, edited by Giovanna Brogi, Maksym Yaremenko, Tetiana Kuzyk, Marzanna Kuczyńska, Jakub Niedźwiedz, 1–28. Leiden: Brill, 2025.
- Kyselov, Roman. «Pro osmyslennia plahiatu v Yevropi do Yakoba Tomaziia.» *Sententiae* 41 (1) (2022): 6–29.
- Lappo-Danilevskij, Aleksandr. *Istoriya russkoj obshchestvennoj mysli i kul’tury XVII–XVIII vv.* Sankt-Peterburg: Lan’, 2013.
- Laureae Academiae seu Liber continens ritum promovendi et catalogum promotorum ad gradum doctoratus, licentiatu, magisterii et baccalaureatus in alma Academia Vilnensi Soc. Iesu comparatus et ordinatus anno 1650.* Vilniaus: Vilniaus universiteto biblioteka, 1997.
- «Liber Rationum Congregationis B. V. Visitantis In Alma Academia Vilnensi Societatis Iesu» (1667–1770), Vilniaus universiteto biblioteka, F2-DC2. <https://kolekcijos.biblioteka.vu.lt/objects/990006707821008452>.
- Maslov, Sergej. «Biblioteka Stefana YAvorskogo.» *CHteniya v Istoricheskom obshchestve Nestora Letopisca* 24 (2, otdel 2) (1914): 99–162.
- Maslov, Sergej. «Dokumenty, otnosyashchiesya k sud’be biblioteki Stefana YAvorskogo.» *CHteniya v Istoricheskom obshchestve Nestora Letopisca* 24 (2, otdel 3) (1914): 17–102.
- Matviishyn, Yaroslav. «Idei Kopernyky v Ukraini.» In *Ukrainske nebo. Studii nad istoriieiu astronomii v Ukraini: zbirnyk naukovykh pratsiu*, ed. by Oleh Petruk, 370–421. Lviv: Instytut prykladnykh problem mekhaniky i matematyky NANU, 2014.
- McOmish, David. «A Different View of Innovation and International Knowledge Exchange from Classroom Notes: The University of Edinburgh, 1604–1650.» In *The Students and Their Books: Early Modern Practices of Teaching and Learning*, ed. by Danilo Facca, 93–120. Berlin; Boston: De Gruyter, 2025.
- Morev, Ioann. «Kamen’ very» mitropolita Stefana YAvorskogo, ego mesto sredi otechestvennykh protivoprotestanskih sochinenij i harakteristicheskie osobennosti ego dogmaticeskikh vozzrenij. Sankt-Peterburg: Tipografiya «Artillerijskogo zhurnala», 1904.

- Morev, Ioann. «Mitropolit Stefan YAvorskij v bor'be s protestantskimi ideyami svoego vremeni. Rech'... pered zashchitoj dissertacii "Kamen' very" mitropolita Stefana YAvorskogo.» *Hristianskoe chtenie* 2 (1905): 254–67.
- Morozov, Oleksandr. «"Pratsi viddanoi plid..." Mytropolyt Stefan Yavorskyi i Nizhyn.» *Informatsiino-naukovyj visnyk biblioteky NDU imeni Mykoly Hoholia* 1 (2010): 135–145.
- Niedźwiedz, Jakub, Awianowicz, Bartosz, eds. *Stefan Javors'kyj's Panegyrics: 1684–1691*. Leiden: Brill, 2025.
- Nikolaev, Sergej, Tat'yana Car'kova, eds. *Russkaya stihotvornaya epitafiya*. Sankt-Peterburg: Akademicheskij proekt, 1998.
- «Ordo Officialium Congregationis B. V. Visitantis In Alma Academia Vilnensi Societatis Iesu» (1668–1720), Vilniaus universiteto biblioteka, F2-DC3. <https://kolekcijos.biblioteka.vu.lt/objects/990006707861008452>.
- Pekarskij, Petr. *Istoriya Imperatorskoj akademii nauk v Peterburge*. Vol. 2. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoj akademii nauk, 1873.
- Petrov, Nikolaj. *Kievskaya akademiya vo vtoroj polovine XVII veka*. Kiev: Tip. G. T. Korchak-Novickogo, 1895.
- Pis'ma i doneseniya iezuitov o Rossii konca XVII i nachala XVIII veka*. Sankt-Peterburg: Senatskaya tipografiya, 1904.
- «Pis'ma mitr. Stefana YAvorskogo.» *Trudy Kievskoj duhovnoj akademii* 4 (1866): 539–555.
- Plečkaitis, Romanas. «Commencements at the Ancient Vilnius University.» In *Laureae Academicae seu Liber continens ritum promovendi et catalogum promotorum ad gradum doctoratus, licentiatu, magisterii et baccalaureatus in alma Academia Vilnensi Soc. Iesu comparatus et ordinatus anno 1650*, 36–58. Vilniaus: Vilniaus universiteto biblioteka, 1997.
- Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii*. Vol. 6. Sankt-Peterburg: Tipografiya II Otdeleniya sobstvennoj ego imperatorskogo velichestva kancelyarii, 1830.
- Ponomarev, Aleksandr. «Neskol'ko zamechanij i nablyudenij, kak — "Post Scriptum" k magisterskomu kollokviumu o. protoierej I. V. Moreva pri zashchite im sochineniya "Kamen' very" m. Stefana YAvorskogo.» *Hristianskoe chtenie* 8 (1905): 197–221.
- Ponyrko, Nataliya. «Uchebniki ritoriki na Vygu.» *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury* 36 (1981): 154–162.
- Prokopowicz, Theophanes. *Epistolae illustrissimi ac reverendissimi Theophanis Prokopowicz variis temporibus et ad varios amicos datae nunc primum in usum corpus collectae et suo ordine digestae*. Mosquae: Typis Universitatis Caesareae Mosquensis, 1776.
- Rovinskij, Dmitrij. *Materialy dlya istorii russkoj ikonografii*. Vol. 9. Sankt-Peterburg: Ekspediciya zagotovleniya gosudarstvennyh bumag, 1890.

- «Ruka ritoricheskaya» (s. a.), Otdel rukopisej Rossijskoj gosudarstvennoj biblioteki, f. 236, no 187.
- Runkevich, Stepan. *Istoriya russkoj cerkvi pod upravleniem Svyatejshego sinoda*. Sankt-Peterburg: Tipografiya A. P. Lopuhina, 1900.
- Rutka, Teofil. *Herby abo znaki kościoła prawdziwego, katolikom dla pociechy duchowney y podziękowania Panu Bogu, a adwersarzom dla nauki y szukania prawdy*. Lublin: Drukarnia Jezuitów, 1696.
- Schendl, Herbert. «William Harvey's "Prelectiones Anatomie Universalis" (1616): Code-switching in Early Modern English lecture notes.» *Brno Studies in English* 35 (2) (2009): 185–198.
- Sharipova, Liudmyla. «The library of the Kiev Mohyla Academy (1632–1780) in its historical context.» PhD Dissertation, University of Cambridge, 1999.
- Shevchenko, Tetiana. *Yezuitske shkilnytstvo na ukraïnskyykh zemliakh ostannoï cherty XVI–XVII st.* Lviv: Svichado, 2005.
- SHustova, YUliya. «Obraz drakona v emblematicheskoj knige "Carskij put' kresta Gospodnya" (CHernigov, 1709).» In *Bestiarij nenavisti: kolektivnaya monografiya*, 153–166. Tula: Akvarius, 2021.
- Slobodian, Vasyl. *Tserkvy Turkivskoho raionu: iliustrovanyi katalog*. Lviv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka, 2003.
- Słomak, Iwona. «*Phoenix rhetoricum*» Jana Kwiatkiewicza. *Wprowadzenie — przekład — opracowanie*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2016.
- Smirnov, Sergej. *Istoriya Moskovskoj slavyano-greko-latinskoj akademii*. Moskva: Tip. V. Got'e, 1855.
- Smirnov, D., Zelenina, YAna. «Stefan (YAvorskij), mitr.» In *Pravoslavnyaya enciklopediya*, 66: 337–359. Moskva, 2022.
- Smotryski, Meletiusz. *Exethesis abo Expostulatia, to iest rosprawa miedzy Apologią y Antidotem o ostanek błędow Haerezy i kłamstw Zyzaniowych, Philaletowych, Orthologowych, y Klerykowych*. Lwów: W drukarni Iana Szeligi, 1629.
- Smutok, Ihor. «Pochatky rodiv Yavorskykh Turetskykh Ilnytskykh (XV–XVI st.).» *Henealohichni zapysky Ukrainskoho heraldychnoho tovarystva* 5 (2006): 55–64.
- Smutok, Ihor. «Ruska shliakhta Peremysylskoi zemli (XIV–XVIII st.). Istoryko-henealohiczne doslidzhennia.» Diss. ... doktora ist. nauk, Instytut ukrainskoï arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, 2018.
- Soarez, Cypriano. *De arte rhetorica libri tres ex Aristotele, Cicerone, et Quintiliano praecipue deprompti*. Parisiis: Apud Thomam Brumennium, 1576.

- Spáčil, Vladimír, Spáčilová, Libuše, eds. *Matricula olomoucké univerzity Matricula der Olmützer Universität (1636–1637) 1652–1729*. Vol. 1. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2023.
- Stratij, Y Aroslava, Litvinov, Vladimir, Andrushko, Viktor, eds. *Opisanie kursov filosofii i ritoriki professorov Kievo-Mogilyanskoj akademii*. Kiev: Naukova dumka, 1982.
- Stupperich, Robert. «Feofan Prokopovič in Rom.» *Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte* 5 (1931): 327–339.
- Sutorius, Konstantin. «Nravstvennoe bogoslovie kak uchebnyj predmet v Kievo-Mogilyanskom kollegiume/akademii do 1760 g.» *Religiovedenie* 2 (2010): 34–49.
- Sutorius, Konstantin. «Prepodavanie bogosloviya v Kievo-Mogilyanskom kollegiume v XVII v.» In *Religioznoe obrazovanie v Rossii i Evrope v XVII veke, 176–200*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Russkoj hristianskoj gumanitarnoj akademii, 2011.
- Symchych, Mykola. «Kyievo-mohylianski traktaty “Pro vynyknennia i znyknennia” u konteksti teolohichnykh diskusii XVII — pochatku XVIII stolit.» *Kyivska Akademiia* 14 (2017): 70–93.
- Symchych, Mykola. «Perekladachi-pershoprokhodtsi: Kyievo-mohylianski filosofski kursy v perekladakh 1960–70-kh rokiv.» *Sententiae* 27 (2) (2012): 146–162.
- Symchych, Mykola. *Philosophia rationalis u Kyievo-Mohylianskii akademii. Komparatyvnyi analiz kursiv lohiky kintsia XVII — pershoi polovyny XVIII st.* Vinnytsia: O. Vlasniuk, 2009.
- Symchych, Mykola. «Wpływ jezuitów na wykładanie filozofii w Akademii Kijowsko-Mohylańskiej w XVII i XVIII w.» In *Filozofowie Rzeczypospolitej w kulturach Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy. Konteksty geograficzne i koncepcyjne*, ed. by Dalius Viliūnas, Steffen Huber, 363–392. Warszawa: Sub Lupa, 2025.
- Ternovskij, Filipp. «Mitropolit Stefan YAvorskij. Sochinenie studenta Moskovskoj duhovnoj akademii» (1862), Otdel rukopisej Rossijskoj gosudarstvennoj biblioteki, f. 172, k. 10, no 10.
- Ternovskij, Filipp. «M. Stefan YAvorskij (biograficheskij ocherk).» *Trudy Kievskoj duhovnoj akademii* 1 (1964): 36–70; 3 (1864): 237–290; 6 (1864): 137–186.
- Ternovskij, Filipp. «Ocherki iz istorii russkoj ierarhii v XVIII veke. Stefan YAvorskij.» *Drevnyaya i novaya Rossiya* 5 (8) (1879): 305–320.
- Tihonravov, Nikolaj. *Sochineniya*. Vol. 2. Moskva: Izdanie M. i S. Sabashnikovyh, 1898.
- [Tuptalo], Dimitrij. *Sochineniya svyatogo Dimitriya, mitropolita Rostovskogo*, 6 ed. Vol. 1. Moskva: Sinodal'naya tipografiya, 1839.

- Uhlenbruch, Bernd. «Rhetorica slavica — Rhetorica latina (Stefan Javorskijs “Ritoričeskaja ruka”)» *Die Welt der Slaven* 29 (1984): 330–352.
- Verhovskoj, Pavel. *Uchrezhdenie duhovnoj kollegii i duhovnyj reglament. K voprosu ob otnoshenii Cerkvi i gosudarstva v Rossii*. Vol. 2. Rostov na Donu: Sklad izdanij u avtora i v knizhnom magazine t-va A. S. Suvorina «Novoe vremja», 1916.
- Wielewicz, Jan. *Dziennik spraw domu zakonnego OO. Jezuitów u św. Barbary w Krakowie od r. 1609 do r. 1619 (włącznie)*. Kraków: Czcionkami Drukarni c. k. Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem Anatola Maryjana Kosterkiewicza, 1889.
- Yarenenko, Maksym. «Avtobiohrafichna ta biohrafichna informatsiia u propovidiakh Stefana Yavorskoho 1690-kh rr.» *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 580 (1) (2025): 28–48.
- Yarenenko, Maksym. «Koly i kto vpershe prochytav u Kyievo-Mohylianskomu kolehiumi povnyi bohoslovskyi kurs.» *Kyivska Akademiia* 16 (2019): 11–30.
- Yavorskij, Stefan. *Kamen' very*. Kiev: Tipografiya Kievo-Pecherskoj Lavry, 1730.
- Yavorskij, Stefan. *Ritoricheskaya ruka*, transl. by Feodor Polikarpov. Pechat' V. YA. Rejngardta, 1878.
- Yavorskyi, Stefan. *Filosofski tvory u trokh tomakh*, ed. by Mariia Kashuba, transl. by Ihor Zakhara. Vol. 2. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2018.
- Yavorskyi, Stefan. *Filosofski tvory u trokh tomakh*, transl. by Ihor Zakhara. Vol. 1. Kyiv: Naukova dumka, 1992.
- Yavorskyi, Stefan. «“Vynohrad” Stefana Yavorskoho (publikatsiia ta komentari Ihoria Sytoho, Serhiia Horobtsia).» *Siverianskyi litopys* 6 (2009): 114–131.
- Zakhara, Ihor, Khyzhniak, Zoia. «Iavorskyi Semen (Symeon) Ivanovych, cherneche imia Stefan.» In *Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh. XVII–XVIII st.: Entsykl. vyd.*, eds. Z. I. Khyzhniak, V. S. Briukhovetskyi, 609–612. Kyiv: Vydavnychiy dim «KM Akademiia», 2001.
- Zakhara, Ihor. «Stefan Yavorskyi v istorii vitchyznianoï filosofii.» In *Stefan Yavorskyi. Filosofski tvory u trokh tomakh*, 1: 5–40. Kyiv: Naukova dumka, 1992.
- Zapiska Leontiya Magnickogo po delu Tveritinova*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Dobrodeeva, 1882.
- Znameniia prishestviia antihristova i konchiny veka*. Moskva: V Sinodal'noj tipografii, 1819.
- Ἡιοῦτόπιον soobrazovanie chelovekom voli s Bozhestvennoyu izobrazhayushchij, trudami YAsne v Bogu preosvyashchennwj Ego milosti gospodina otca koronovannogo Ioanna Maksimovicha, mitropolita Tobol'skogo i vseya Sibiri. S latinska na slovenskij prevrashchennij po ego zhe arhierejskomu blagovoleniyu i blagosloveniyu*. Chernihiv: Typohrafiia Troitsko-Illinska, 1714.

Abstract

From the Jesuits to the Kyiv-Mohyla Academy: Education, Teaching, and the Sources of Learning of Stefan Yavorskyi

The article reconstructs the early stage of Stefan Yavorskyi's biography, showing how the education he received at the Jesuit colleges of the Polish-Lithuanian Commonwealth shaped him as an intellectual and as a professor of the Kyiv-Mohyla Academy. Drawing on a wide range of manuscript and printed sources, the study clarifies his origins, the period of his studies in Lviv, Lublin, Vilnius, and Poznań, and the confessional barriers faced by an Orthodox student in Catholic institutions. It examines his courses in rhetoric, philosophy, and theology, outlines the sources on which he relied, and analyzes his methods of working with them. Yavorskyi's courses, theological treatises, and sermons reveal the formative influence of Catholic learning: he drew extensively — often implicitly — on Jesuit authors. By adapting Catholic intellectual heritage to the needs of the Orthodox Church, Yavorskyi continued the tradition of Kyiv's theologians of the 17th and first half of the 18th centuries, becoming one of its most creative representatives. The article demonstrates that, despite Kyiv's growing political and ecclesiastical integration into the Muscovite state, the city remained part of a broader European intellectual space, maintaining its cultural plurality.

Keywords: Stefan Yavorskyi, Kyiv-Mohyla Academy, Jesuit education, student mobility, knowledge transfer, scholastic philosophy, theology, rhetoric.

Олег Дячок

Про час і місце створення українського рукописного перекладу Хроніки Алессандро Гваньїні

Стаття присвячена єдиному відомому на сьогодні українському рукописному перекладові «Хроніки Європейської Сарматії» Алессандро Гваньїні з польськомовного краківського видання 1611 р. Проаналізовано історіографію дослідження рукопису, розглянуто його структуру, описано філіграні використаного паперу. На підставі вивчення підписів осіб, котрі працювали над перекладом, встановлено, що він був створений у 30-х — на початку 40-х років XVIII ст. студентами Києво-Могилянської академії як завдання при вивченні польської мови. Серед них, зокрема, були майбутній ректор Академії, згодом єпископ Григорій (Георгій) Кониський і професор Іван Ярошевський. Наведено повний список перекладачів із зазначенням фрагментів, виконаних кожним з них, а також інформацію про навчання більшості в Академії, встановлену переважно за опублікованими джерелами та науковими публікаціями. Виявлено, що серед перекладачів було четверо вихованців Академії, не згадуваних ні в джерелах, ні в науковій літературі.

Ключові слова: Алессандро Гваньїні, «Хроніка Європейської Сарматії», рукописний переклад, Києво-Могилянська академія, Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

З рукописом, про який піде мова, автор статті працював ще у 1988 р., проте цей матеріал публікується вперше¹. Якись аспекти

¹ У невеликій давній статті українському рукописному перекладу присвячено три абзаци (Олег Дячок, «Анализ рукописных переводов “Хроники Европейской Сарматии” на русский и украинский языки.» в *Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI–XX вв.: Межвуз. сб. науч. тр.* (Днепропетровск, 1990), 28–29).

вимагали б уточнення чи доповнення, однак, у зв'язку з воєнним станом, доступу до фондів сховища нині немає. Утім, вже наприкінці ХХ ст. фізичні кондиції рукопису були не найкращими, а теперішні постійні обстріли рашистами Харкова, де він зберігається, посилюють занепокоєння його долею. Тому, видається, є сенс оприлюднити попередні висновки, які згодом можуть бути уточнені та доповнені.

Вплив на українську літературу XVII–XVIII ст. літератури польської аналізувало багато дослідників. Найбільшої популярності серед тогочасних українських авторів історичних творів (їх традиційно називають літописами, хоч насправді вони вже становили проміжну ланку між давніми літописами Середньовіччя та ранньомодерними науковими студіями) зажили хроніки Мартіна Бельського, Мацея Стрийковського, Мартіна Кромера та італійця на військовій службі у Польщі Алессандро Гваньїні². Історико-географічний твір останнього привернув увагу українських науковців наприкінці 1960-х — на початку 1970-х років³. Автором цієї статті було захищено кандидатську дисертацію й опубліковано низку статей⁴. Пізніше Юрій Мицик здійснив переклад укра-

² Николай Ковальский, «Известия по истории и географии Украины XVI века в “Хронике Сарматии Европейской” Александара Гваньини,» в *Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения: Сб. научн. статей* (Днепропетровск, 1972), 110; Юрій Ісіченко, «Українська барокова проза в пошуку літературної моделі початків східнослов'янської історії,» в *Писемність Київської Русі і становлення української літератури: Зб. наук. праць* (Київ: Наукова думка, 1988), 204; Оксана Пахльовська, *Українсько-італійські літературні зв'язки XV–XX ст.* (Київ: Наукова думка, 1990), 20; Дмитро Наливайко, *Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках)* (Київ: Дніпро, 1992), 58; Олена Дзюба, «Польська книга у бібліотеках України XVIII ст. (до історії українсько-польських культурних взаємин),» в *Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка, т. 2: Наукові студії* (Київ, 2004), 370.

³ Володимир Зайцев, Ігор Слабеев, «Україна кінця XVI — першої половини XVII ст. в описах і мемуарах іноземців,» *Український історичний журнал* 8 (1966): 124; Ковальський, «Известия по истории,» 107–128.

⁴ Олег Дячок, «“Хроніка Європейської Сарматії” Алессандро Гваньїні як джерело з історії України XV–XVI ст.» (Автореферат дисертації... канд. іст. наук, Дніпропетровський державний університет, 1992); його ж, «Робота автора Густинського літопису з нарративами іноземного походження (на прикладі “Хроніки Європейської Сарматії” А. Гваньїні),»

їнською польськомовною версії «Хроніки Європейської Сарматії» 1611 року видання⁵. Останнім часом інтерес до твору Гваньїні помітно зріс у Польщі та Італії⁶. Слід заважити, що досі ніхто з дослідників не ставив питання, де і з якою метою було створено український рукописний переклад Хроніки. Ці аспекти буде розглянуто вперше у даній статті.

в Дніпропетровський історико-археографічний збірник, вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського (Дніпропетровськ: Промінь, 1997), 146–156; його ж, «Хроніст Алессандро Гваньїні,» *Український археографічний щорічник* 8–9 (2004): 299–321.

⁵ Олександр Гваньїні, *Хроніка європейської Сарматії*, упорядкув. та пер. з пол. о. Юрія Мишика (Київ: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2007).

⁶ Олег Дячок, «Хроніка Алессандро Гваньїні в дослідженнях проф. М. П. Ковальського та в сучасній польській гуманітаристиці,» *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»* 28 (2019): 81–87; його ж, «Дослідження життя і творчості хроніста Алессандро Гваньїні від середини XX століття (польська, українська і російська історіографія),» *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historicolitteraria* 20 (2020): 142–153. По-новому розглянуто багаторічну суперечку про авторство Хроніки у монографії Збіслава Войтковяка (Zbysław Wojtkowiak, *Aleksander Gwagnin i Maciej Strykowski — dwaj autorzy jednego dzieła* (Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014)), а Кацпер Гіс захистив дисертацію про творчість Гваньїні (Kasper Gis, «Twórczość historyczna Aleksandra Gwagnina» (Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem Prof. dr. hab. Jana Jurkiewicza, UAM w Poznaniu, 2018)). 16–17 вересня 2024 р. філологічний факультет Лодзького університету (Wydział Filologiczny Uniwersytetu Łódzkiego) провів конференцію «Aleksander Gwagnin i jego kroniki», готуючи публікації латиномовної та польськомовної версій Хроніки А. Гваньїні (Michał Kuran, «Edycja krytyczna “Sarmatiae Europaeae descriptio” i “Kroniki Sarmacyjej europejskiej” Aleksandra Gwagnina — cele, założenia i początki realizacji,» *Prace Polonistyczne* LXXX (2025): 101–120). Статті учасників конференції опубліковані в часописі «Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica» за 2025 рік (t. 70, nr 1), звернення 03.11.2025, <https://czasopisma.uni.lodz.pl/polonica/issue/view/2011/1063>. Едоардо Демо опублікував статтю про діяльність хроніста у сфері міжнародної торгівлі (Edoardo Demo, «Un mercante veneto nella Svezia del cinquecento,» *Studi Storici Luigi Simeoni* LX (2010): 73–84), на що звернув увагу Карло Чіполла ще наприкінці XIX ст. (Carlo Cipolla, «Un Italiano nella Polonia e nella Svezia tra il XVI e il XVII secolo. Notizie biografiche,» *In Miscellanea di storia Italiana. Edita per cura della regia deputazione di storia patria*, t. XIV: *Undecimo della secondo serie* (Torino, 1887), 547–657 (1–110, дослідження має також внутрішню пагінацію)).

Рукописні переклади Хроніки робилися ще у XVII–XVIII ст.: до нашого часу дійшло кілька неповних перекладів, виконаних у Московії, та один повний переклад українською мовою⁷. Втім, узагальнюючого дослідження українських рукописних перекладів творів зарубіжних авторів досі немає. Певною мірою це питання висвітлене у праці Леоніда Махновця «Давня українська література» і побіжно — в словнику Ісаака Будовниці⁸. Сучасні вітчизняні науковці не часто зверталися до цієї теми, радше як виняток треба згадати статтю Василя Ульяновського та Наталі Яковенко про рукописний переклад Хроніки Мацея Стрийковського⁹.

Відомий на сьогодні єдиний повний переклад твору Алессандро Гваньїні українською мовою зберігається в бібліотеці Харківського університету¹⁰. Вперше його давній опис опублікував Микола Жінкін:

60. Гваньїни. Опись Сармации Европейския, в которой заключается королевство польское... великое княжество Литовское, Русское, Прусское, земля Инфлянская и Жмудская. 1. Летопись земель заморских (Швеции, Финляндии, Германи). 2. Летопись великого княжения Московского и провинций, до одного надлежащих. 3. Летопись о земле татарской. 4. Описание венгерской земли. 5. Краткое описание стран Азии. Рукопись на 447 листах большого формата. В одном переплете с описью находится «Краткое собрание летописца польского по свойству и следствию единого за другим всех князей и королей народа сего, начав от Леха первейшого монарха и строителя народа польского даже до короля Жигимонта III». Рукопись украинского письма конца XVII — начала XVIII в., на 131 листе, большого формата. В конце рукописи имеется запись «Иоанн Чишкевич». В дру-

⁷ Дячок, «Анализ рукописных переводов,» 19–31.

⁸ *Українські письменники: Біобібліографічний словник: У п'яти томах*, т. 1: *Давня українська література (XI–XVIII ст.)*, уклад Л. Є. Махновець (Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1960); Ісаак Будовниц, *Словарь русской, украинской, белорусской письменности и литературы до XVIII века* (Москва, 1962), 47, 126, 147, 200, 379.

⁹ Василь Ульяновський, Наталя Яковенко, «Український переклад Хроніки М. Стрийковського кінця XVI — початку XVII століття,» *Рукописна та книжкова спадщина України* 1 (1993): 5–12.

¹⁰ Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, відділ книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів (далі — ЦНБ ХНУ), 194/с.

гих записях упоминаются имена Иоанна Кршенищевского, Симеона Рудаковского, Иакова Паскевича и др.¹¹

У цьому короткому описі ціла низка хибних інформацій. По-перше, з нього випливає, що разом переплетено два твори загальним обсягом 578 аркушів, хоч насправді рукопис нараховує 477 аркушів (на помилку в обсязі рукопису звернув увагу Микола Ковальський¹²). По-друге, частина, визначена Жінкіним як твір, окремий від Хроніки Гваньїні, є другою частиною першої книги видання 1611 р., котра має таку назву: «Krotkie zebranie Kroniki Polskiej: Według własności y następowania iednego po drugim, wszystkich Xiążąt y Krolow narodu tego: Począwszy naprzod od Lecha pierwszego Monarchy y sprawcy narodu Polskiego do dziśniejszego Krola Zygmunta III. etc. porządek zachowuiąc»¹³. По-третє, неточно описано структуру рукопису. Врешті, вимагає уточнення і його датування.

Коротка характеристика рукописного перекладу була наведена Миколою Ковальським та автором цієї статті¹⁴. Францишек Селіцький, спираючись на публікації Олександра Соболевського

¹¹ Николай Жинкин, «Краткие сведения о рукописях Центральной научной библиотеки Харьковского государственного университета им. А. М. Горького», *Труды отдела древнерусской литературы IX* (1953): 472.

¹² Николай Ковальский, *Источниковедение истории Украины XVI — первой половины XVII века*, ч. 4: *Обзор основных отечественных собраний архивных источников: Учеб. Пособие по спецкурсу* (Днепропетровск, 1979), 83.

¹³ *Kronika Sarmacyey Europskiej, w ktorey sie zamyka krolestwo Polskie ze wszystkiemi Państwami, Xięstwami, y Prowincjami swemi: tudzież też Wielkie Xięstwo Litew., Ruskie, Pruskie, Zmudzkie, Inflantskie, y część Tatarow. Przez Alexandra Gwagnina z Werony, Hrabie Palacu Laterańskiego, Rycerza pasowanego, y Rotmistrza Jego K. M. Perwey Roku 1578. po Łacinie wydana. A teraz zaś z przyczynieniem tych krolow, ktorych w Łacinie niemasz: Tutzież krolestw, Państw, Insuł, ziem, y Prowincyi ku tey Sarmacyey przyległych: iako Grecyey, ziem Słowieńskich, Wołoscy; Pannoniey, Bohemiey, Germaniey, Daniey, Szwecyey, Gotyey, etc. Przez tegoż Auotora z wielką pilnością Rozdziałami na X Ksiąg krociuchno zebrana, a z Łacińskiego na Polskie przełożona. Cum Gratia Priuilegio S.R.M. w Krakowie, w Drukarniey Mikołaja Loba, Roku Pańskiego 1611, ks. I, cz. 2, s. 1.*

¹⁴ Ковальський, *Источниковедение*, 83–84, 106, прим. 23; Николай Ковальский, «Источники по истории Украины XVI — первой половины XVII в.» (Автореферат диссертации... д-ра ист. наук, Московский государственный университет, 1984), 29; Дячок, «Анализ рукописных переводов», 28–29.

та Миколи Жінкіна, припустився помилки, зарахувавши до перекладів, що зберігаються у Російській національній бібліотеці у Санкт-Петербурзі, рукопис із Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна¹⁵. Насправді цей кодекс нині належить відділові книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Харківської бібліотеки. Він має дерев'яні палітурки, обтягнуті пергаментом з тисненням по периметру; колишні застібки втрачено.

Переклад зроблено з видання 1611 р., його назва «Опись Сарматіи Европейскія...» є дослівним перекладом назви оригіналу крім зміни слова «Хроніка», яке було у латинськомовних виданнях 1578 та 1581 pp. («Sarmatiae Europaeae descriptio»), на слово «Опис»¹⁶:

Kronika Sarmacyey Europskiej, w ktorey sie zamyka krolestwo Polskie ze wszytkiemі Państw, Xięstw, y Prowincyami swemi: tudzież też Wielkie Xięstwo Litew., Ruskie, Pruskie, Zmudzkie, Inflantskie, y część Tatarow. Przez Alexandra Gwagnina z Werony, Hrabie Pałacu Laterańskiego, Rycerza pasowanego, y Rotmistrza Jego K. M. Perwey Roku 1578. po Łacinie wydana. A teraz zaś z przyczynieniem tych krolow, ktorych w Łacinie niemasz: Tutzież krolestw, Państw, Insuł, ziem, y Prowincyi ku tey Sarmacyey przyległych: iako Grecyey, ziem Słowieńskich, Wołoscy; Pannoniey, Bohemiey, Germaniey, Daniey, Szwecyey, Gotyey, etc. Przez

Опись СарматіиЄвропейскія, в Которой заключаетса Королевство Полское со всѣми областми, княженіями, и Странами Своими, здеесже и великое Княжение Литовское, Руское, Пруское, Жмудское, Инфлантское, Московское, и част Татарь. Чрезъ Алєксандра Гвагнини из Верони Графа Палаты Латеранскія, Кавалера Свѣдѣтеле [?]оваиного и Ротмистра Его Королевского Височества Первѣе року 1578: полатини изданная, а нинѣ за докладомъ тихже Королеи, Которихъ в латинской не имѣся, тутже Королевствъ, областей, острововъ, земель, и Странъ до тоєю же Сарматіи належащих, яко Греції, Земель Славенскихъ, Волоской Земли, Паннонии, Богемии, Германии, Дании, Швеции, Гооии и протчихъ чрез того

¹⁵ Franciszek Sielicki, «Kronikarze polscy w latopisarstwie i dawnej historiografii ruskiej,» *Slavia Orientalis* XIV (2) (1965): 171; Александр Соболевский, Переводная литература Московской Руси XIV–XVII вековъ. Библиографические материалы (Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1903), 76–78; Жинкин, «Краткие сведения,» 472.

¹⁶ ЦНБ ХНУ, 194/с, арк. 1.

tegoż Auotora z wielką pilnością Rozdziałami na X Książ krociuchno zebrana, a z Lacińskiego na Polskie przełożona. Cum Gratia Priuilegio S.R.M. w Krakowie, w Drukarniey Mikołaja Loba, Roku Pańskiego 1611.

жъ Автора з великимъ прилѣжанієм, роздѣленієм на 10 Книгъ: в кратцѣ собранном, и ѿ латинскаго на полское переведенная. За позволеніємъ и привилегіями Королевскаго Высочества: в Краковѣ в друкарнѣ Николая Лоба Року божіею 1611:

У перекладах назв усіх книг, хоч їх тлумачили різні особи, слово «хроніка», традиційне для західного письменства, скрізь було замінене на вітчизняний «літопис» (наприклад, «Kronika W. X. Litewskiego» і «Лѣтопись Великого Княженія Литовского»¹⁷). Загалом перекладено всі десять книг польськокомовного оригіналу. Рукопис нараховує 477 аркушів in folio. Втрачено 1–2 заключні аркуші, оскільки спільний реєстр останніх двох книг обривається на літері «Ч» (тут значиться одна позиція).

Текст написано українським скорописом. Більша частина аркушів має філігрань з літерою «W» під короною, нижче літери «ІНК» меншого розміру. Подібну філігрань, але без трьох останніх літер, див.: Гераклитов № 1021 (1639 р.)¹⁸. Віддалено вона нагадує водяні знаки, теж без літер «ІНК», у каталозі Дианова, Костюхина № 56 (1594–1607 pp.), № 57 (1640–1664 pp.), № 58 (1697 р.)¹⁹. Зустрічається ще один водяний знак у вигляді іспанського щита з двома паралельними діагональними лініями, котрі йдуть з верхнього правого геральдичного кута (тобто головної геральдичної фігури), між якими розташовано три чотирипелюсткові квітки, щит обрамлений наметом. Три філіграні, що є на одному-двох аркушах кожна, дуже невиразні.

Переклад за оформленням нагадує видання 1611 р.: текст у рамці, згори наведено коротку назву книги, внизу справа, під рамкою, — перше слово наступної сторінки, на полях заголовки.

¹⁷ Там само, арк. 143.

¹⁸ Александр Гераклитов, *Филигрانی XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения* (Москва, 1963). Далі посилання у тексті із зазначенням прізвища автора (авторів) та номера філіграні.

¹⁹ *Водяные знаки рукописей России XVII в.: По материалам Отдела рукописей ГИМ*, сост. Т. В. Дианова, канд. ист. наук Л. М. Костюхина. Отв. ред. докт. ист. наук В. И. Буганов (Москва, 1980).

Як і в оригіналі, після кожної книги вміщено реєстр — зміст, де за абеткою розміщено заголовки на полях із вказанням сторінок. Немає тільки реєстру восьмої книги, а для дев'ятої і десятої він спільний²⁰, як і в оригіналі. Книги мають свою внутрішню пагінацію, але реєстри не пронумеровані, що теж відповідає оригіналові (у виданні пагінація для дев'ятої та десятої книг загальна, але перші шість сторінок дев'ятої книги помилково пронумеровані як продовження восьмої)²¹. У тексті рукопису є пропуски, що призначалися, ймовірно, для зображень. Текст на арк. 316–319 зв. і 462–467 зв. не має відношення до Хроніки Іваньїні; очевидно, ці аркуші були помилково переплетено в одній зв'язці з перекладом²². Перший фрагмент міститься між книгою шостою «Лѣтопись земель заморскихъ» (в оригіналі — «Kronika ziem zamorskich») та книгою сьомою «Лѣтопись велькаго княженія Московского и Провынций до онаго належащихъ» (в оригіналі — «Kronika W. X. Moskiewskiego, у Państw do niego należących»); тут його названо: «Г҃о Княженіи Кіевскомъ Привѣлей ѿ привращеніи Княженія Кіевскаго До Корони Полскои»²³. Другий фрагмент міститься після десятої книги про кордони Європейської Сарматії, перед спільним реєстром до дев'ятої та десятої книг. Його назва: «Г҃о Землѣ Волинской Рилегіи привращенія Землѣ Волинской до Корони Полскои»²⁴. Переклад, слід думати, здійснений з того самого джерела, що й попередній. Назви обох фрагментів аналогічні заголовкам відповідних правових актів: «O Księstwie Kijowskim. Przywilej przywrocenia Księstwa Kijowskiego do Korony Polskiej» від 6 червня 1569 р. та «O Ziemi Wołyńskiej. Przywilej przywrocenia Ziemi Wołyńskiej do Krolestwa Polskiego» від 26 травня 1569 р.²⁵ Перед

²⁰ ЦНБ ХНУ, 194/с, арк. 476зв.–477 зв.

²¹ *Kronika Sarmacyey Europejskiej*, ks. VIII–X.

²² У книгу вкладено аркуш із заміткою світлої пам'яті мого наукового керівника проф. Миколи Ковальського такого змісту: «Эти листы (462–467) ошибочно вошли в сквозную нумерацию всей рукописи и не имеют отношения к 10 книге “Сармации”. Как и лл. 316–319 = относятся к истории Украины и Люблинской унии. 23/II-73 Н. Ковальский».

²³ ЦНБ ХНУ, 194/с, арк. 284, 320, 316зв.

²⁴ Там само, 194/с, арк. 463.

²⁵ *Unia Lubelska 1569 roku. Akty prawne, wstęp i opracowanie Henryk Litwin* (Київ, 2019) (= *Люблінська Унія 1569 року. Правові акти, передмова й упорядкування Генрик Літвін* (Київ, 2019)), 37, 27.

титульним аркушем до книги вкладено зігнутий навпіл аркуш з обірваним написом. Він має філігрань «Propatria» з двоголовим орлом та вензелем А. Н. Гончарова, яку наводить Клепиков, 1978, № 1093 (1743 р.)²⁶. Літочислення в рукописі подається «від Різдва Христового»; дати наведено арабськими цифрами і кириличними буквами.

Безсумнівно, переклад здійснювався у якомусь закладі. Над ним працювало багато людей. Ім'я кожного зазначене після перекладеного ним фрагменту. Зустрічаються підписи латинською і польською мовами. Деякі імена наведені двічі. Микола Ковальський писав, що число перекладачів перевищує 55 чоловік²⁷, порахувавши, мабуть, і повторення (підписи 8 осіб є під двома фрагментами). За моїми підрахунками, є підписи 51 особи (див. далі), якщо вважати, що підпис «Губчиць» без зазначення імені залишив Володимир Губчиць або Григорій Губиць, чиї підписи стоять під наступними фрагментами²⁸. Під одним фрагментом підпис перекладача відсутній²⁹. Натомість є два чисті аркуші з підписом «Евфимієвъ» внизу останнього³⁰, а також два останні чисті аркуші фрагменту, що перекладався Медицьким³¹. Над перекладом, очевидно, працювало одночасно кілька людей: кінець попередньої і початок наступної книги завжди написано різними особами. На користь цього припущення говорить і те, що в одній зв'язці з перекладом Хроніки Гваньїні випадково опинилося два фрагменти з інших творів, підписані іменами, котрих немає серед її перекладачів, а також реєстр першої книги, що опинився посеред сьомої книги³².

Запис на аркуші, приклеєному до обкладинки, — «Въ остатѣ от августа 20 дня 37 руб. 87 коп.», — зроблений почерком, схожим з тими, якими написана книга, не дозволяє конкретизувати ні дату, ні місце створення перекладу. Але зробити це дають змогу імена перекладачів.

²⁶ Сократ Клепиков, *Филиграни на бумаге русского производства XVIII — начала XX века* (Москва, 1978).

²⁷ Ковальський, *Источниковедение*, 83–84.

²⁸ ЦНБ ХНУ, 194/с, арк. 165–178 зв.

²⁹ Там само, 194/с, арк. 109–116 зв.

³⁰ Там само, арк. 271–271 зв.

³¹ Там само, арк. 355–355 зв.

³² Там само, арк. 316–319, 462–467, 315 зв., 354 зв.

Передовсім звертає на себе увагу підпис «*Gregorius Koniski*». Відомий український вчений і релігійний діяч Григорій (в схимі Георгій) Кониський (20.11.1717–13.02.1795) навчався в Києво-Могилянській академії у 1728–1743 рр. 20 серпня 1744 р. ректор академії Сильвестр доповідав, що на 1744–1745 навчальний рік призначив професором поетики «пана Коньського, которий такь доволній въ поетики, что какъ бы родился къ ней». У наступні роки був учителем, професором, префектом і ректором (з 1751 р.). Викладав поетику, риторику і філософію. У лютому 1752 р. був професором богослов'я. 20 серпня 1755 р. висвячений в сан білоруського єпископа і відбув до Могильова³³. Очевидно, що брати участь у перекладі фрагменту Хроніки Гваньїні він міг лише у роки його навчання. У списку за 21 лютого 1738 р. він згадується серед студентів класу філософії: «Григорій Коньскій. 20. Полку Нѣжинского з Нѣжина синь козачій. Добраго» (число показує вік, а останнє слово означає ставлення до навчання, успішність). У відомості 1742 р. «Григорей Коньскій» фіксується серед студентів класу богослов'я³⁴. Так само студентом цього класу він значиться у списку осіб, котрі 1742 р. присягнули на вірність імператриці Єлизаветі Петрівні³⁵.

³³ *Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение II (1721–1795 гг.)*, со введением и примечаниями Н. И. Петрова, т. 1 (1721–1750 гг.), ч. II: Приложения (Київ: Типография И. И. Чоколова, 1904), 305–306, 433–435; Николай Мухин, *Киево-Братский монастырь. Исторический очерк* (Київ: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893), 170; Дмитрий Вишневский, *Киевская Академия в первой половине XVIII столетия (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время)* (Київ: Тип. И. И. Горбунова, 1903), 142–143, 203–208; Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАК України), ф. 51, Генеральна військова канцелярія, оп. 1., спр. 2378, Лист київського митрополита Тимофія Щербацького про призначення префекта та викладача богослов'я Київської академії Георгія Кониського депутатом у комісію для обрання нового переяславського єпископа, арк. 1, звернення 22.04.2025, <https://archium.cdiak.archives.gov.ua/file-viewer/64114#file-1100726>; *Українські письменники*, 368.

³⁴ *Акты и документы*, 1 (II): 63; Юрій Мицик, «Два документи з історії Києво-Могилянської академії XVIII ст.» *Наукові записки НАУКМА. Історичні науки* 2 (2019): 128.

³⁵ *Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение II (1721–1795 гг.)*, со введением и примечаниями Н. И. Петрова,

Логічно припустити, що й інші перекладачі були студентами Києво-Могилянської академії (далі — КМА). Серед опублікованих джерел з історії цього навчального закладу першочергове значення мають списки вихованців. У «Каталозі синтаксими від року Господнього 1736 до року Спасителя нашого 1737» («*Catalogus syntacticorum anno Domini 1736 in annum Salvatoris 1737*»), складеному професором Митрофаном Довгалецьким (далі — Каталог), вказується ім'я та прізвище учня, рекомендація щодо його подальшого навчання, національність та умови життя («*Natio et conditio vitae*»). У березні-квітні 1737 р. ієромонах Ієронім Миткевич за розпорядженням Київського архієпископа Рафаїла Заборовського уклав донесення, де викладалися «подлинные обстоятеліе извѣстія в томъ имянно: сколько въ какой школѣ латинскаго ученія, наученъ отъ Теологіи даже до Аналогіи, учениковъ имѣется, прописывая каждого порознь імя, прозваніе, изъ какова чина родителей, коликихъ отъ рождѣнія лѣтъ, и какой надежды въ ползу отчества въ ученіи своемъ; и оніи вѣдомости». 6 квітня 1737 р. було складено «Табель школи піитики о ученикахъ» (далі — Табель). 21 лютого 1738 р. Київський архієпископ Рафаїл Заборовський склав донесення Святійшому Синоду з іменними відомостями про вчителів і всіх вихованців КМА за 1737–1738 навчальний рік, а 24 грудня 1738 р. — донесення із зазначенням імен учнів, що були синами духовних осіб. Цей список містить більше відомостей порівняно з попередніми, оскільки Синод вимагав вказувати: 1) «Кто имяны и изъ какихъ чиновъ»; 2) «Сколько кому отъ роду лѣтъ»; 3) «Время опредѣленія въ школу»; 4) «Чему обучены»; 5) «Что нынѣ обучаютъ»; 6) «Кто къ наукѣ понятны и кто не понятенъ»; 7) «Кто когда и куда выбыли». Аналогічні списки було складено 9 грудня 1739 р., 4 вересня 1740 р., 4 вересня 1741 р., 4 вересня 1742 р., 4 вересня 1743 р. та 12 вересня 1744 р.³⁶ Юрій Мицик також опублікував чернетку відомості про ченців та спудеїв КМА за 1742 р., де перераховано студентів класу богослов'я³⁷. Список монахів Києво-Братського монастиря, студентів

т. 2 (1751–1762 гг.) (Київ: Типография И. И. Чоколова, 1905), 455. Висловлюю вдячність проф. Максиму Яременку, який звернув мою увагу на цей документ.

³⁶ *Акты и документы*, 1 (II): 23–35, 59–90, 95–194, 196–265.

³⁷ Мицик, «Два документи», 128.

Академії та їхніх служителів, котрі 1742 р. присягнули на вірність імператриці Єлизаветі Петрівні (далі — список присяги), містить інформацію, відсутню в інших опублікованих джерелах³⁸. Врешті, при укладанні наведеного далі переліку було використано складений Миколою Петровим зведений список професорів Київської академії з 1721 до 1750 року³⁹.

Інформація про студентів КМА, чії підписи стоять на перекладі Хроніки Алессандро Іваньїні

Іоаннъ Мокієвскій. Відомо, що Іван Стефанович Мокієвський народився близько 1718 р., помер 30 березня 1747 р. У КМА навчався упродовж 1733–1745 рр., починаючи від класу поетики й завершуючи богослов'ям. На 1745–1746 навчальний рік був поставлений учителем класу інфіми, а 16 серпня 1746 р. затверджений на посаду викладача грецької мови у класі граматики; помер 1747 р.⁴⁰ У списку студентів класу поетики початку 1738 р. характеризується так: «Іоанъ Мокієвскій. 20. Полку Лубенского з села Мокієвки синъ посполитихъ. Доброга». Детальніше про нього повідомляється у списку 24 грудня 1738 р.: «Полку малоросійского Лубенского села Мокієвки церкви святых мученицы Параскевы попа Стефана синъ Іоаннъ Мокієвскій. 20. 1734 году ноября 5 дня. Поетики. Риторики. Средственный». Як бачимо, тут вказано, що він почав навчатися 5 листопада 1734 р.; це підтверджується і записом 1739 р.: «Полку Нѣжинского села Мокієвки церкви святой великомученицы Параскевиі попа Стефана Александрова синъ Іоаннъ Мокієвскій. 21. 1734 году ноября 5 дня. Поэтики. Риторики. Понятень». Однак, у списку слухачів класу риторики від 4 вересня 1740 р. сказано, що 21-річний Іван Мокієвський почав навчатися 9 вересня 1733 р., і що він «Полку Нѣжинского села Мокієвки церкви святых Парасковіи попа Александра», а не Стефана. Чи це інша особа, чи помилка укладача списку — неясно. Швидше друге, бо в черговому списку студентів класу філософії 4 вересня 1741 р.

³⁸ *Акты и документы*, 2: 452–468.

³⁹ *Акты и документы*, 1 (II): 283–310.

⁴⁰ *Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид.*, упоряд. З. І. Хижняк; за ред. В. С. Брюховецького (Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2001), 376; *Акты и документы*, 1 (II): 306.

22-річного Івана Мокієвського знову названо сином попа Стефана, який почав навчатися 9 вересня 1733 р., і те саме — в списку «філософів» наступного року: тут його згадано як 23-річного з високою оцінкою «преизрядній». Серед студентів класу богослов'я Іван Мокієвський фіксується двічі: у списку за 4 вересня 1743 р. він «добрь», а в списку за 12 вересня 1744 р. «весьма добрь». У зведеному переліку професорів зазначається, що Іван Мокієвський був світською людиною. Помер у 1747 р.⁴¹

Стефанъ Семяновскі. Його згадано 1737 р. як учня класу синтаксими: «Стефанъ Семяновскій. З села Семяновки Полской области сынъ посполитихъ. 16. Ученія добраго». У 1742 р. навчався в класі філософії⁴².

Стефанъ Лазаревичъ. У лютому 1738 р. фіксується як учень класу синтаксими: «Стефанъ Лазаревичъ. 16. Полку малороссійского Нѣжинского з города Батурина сынъ козачей. Добраго»⁴³. У 1742 р. в класі філософії навчався Степан Лазарєв⁴⁴, однак, неможливо стверджувати, що це одна й та сама особа.

Өеодоръ Барвѣнскій. Уписаний до реєстру вихованців за 1737–1738 рр. як вихідець із Дрогобича: «Өеодоръ Барвинскій. 19. За рубежа Полс. области город. Другобича. Сынъ священнической. Добропостоянень и изрядень в ученію»; у списку студентів класу риторики за лютий 1738 р. запис дещо відмінного змісту: «Өеодоръ Барвѣнскій з Полщи з мѣста Дрогобича сынъ мещанскій. Ученія мѣрнаго». У 1742 р. навчався в класі філософії⁴⁵. Напевно, саме він був у 1753 р. попом Свято-Троїцької Лубенської церкви, у 1761–1765 рр. — лубенським намісником, а в 1765 р. — лубенським протопопом (у листі до митрополита священники, які не підтримували поставлення Федора Барвінського, наголошували, що він не є уродженцем Малоросії)⁴⁶.

⁴¹ *Акты и документы*, 1 (II): 71, 98, 110.126, 143, 167, 197, 228, 306; Вишневский, *Киевская Академия*, 111, 113.

⁴² *Акты и документы*, 1 (II): 50; 2: 455.

⁴³ *Києво-Могилянська академія в іменах*, 310; *Акты и документы*, 1 (II): 45.

⁴⁴ *Акты и документы*, 2: 455.

⁴⁵ Максим Яременко, «“Посполиті” в Києво-Могилянській академії у XVIII ст.: селяни чи міщани?» *Наукові записки НАУКМА. Історичні науки* 104 (2010): 16; *Акты и документы*, 1 (II): 35, 66; 2: 455.

⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 1., спр. 876, Справа про спір лубенського священника Федора Барвінського з сотником Воронізької сотні

Іоань Григоровичь. На перший погляд, ішлося про знаменитого українського архітектора Івана Григоровича-Барського (1713–1785), вихованця КМА⁴⁷. Проте список учнів класу синтаксими за 1737 р. таке припущення спростовує: «Іоаннь Григоровичь. Полку малороссійского Полтавского з мѣстечка Бѣлоцерковки сынъ священническій. 13. В ученіи мѣрень». У списку початку наступного року він значиться як 14-річний студент класу поетики, навчання «безнадежднаго», а в списку 1739 р. читаємо: «Полку Миргородского местечка Белоцерковки церкви Михайловской попа Григорія Евстафіева сынъ Іоаннь Григоровичь. 16. 1735 году сентября 19 дня. Поетики. Риторики. Средственній». У списку студентів класу філософії за 1741 р. вказано, що він розпочав навчання в 19 років 5 жовтня 1735 р. і що за рівнем успішності «понятень», а наступного року його успішність підвищилася до «преизрядень». У 1742 р. навчався в класі філософії. Врешті, під 1743 р. читаємо: «1743 года юля 8 дня окончилъ философію, въ дому пребываетъ»⁴⁸.

Іосифъ Базилєвичь. Навчався в класі граматики у 1737 р.: «Іосифъ Базилєвичь. З города Кіева сынъ мѣщанскій. 13. Ученія средняго». У списку за лютий 1738 р. згадується як 15-річний учень класу синтаксими, навчання так само «средняго». Натомість у Каталозі відзначено особливу старанність Йосипа Базилевича (його тезки?) з рекомендацію перевести до наступного класу: «Iosephus Bazylewicz. Munitus constantiae praesidiis, uni se diligentiae dicavit, ideò non privatus sequentis scholae gradu honestiore. Urbis Kijoviae

Ніжинського полку Андрієм Холодовичем за дідівську спадщину своєї дружини, арк. 5, звернення 26.02.2025, <https://archium.cdiak.archives.gov.ua/file-viewer/62571#file-1072399>; спр. 2265, Справа про поділ спадщини лубенського священника Андрія Ореховського між дружинами воронізького сотника Андрія Холодовича та лубенського намісника Федора Барвінського, арк. 2, звернення 26.02.2025, <https://archium.cdiak.archives.gov.ua/file-viewer/63994#file-1098456>; Оксана Прокоп'юк, «Проповідництво у Київській митрополії XVIII століття між освітою та адміністративним примусом», *Київська Академія* 10 (2012): 197; її ж, «Влада та шляхи її здобуття в місцевих органах єпархіального управління (1721–1786 рр.)», *Соціум. Альманах соціальної історії* 8 (2008): 96, 99–100.

⁴⁷ Зоя Хижняк, Валерій Маньківський, *Історія Києво-Могилянської академії* (Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2003), 103; Р. Бондаренко, «Григорович-Барський Іван Григорович», в *Енциклопедія історії України: В 10 т.* (Київ: Наук. думка, 2004), 2: 201.

⁴⁸ *Акты и документы*, 1 (II): 48, 71, 110, 143, 167, 200; 2: 455.

filius civilis», а в Табелі зазначено: «Іосифъ Василіевъ (Базилевичъ). 14. Города Кѣва. Синъ посполит. родителей. Постоянства добраго, и въ ученіи остроумень». Так само похвально охарактеризований Базилевич, 15-річний студент класу риторики «з города Кіева сынъ мѣщанскій», і в списку початку 1738 р.: навчання «надежднаго»⁴⁹.

Даніи́лъ Базиле́вичъ, Дании́ль Базилевичъ. Навчався у класі граматики в 1737 р.: «Данило Базилевичъ. З города Кіева сынъ мѣщанскій. 11. Ученія мѣрного»; у списку за лютий 1738 р. він згадується уже 13-річним учнем класу синтаксими, навчання «середняго»⁵⁰. У списку присяги 1742 р. Данило Базилевич, очевидно помилково, вказаний і учнем класу філософії, й учнем класу риторики⁵¹. У 1743 р. в класі аналогії навчався його тезко: «Полку Прилуцкого села Великого Самбора церкви святителя Николая попа Васи́лія сынъ Дании́ль Базилевичъ. 14. 1742 году генваря 22 д. Начатковъ латинского языка, далшихъ происхожденій въ тихъ же начаткахъ. Средній». Цей же Базилевич згадується у списку учнів класу інфіми за 1744 р. як 16-річний, що почав навчання 15 вересня 1743 р., «добрь»⁵². Другий з Базилевичів, напевно, не залучався до перекладу, адже тоді, коли він щойно починав навчання, решта перекладачів уже були студентами класу богослов'я.

Трофи́мъ Горля́нскій, Трофимъ Горлянский. Фіксується як студент класу риторики під 1737 р.: «Трофимъ Горлянский. З Полщи з мѣста Пѣнска Княжества Литовскаго сынъ мещанскій. 23. Ученія худаго»⁵³. У монографії Людмили Посохової, в базі даних «Викладачі православних колегіумів», про Трофима Горлянського наведено таку інформацію: він, як світська особа з рівнем освіти «філософія», почав 1740 р. викладати у Переяславському колегіумі (за Миколою Петровим — фару та інфіму)⁵⁴. Проте у списку присяги 1742 р. він значиться учнем школи філософії КМА⁵⁵.

⁴⁹ *Акты и документы*, 1 (II): 27, 33, 51, 67, 74.

⁵⁰ Там само, 51, 73.

⁵¹ Там само, 2: 455, 456.

⁵² Там само, 1 (II): 223, 249.

⁵³ Там само, 43.

⁵⁴ Людмила Посохова, *На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII — на початку XIX ст.* (Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011), 369; *Акты и документы*, 412.

⁵⁵ *Акты и документы*, 2: 455.

Григорій Хрещатіцький. Згадується серед учнів класу синтаксими під 1737 р.: «Грегорій Хрещатискій. З града Кієва сынъ мѣщанскій. 14. Ученія добраго»; у лютому 1738 р. його ж, теж як 14-річного, зафіксовано серед студентів класу поетики, навчання «мѣрнаго». У 1742 р. вивчав філософію⁵⁶.

Іоаннъ Стоцький. У лютому 1738 р. був студентом класу поетики: «Іоанъ Стоцькій. 14. Полку Лубенского з города Ромна сынъ козачей. Ізряднаго». Згідно зі списком присяги 1742 р., студіював філософію⁵⁷.

Іоаннъ Ярошевскій. Навчався у 1737 р. в класі синтаксими: «Іоаннъ Ярошевскій. Полку малороссійского Лубенского з села Ярошевки сынъ священнической. 15. В ученіи добръ». У списку студентів класу поетики за лютий 1738 р. помилково вказано його вік: 18 років замість 16, навчання «ізряднаго». У списку студентів класів поетики й риторики за 24 грудня 1738 р. зазначено дещо інше походження: «Полку малороссійского Переяславского церкви Рождества пресвятыя Богородицы попа Іоанна сынъ Іоаннъ Ярошевскій. 17. 1734 году сентября 9 дня. Поетики. Риторики. Средственный». Залишається припускати, що батько студента у 1738 р. був переведений на нове місце служби. Як син попа Іоанна Тимофієва, Ярошевський згадується тоді ж серед студентів класу риторики: «понятень и добръ», і ще раз під 1740 р., уже 19-річним: «понятень». Наступного року 20-річного Ярошевського бачимо серед учнів класу філософії з характеристикою «весьма понятень» і там само 21-річного: «весьма добръ». У 1742 р. навчався у тій самій школі (у списку присяги записаний як Іванъ Ерошевскій). У 1743 р. Іван Ярошевський уже був студентом класу богослов'я: «добръ». У цьому ж класі, у віці 23 роки, він навчався й наступного року (список 1744 р.): «добръ». На 1746–1747 навчальний рік його призначили вчителем класу фари (аналогії), а на наступний рік — класу інфіми. Афанасій Лобисевич, що навчався в КМА упродовж 1747–1754 рр., пізніше згадує у листі до колишнього ректора Георгія Кониського своїх учителів, зокрема «смирennemудрого» Ярошевського. У зведеному списку професорів зазначено, що Іван Ярошевський закінчив студії 1747 р. Навчаючись у класі бо-

⁵⁶ Там само, 1 (II): 47, 71; 2: 455.

⁵⁷ Там само, 1 (II): 70; 2: 455.

гослов'я, став у 1746–1747 рр. учителем аналогії, а в 1747–1751 рр. інфіми ще як світська людина, а прийнявши постриг під іменем «Йоасаф», знову викладав у класі інфіми впродовж 1749–1750 та 1750–1751 навчальних років уже під монашим іменем⁵⁸.

Георгій Павелко. Навчався в лютому 1738 р. в класі поетики: «Григорій Павелко. 14. Полку Миргородского з города Миргорода синь козачей. Надежднаго». У 1742 р. він був учнем класу філософії⁵⁹. Іменами «Георгій» та «Григорій» могли називати одну й ту саму людину.

Іванъ Блажевскій. Відомо, що Іван (монаше ім'я Йосиф) Блажевський народився 1723 р.; до КМА вступив на початку 1730-х. Зокрема, його ім'я є у списку студентів класу поетики за 1737 р., а в Табелі він характеризується як «изрядного состояния и доброй надежды». У класі риторики, в списку за лютий 1738 р., зазначено: «Іоаннь Блажевскій. 15. З города Кіева синь мешчанскій. Мѣрнаго». Згідно зі списком присяги 1742 р., вивчав філософію⁶⁰.

Григорі[й] Ярославск[ій]. Навчався у 1737 р. в класі синтаксими: «Григорій Ярославскій. Полку малороссійского Нѣжинского з города Глухова сынъ посполитихъ. 14. В ученіи добръ». У лютому наступного року бачимо його, вже 16-річного, у списку студентів класу поетики, навчання «нехудаго». Учнем класу філософії був у 1742 р.⁶¹

Захарій Симоновичъ. В Каталозі сказано, що він — учень класу синтаксими, син священика з Києва, через слабе здоров'я успіхів посередніх, але достатніх, лагідний, слухняний і послідовний («Zacharias Symonowicz. Ob debilitatem virium mediocriter callet, sed applicativus, mitis, obediens et continuus in schola. Urbis Kijoviae filius sacerdotis»). А в Табелі студентів класу поетики зазначено: «Захарій Симоновичъ. 16. города малорос. Квева. Синь священни-

⁵⁸ Там само, 1 (II): 48, 71, 98, 110, 112, 127, 143, 168, 197, 228, 307; 2: 455; Вишневский, *Киевская Академия*, 102, 112; Хижняк, *Маньківський, Історія Києво-Могилянської академії*, 61; Олена Дзюба, *Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини)* (Київ, 2012), 263–264.

⁵⁹ *Акты и документы*, 1 (II): 69; 2: 455.

⁶⁰ *Києво-Могилянська академія в іменах*, 75, *Акты и документы*, т. 1, 34, 67; *Акты и документы*, 2: 455.

⁶¹ *Акты и документы*, 1 (II): 48, 72; 2: 455.

ческій. В постоянствѣ несумнителенъ и въ ученіи мѣренъ». Він же навчався у класі поетики в лютому 1738 р.: «Захарій Симоновичъ. 3 города Кіева сынъ мещанской. Не худаго». У списку 1740 р. запис точніший: «Города Кіева церкви царо-Константиновской попа Симеона сынъ Захарій Симоновичъ. 20. 1732 году сентября 10 дня. Поэтики. Риторику. Средній». У 1741 р. бачимо його, вже 21-річного, студентом класу філософії з характеристсикою «посредственъ». 22-річний Захарій Симонович продовжив навчання у класі філософії й наступного року, охарактеризований як «средній». У списку 1743 р. читаємо: «1743 года юля 8 дня окончилъ философію, въ дому пребываетъ»⁶².

Іоаннъ Лехнѣцкій. У списку студентів класу риторики 1740 р. про нього сказано: «Полку Лубенскаго церкви Покрова пресвятыя Богородицы попа Іоанна сынъ Іоаннъ Лехнѣцкій города Лохвицѣ. 20. 1732 году сентября 28 дня. Поэтики. Риторику. Понятенъ». Наступного року він, уже 21-річний, навчався у класі філософії, «понятенъ». Згідно зі списком присяги 1742 р., був студентом філософії, а за списком 1743 р. — класу богослов'я, «слабого ученія». Натомість, як свідчить запис від 12 вересня 1744 р.: «1744 году сентября 18 дня за болѣзнію оставилъ»⁶³ (можливо, тут помилка у дні — не 18-го, а 8-го).

Михайло, Михаилъ Зубъ. В лютому 1738 р. навчався у класі риторики: «Михайлъ Зубъ. 22. 3 заграницѣ з села Вешатичовъ сынъ посполитихъ. Слабаго». У 1742 р. вивчав філософію⁶⁴.

Іоанъ Евфимієвъ, Іоанъ Евфиміевичъ (?). Серед учнів класу синтаксими у лютому 1738 р. фіксується: «Іоанъ Евфимієвъ. 16. Полку малороссійского Слободского з города Ахтирки сынъ писаря полкового. Доброго». У 1742 р він — студент школи філософії. У лютому 1738 р. в класі інфіми навчався «Александръ Евфимієвъ. 10. Полку малороссійского Слободского з города Ахтирки сынъ писаря полкового», очевидно, молодший брат Івана. За списком присяги 1742 р. він був учнем риторики. Водночас у класі аналогії на початку 1738 р. згадується: «Іоанъ Евфиміевичъ. 13. Малороссійского полку Нѣжинского з города Новыхъ Млиновъ сынъ священниче-

⁶² Там само, 1 (II): 32, 35, 72, 126, 142, 167, 200; 2: 455.

⁶³ Там само, 1 (II): 127, 143, 197, 228; 2: 455.

⁶⁴ Там само, 1 (II): 69; 2: 455.

ській. Мѣрнаго»; про нього ж у списку від 24 грудня того самого року зазначено: «Полку Нѣжинского города Новихъ Млиновъ церкви соборной попа Стефана синь Іоаннь Евфимовичъ. 13. 1737 году октября 16 дня. Начаткамъ латинского языка. Далшихъ происхожденій въ тихъ же начаткахъ. Непонятень», але в списку 1739 р. класу інфіми його вже охарактеризовано: «изрядный»⁶⁵.

Григорій Стринжа. Григорій Григорович Стринжа народився близько 1710 р.; у КМА навчався з 1726 р, вірогідно з перервами, зокрема у 1738–1741 рр. вивчав філософію, а у 1741–1743 рр. — богослов'я; 26 червня 1743 р. завершив курс⁶⁶. Зі списку студентів класу філософії за лютий 1738 р. дізнаємося: «Григорій Стринжа. 27. Полку Полтавского з мѣста Пѣсок синь священнической. Добраго»; детальніше про нього йдеться у списку цього ж класу від 24 грудня 1738 р.: «Полку Полтавского з мѣста Бѣликовъ церкви Покрова пресвятыя Богородицы попа Григорія синь Грегорей Стринжа. 28. 1726 году сентября 11 дня. Логики и метафизики. Физики. Изрядный». (мабуть, батька-священника перевели до іншої парафії). У списку 1739 р. Григорія Стринжу, тоді 29-річного, згадано серед студентів класу богослов'я: «изрядень», а в списку 1740 р. зазначено: «Богословию оканчиваетъ добръ. Добръ». Таку саму оцінку «добръ» йому, вже 31-річному, надано в списку цього ж класу 1741 р., а в черговому списку 1742 р. його, на той час 32-річного, охарактеризовано: «преизрядень». Вихованцем богослов'я він зафіксований і в списку присяги 1742 р. Нарешті, в списку 1743 р. читаємо, що Стринжа: «1743 года іюня 26 окончилъ окружно богословіе, въ дому пребываетъ»⁶⁷.

Георгій Сломѣнскій, Георгій Сломенскій. Очевидно, це Григорій (монаше ім'я Гедеон) Слонимський (Сломинський) (1715–1772), який навчався у КМА, а по її закінченні у 1744 р. прийняв чернечий постриг. До 1747 р. він був тут же викладачем риторики і професором філософії⁶⁸. У списку за 21 лютого 1738 р. про нього, як сту-

⁶⁵ Там само, 1 (II): 74, 80, 85, 105, 117; 2: 455, 456.

⁶⁶ *Києво-Могилянська академія в іменах*, 516.

⁶⁷ *Акты и документы*, 1 (II): 65, 97, 107, 124, 141, 165, 196; 2: 454; Мищик, «Два документи», 128.

⁶⁸ *Києво-Могилянська академія в іменах*, 495; Виктор Асоченский, *Київ с древнейшим его училищем Академиею* (Київ: Университетская типография, 1856), 2:140.

дента класу філософії, сказано: «Георгій Сломѣнскій. 23. С Полци з мѣста Жолкви синъ священнический. Добраго»; у списках 1742 р. його вже згадано серед учнів класу богослов'я. У зведеному списку професорів КМА 1721–1750 рр. під номером 65 читаємо: «Гедеоноъ Сломинскій, родомъ изъ Польши, окончившій образование въ Киевской Академіи въ 1743 году, въ 1744–45 г. преподавалъ здѣсь курсъ піитики подъ заглавіемъ “Praecepta de arte poetica”, а въ 1745–47 годахъ “Cursus philosophicus”». Як бачимо з донесення ректора Академії Сильвестра від 20 серпня 1744 р., «пречестного ієромонаха Гедеона Сломѣнского» було призначено професором поетики на 1744–1745 навчальний рік, а на наступний, 1745–1746 рік — професором поетики та риторики. Упродовж 1745–1746 року він викладав філософію, з 1754 р. став ректором і наставником Троїцької семінарії, а впродовж 1758–1761 рр. був ректором Московської академії та архимандритом Заіконоспаського монастиря⁶⁹.

Daniel Hrabina. Перекладач фрагменту іншого твору, помилково переплетеного разом з перекладом Хроніки Іваньїні, був у 1737 р. студентом класу поетики: «Данииль Грабина. Полку Слободского Ахтирского з села Рубліовки сынъ посполитихъ родителей. 19. В ученіи прилѣжній»; така сама успішність фіксується й у Табелі. У списку за лютий 1738 р. його згадано як 20-річного студента класу риторики, навчання «мѣрнаго». У 1742 р. Данило Грабина студіював богослов'я⁷⁰.

Василь Думнѣцкій. Навчався у 1737 р. в класі поетики: «Василій Думнѣцкій. З мѣста Бердичева Полской области сынъ козацій. 16. В ученіи изряденъ»; те саме в Табелі: «в постоянствѣ и въ ученіи изряденъ». У списку студентів класу риторики за 21 лютого 1738 р. читаємо: «Василій Думнѣцкій. 18. З Полци з мѣстечка Бердичева синъ посполитихъ. Надежднаго». Згідно зі списком присяги 1742 р., Василь Думнецький був студентом богослов'я⁷¹.

Феодоръ Данѣлевскій. На початку 1738 р. навчався в класі риторики: «Феодоръ Данѣлевскій. 18. Полку малороссійского Лубенского з села Новаковъ синъ священнический. Надежднаго»; те саме в грудневому списку того самого року: «Полку малоросси-

⁶⁹ *Акты и документы*, 1 (II): 62, 142, 304, 326, 433–435; 2: 454; Мицик, «Два документи,» 128; Вишневский, *Киевская Академія*, 202–203.

⁷⁰ *Акты и документы*, 1 (II): 44, 33, 66; 2: 455.

⁷¹ Там само, 1 (II): 44, 33, 66; 2: 454.

йського Лубенського села Новаковъ церкви Андрея Первозванного попа Андрея синь Θεодоръ Данѣлевскій. 19. 1731 году генваря 8 дня. Поетика. Риторики. Понятень». На дещо інше походження на-трапляємо в списку 1739 р.: «Полку Лубенскаго села Халандинець церкви святаго Андрея Первозванного попа Андрея сынъ Θεодоръ Данеліевскій. 20. 1731 году генваря 8 дня. Риторики. Философію. Понятень» (можливо, батька перевели до іншої парафії). У списку студентів класу філософії за 1740 р. читаємо те саме, хоч назву села й передано трохи інакше, а в даті початку навчання, найімовіріше, допущено помилку: «Полку малороссійскаго Лубенскаго церкви Андрея Первозванного села Коландинець попа Андрея сынъ Θεодоръ Данѣліевскій. 21. 1739 года сентября 18 дня. Логикѣ. Физику. Добрь». На це вказує запис у списку студентів класу богослов'я від 4 вересня 1741 р., що 21-річний Федір Данилевський почав навчатися 18 вересня 1730 р., а його характеристика при вивченні богослов'я: «добрь». У списку студентів класу богослов'я наступного року зазначено ту саму дату початку навчання й таку саму оцінку з богослов'я: «добрь». 22-річний Федір Данилевський ще раз згадується як студент класу богослов'я під 1742 р., а в списку 1743 р. зазначено, що він «1743 года іюня отѣхалъ на инспекторію до господина бригадира ахтірського»⁷².

Іваннъ Кршменецкій. Іван (монаше ім'я Ігнатій) Кременецький народився близько 1718 р., завершив навчання в КМА у 1744 р. Відомо, що вчителем до класів фари (аналогії) та інфіми на 1746–1747 навчальний рік був призначений Іоаннъ Кременецкій⁷³, але ствердити, що цей Кременецький та згаданий далі Кршменецький — це одна й та сама особа, з певністю неможливо. Натомість у списку студентів класу риторики за лютий 1738 р. фіксується таки Кршменецький: «Іоаннъ Кршменієцкій. 20. Полку малороссійскаго Кіевскаго з мещечка Носовки синъ посполитихъ. Мѣрнаго». Його ж згадано й серед студентів класу богослов'я у 1742 р.⁷⁴

Gregorius Maximowicz. Перекладач фрагменту іншого твору, помилково переплетеного разом з перекладом Хроніки Іваньїні; у

⁷² Там само, 1 (II): 68, 98, 109, 125, 141, 166, 197; 2: 455; Мицик, «Два документи,» 128.

⁷³ *Кієво-Могилянська академія в іменах*, 294; Вишневский, Киевская Академия, 102, 111.

⁷⁴ *Акты и документы*, 1 (II): 69; 2: 455; Мицик, «Два документи,» 128.

1737 р. навчався у класі поетики: «Григорій Максимовичъ. Полку малороссійского Стародубовского з города Шептаковъ сынъ посполитихъ. 20. В ученіи изрядень». Схожа характеристика міститься і в Табелі: «Въ состояніи добръ, и въ ученіи изрядень». Його ж згадано в реєстрі вихованців за 1737–1738 рр.⁷⁵, але в списку студентів класу риторики за лютий 1738 р. уточнюється, що він походить з міщан:

«Григорій Максимовичъ. 20. З заграницъ з мѣстечка Шепетовки синъ мещанскій. Мѣрнаго»⁷⁶. Можливо, це та сама особа, але було допущено помилку в запису його місця походження. Згідно зі списком присяги 1742 р., Григорій Максимович студіював богослов'я⁷⁷.

Eustaphius Hazarewicz (саме так прочитав підпис Микола Ковальський⁷⁸). Можна припустити, що йдеться про Євстафія Назаревича з Києва, згадуваного в реєстрі вихованців 1737–1738 рр. Зокрема, в списку студентів класу поетики 1737 р. фіксується: «Евстафій Назаревичъ. З города Кіева сынъ посполитихъ родителей. 17. В ученіи скоропостижень»; аналогічно в Табелі: «Постояненъ и скоропостижень в ученіи». У списку за лютий 1738 р. його, 18-річного, теж згадано в класі риторики з оцінкою: навчання «надежднаго»⁷⁹.

Митодей Медійцкій, Медицкій. Можливо, йдеться про студента класу філософії, згаданого в лютому 1738 р.: «Тимовей Медицкій. 28. С Полщи з мѣста Перемишля синъ купецкій. Мѣрнаго»⁸⁰. Не виключено, що саме про нього сказано в біобібліографії Леоніда Махновця: «Медзицький жив, очевидно, у XVIII ст., автор акростиха»⁸¹. У списку присяги 1742 р. знаходимо запис, що Тимофій Медицький студіював богослов'я⁸².

Іоанъ Рокошинскій. Іван Рокошинский навчався, згідно з джерелами 1742 р., у класі богослов'я⁸³.

⁷⁵ *Акты и документы*, 1 (II): 33, 45; Яременко, «“Посполиті” в Києво-Могилянській академії,» 16.

⁷⁶ *Акты и документы*, 1 (II): 69.

⁷⁷ Там само, 2: 455.

⁷⁸ Ковальський, *Источниковедение*, 106, прим. 23

⁷⁹ Яременко, «“Посполиті” в Києво-Могилянській академії,» 16; *Акты и документы*, 1 (II): 45, 33, 67.

⁸⁰ *Акты и документы*, 1 (II): 64.

⁸¹ *Українські письменники*, 413.

⁸² *Акты и документы*, 2: 455.

⁸³ Там само, 454; Мицик, «Два документи,» 128.

Яковъ Паскевичъ. Яків Федорович Паскевич (бл. 1722–1804), був у 1740 р. студентом класу поетики КМА, а у 1742 р. — класу філософії⁸⁴.

Bazilis Glowacki. Василь (монаше ім'я Варлаам) Гловацький вивчав у 1742 р. богослов'я. У 1749–1752 рр. був професором філософії в КМА, а потім її префектом⁸⁵.

Даніи́ль Галиховський. Можливо, мною було неправильно прочитане прізвище, і треба «Гальяховський». У списку студентів класу філософії за 24 грудня 1738 р. такий дійсно значиться: «Полку Нѣжинского города Глухова церкви пресвятыя Троицы протопопа Алексія синѣ Даніи́ль Гальяховський. 20. 1728 году октября 7 жѣ дня. Логикѣ и метафизикѣ. Физикѣ. Изрядный». У списку 1740 р. його ж, уже 21-річного, згадано серед студентів класу богослов'я, що почав навчатися «1729 года ноябрю 1 дня», з оцінкою: «Добрѣ», наступного року в тому самому класі з оцінкою: «изряденѣ», а в 1742 р. з оцінкою: «преизряденѣ». Нарешті, в списку 1743 р. читаємо, що він «1743 года іюля 26 д. окончилъ окружно Богословіе, въ дому пребываетъ». Згідно з доповіддю ректора Академії Сильвестра від 20 серпня 1744 р., учителем поетики, синтаксими та граматики на 1744–1745 навчальний рік призначено «пана Даніила Гальяховскаго»; у призначенні його ж на 1745–1746 навчальний рік до класів синтаксими, поетики та риторики вчителя вже названо ієромонахом Досифеєм Гальяховським. У зведеному списку професорів читаємо, що Досифей Гальяховський, завершивши студії у 1743 р., впродовж 1746–1747 рр. викладав у КМА синтаксиму, а в 1746–1749 рр. риторику, причому уклав три посібники з цієї дисципліни, а також до серпня 1749 р. завідував бібліотекою Академії⁸⁶.

Павель Совковский. Можливо, мною було неправильно прочитане прізвище, і треба «Сопковский». Такий був серед студентів класу риторики у 1737 р.: «Павель Сопковский. Полку малороссійского Кіевского з села Мотовиловки сынѣ мужичій. 22. Ученія мѣрнаго»;

⁸⁴ *Києво-Могилянська академія в іменах*, , 421; *Акты и документы*, 2: 455.

⁸⁵ *Акты и документы*, 2: 418, 454; *Києво-Могилянська академія в іменах*, 138.

⁸⁶ *Акты и документы*, 1 (II): 97, 124, 141, 166, 196, 306, 433–435; 2: 454; Мищик, «Два документи,» 128; Вишневский, Киевская Академия, 118, 166–167; Людмила Шаріпова, «Внутрішній устрій та функціонування бібліотеки Києво-Могилянської академії до пожежі 1780 р.: спроба реконструкції,» *Рукописна та книжкова спадщина України* 6 (2000): 87.

у списку за лютий 1738 р. він же, навчання «доброго», а у відомості й списку присяги 1742 р. його зафіксовано в класі богослов'я⁸⁷. Павло (монаше ім'я Парфеній) Іванович Сопковський (Сапковський) закінчив повний курс навчання у 1744 р., далі недовго викладав у граматичних класах КМА, впродовж 1744–1745 рр. був учителем синтаксими в Новгородській семінарії, у 1750 р. став її префектом, а в 1756–1758 рр. ректором. Уже як єпископ Смоленський і Дорогобузький, Парфеній (Сопковський) разом з іншим вихованцем Академії, єпископом Могильовським, Мстиславським і Оршанським Георгієм (Кониським), уклав посібник «Книга о должностях пресвитеров приходских», що його вперше було видано в Санкт-Петербурзі 1776 р., а пізніше не раз передруковано⁸⁸.

Григорій Риновскій. Можливо, мною було неправильно прочитано першу літеру прізвища, і треба: «Гиновський». У відомості студентів школи богослов'я та у списку присяги 1742 р. такий справді значиться як Григорій Гиновский. У схемі прийняв ім'я Гавриїл. Був у КМА в 1750–1751 рр. спочатку учителем граматики, а потім викладав синтаксиму та єврейську мову. В 1751–1774 рр. — ігумен Сорочинського монастиря⁸⁹.

Іваннъ Салванскій. Можливо, мною було неправильно прочитане прізвище, і треба «Салванський». Такий був серед студентів класу поетики у 1737 р.: «Іоаннъ Салванскій. Полку малороссійскаго Гадяцкаго з города Зѣнкова сынъ посполитихъ. 16. Ученія охочо прилѣжного»; те саме в Табелі: «Обхожденія добраго, ученія охочо прилѣжного». У списку за 21 лютого 1738 р. він, уже 17-річний, був студентом класу риторики, навчання «надежнаго», а у відомості та списку присяги 1742 р. його згадано серед студентів класу богослов'я⁹⁰.

Іоанъ Чулкевъчъ. За прочитанням Миколи Жінкіна, йшлося про Івана Чискевича⁹¹. Такого дійсно згадано у відомості 1742 р. серед студентів класу богослов'я («Іван Чискиевич»), а також у

⁸⁷ *Акты и документы*, 1 (II): 43, 65; 2: 454; Мицик, «Два документи,» 128.

⁸⁸ *Києво-Могиланська академія в іменах*, 506; *Акты и документы*, 1 (II): 372; Прокоп'юк, «Проповідництво у Київській митрополії,» 188; Посохова, *На перехресті культур*, 168.

⁸⁹ *Акты и документы*, 2: 30, 408, 454; Мицик, «Два документи...», 128.

⁹⁰ *Акты и документы*, 1 (II): 45, 33, 66; 2: 455; Мицик, «Два документи,» 128.

⁹¹ Жинкин, «Краткие сведения,» 472.

списку присяги того ж року⁹². Відомо, що Іван Іванович Чишкевич (монаше ім'я Ігнатій), 1710 року народження, закінчив у 1740 р. клас філософії і до 1744 р. студіював богослов'я⁹³.

Леонтовичъ (підпис без імені). Мабуть, саме про нього згадано в списку студентів класу поетики за 1737 р.: «Θεοδoρъ Лeонтовичъ. Полку малороссійскаго Переясловскаго з города Золотоноши сынъ козацій. 15. В ученіи изряднѣйшій»; те саме у Табелі: «В по-станствѣ изряденъ, в ученіи изряднѣйшій». На початку наступного року він, уже 16-річний, фіксується серед студентів класу риторики, навчання «доброго», а у відомості та списку присяги 1742 р. — серед студентів класу богослов'я⁹⁴. Утім, причетними до КМА було ще кілька Леонтовичів. Зокрема, в лютому 1738 р. в класі аналогії навчався: «Григорій Леонтовичъ. 19. С полскої области Ксенжства Любомѣрскогo з города Полонного сынъ мещанскої. Изряднаго»⁹⁵; тут же вчився невідомо коли Феофан Леонтович, який у 1744 р. викладав німецьку мову⁹⁶; у списку 1744 р. згадується: «Полку Черниговскаго села Нетрушъ церкви святаго Духа попа Михаила сынъ Кириллъ Леонтовичъ. 19. 1742 году октября 8 дня. Синтаксими. Піитики. Добръ»⁹⁷. Однак ці особи навряд чи могли бути залучені до перекладання.

Губчиць, Владимир Губчиць. Не виключено, що це «Губчиць Володимир (1723 — ран. 1781) — бунчуковий товариш (1751–1766–?)»⁹⁸. Слід зазначити, що у списку присяги 1742 р. Володимир Губчиць вказаний студентом класу філософії⁹⁹.

Андрей Янковскій, Андрей Янковскій. Також вивчав у 1742 р. філософію¹⁰⁰.

Петръ Морозовскій тоді ж був учнем класу богослов'я¹⁰¹.

⁹² *Акты и документы*, 2: 454; Мищик, «Два документи,» 128.

⁹³ *Києво-Могилянська академія в іменах*, 585–586.

⁹⁴ *Акты и документы*, 1 (II): 46, 33, 66; 2: 454; Мищик, «Два документи,» 128.

⁹⁵ *Акты и документы*, 1 (II): 85.

⁹⁶ Там само, 303.

⁹⁷ Там само, 239.

⁹⁸ Володимир Кривошея, Ірина Кривошея, О. Кривошея, *Неурядова старшина Гетьманщини* (Київ: «Стилос», 2009), 97. ГВК — Генеральна військова канцелярія.

⁹⁹ *Акты и документы*, 2: 455.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Там само, 454.

Прізвища кількох перекладачів не зустрічаються ні в словнику Ісаака Будовніца, ні в біобібліографії Леоніда Махновця, ні в енциклопедичному виданні «Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.».

* * *

Як бачимо, майже чотири п'ятих перекладачів (40 з 51) ідентифікуються як вихованці КМА. Виходячи з часу їхнього навчання, є підстави стверджувати, що переклад було створено тут десь упродовж 1730-х — на початку 1740-х років. Тоді цей навчальний заклад виступав основним центром підготовки перекладацьких кадрів Російської імперії¹⁰², причому значне місце у навчальному процесі відводилося польській мові¹⁰³. Зазвичай, навчання у Київській академії першої половини XVIII ст. тривало 12 років. По одному року відводилося на класи фари (або аналогії), інфіми, граматики, синтаксими, поетики та риторики; філософію вивчали два роки, а богослов'я — чотири чи за бажанням навіть більше. Перші чотири класи називали граматичними, причому елементарну граматику польської мови викладали вже в фарі. Окрім згаданих класів практикувалися т.зв. неординарні, тобто понаднормові класи, серед іншого — й польської мови¹⁰⁴. Як зазначав Макарій Булгаков, викладання польської мови в Київській академії завжди провадилося на високому рівні, адже, з одного боку, ніколи не бракувало викладачів, котрі її знали, а з другого, цей предмет був досить легким для учнів¹⁰⁵.

Як щойно згадувалося, граматику польської мови вивчали починаючи з першого класу (фари) й продовжували вивчати у трьох наступних. У класі риторики студенти вже мали представляти свої роботи, написані по-польському. Утім, на думку Дмитрія

¹⁰² Елена Дзюба, «Переводческая деятельность воспитанников Киевской академии (XVIII в.),» в *Культурные и общественные связи Украины со странами Европы: Сб. науч. трудов* (Київ, 1990), 53–73.

¹⁰³ Зоя Хижняк, «На шляхах історії,» в *Києво-Могилянська академія в іменах*, 13–14; Хижняк, Маньківський, *Історія Києво-Могилянської академії*, 71.

¹⁰⁴ Вишневский, *Киевская Академия*, 92–93; Хведір Тітов, *Стара вища освіта в Київській Україні XVI — поч. XIX в. (із 180 малюнками)* (Київ: Друкарня Української академії наук, 1924), 184; Хижняк, «На шляхах історії,» 69.

¹⁰⁵ Макарій Булгаков, *История Киевской академии* (Санкт-Петербург: Типография Константина Жернакова, 1843), 156.

Вишневецького, оскільки головну увагу в Академії надавали латині, вивченню польської «не давалось серйозної постановки», а відтак уже наприкінці 1740-х років Академія не готувала фахівців, здатних перекладати з польської на російську¹⁰⁶.

Схоже, переклад українською мовою Хроніки Алессандро Ґваньїні був свого роду практичним завданням для студентів. Два фрагменти з інших творів, про які згадувалося вище, дозволяють припустити, що це було поширеною практикою при вивченні іноземних мов. Зоя Хижняк та Валерій Маньківський описують організацію навчального процесу так:

Кожної суботи учні граматичних класів тримали своєрідний іспит з матеріалу, пройденого за тиждень — суботівки. Підсумовувалися домашні (окупації) та урочні (екзерциції) завдання, учні читали й перекладали з іноземних мов, демонстрували знання граматичних правил, статей Катехізису тощо. Студенти класів поетики й риторики зачитували зроблені ними переклади з іноземних мов, написані вірші й промови...¹⁰⁷.

Свою чергою, Александер Яблоновський писав про 1730–1740-і роки таке:

Znaczenie przecież samego języka polskiego trwało niezmiennie w akademii kiowskiej w dawnej swej mocy. Ćwiczono się w nim od najniższej klasy. W myśl 7-go punktu [...] «Instrukcji» metropolity Zaborowskiego z 1734 r., uczniowie analogii i infimy winni się byli uczyć po polsku oraz obowiązani byli rozmawiać w tym języku; w średnich zaś klasach, do filozofii, chociaż obowiązkowo rozmawiano już tylko po łacinie, wykłady i ćwiczenia (occupationes) przecie robione były kolejnie w trzech językach: słowiańskim, polskim i łacińskim¹⁰⁸.

Як підкреслила Оксана Пахльовська, «українські священики й ченці, викладаючи західну філософію, поетику, фізику давньоукраїнською, польською, латинською, грецькою мовами, виховували покоління за поколінням новий тип українського інтелігента, толерант-

¹⁰⁶ Вишневецький, *Киевская Академия*, 96, 122–123.

¹⁰⁷ Хижняк, Маньківський, *Історія Києво-Могилянської академії*, 118.

¹⁰⁸ Aleksander Jabłonowski, *Akademia Kijowsko-Mohylańska: zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi* (Kraków: Druk W. L. Anczyca i spółki, 1899–1900), 233.

ного ідеологічно та безбар'єрного в культурному спілкуванні»¹⁰⁹. Виконання перекладів практикували й у Харківському колегіумі. Людмила Посохова зазначає, що переклади з польської мови тут регулярно робили під керівництвом викладача, згодом ректора Андрія Прокоповича. Дослідницею «були знайдені шкільні вправи учнів Харківського колегіуму, які датуються 1750–1753 рр., й серед граматичних вправ віднайдені й латино-польсько-російські, а також переклади з польської й польською». Практикувалися також переклади з інших мов, зокрема, на початку ХІХ ст. вихованці Харківського колегіуму перекладали з німецької фрагменти праці професора Ляйпцизького університету Християна-Фюрхтегота Геллерта¹¹⁰.

Немає сумніву, що переклад усієї Хроніки Іваньїні зайняв багато часу, адже видання 1611 р. налічує 852 сторінки in folio¹¹¹. Вихованець тлумачив певний фрагмент книги, після чого його роботу продовжував інший. Чи могли кілька осіб перекладати одночасно? Теоретично так, однак лише за умови, що у бібліотеці КМА було кілька примірників книжки. Найдавнішим відомим документом про книгозбірню Академії є інструкція бібліотекарю від 1761 р. в копії ХІХ ст. Слід гадати, що подібні правила діяли й у попередні десятиліття. В інструкції не згадується обладнання, яке уможлиблювало б роботу в самій бібліотеці, отож фізичний доступ до книг мали тільки викладачі, натомість жоден студент:

...не міг одержати бібліотечну книгу без посередництва вчителя: «ученикам самим ни под каким видом не давать, но взымать оныя самому учителю» ... Книги выдавались вчителю під його особисту відповідальність з тим, щоб «оныя [раздавать] ученикам добронадежным» на свій розсуд, «а ненадежным не давать, опасаясь, дабы в случае потерания... [не] поплатить за оныя своими деньгами и не подпасть архипастырскому гневу»¹¹².

¹⁰⁹ Оксана Пахльовська, «Києво-Могилянська академія як чинник становлення національної самобутності української культури: парадокси еволюції», в *Києво-Могилянська академія в іменах*, 22.

¹¹⁰ Посохова, *На перехресті культур*, 67–68, 79.

¹¹¹ Олег Дячок, «Археографія видань твору А. Іваньїні та фрагментів з нього», в *Дніпропетровський історико-археографічний збірник 2* (Дніпропетровськ: Генеза, 2001), 305.

¹¹² Шаріпова, «Внутрішній устрій», 75, 85, 86.

Окрім обговореного тут перекладу, не виключено існування інших рукописних перекладів твору Алессандро Гваньїні українською мовою. Зокрема, Григорій Грабянка серед джерел свого літопису, складеного в 1710 р., згадує і Гваньїні: «Понеже въ книгахъ древними исторіографи, Римскими и Полскими, [...] Гвагнѣномъ [...] составленными, а ныне на Славенскій языкъ переведенныхъ [...]»¹¹³. Як звідси випливає, Грабянка використав не латинське чи польське видання Хроніки, а її переклад. Володимир Іконніков згадує, що у 1793 р. Катерині II було доставлено якийсь список перекладу з України чи Білорусі¹¹⁴. Про існування українського рукописного перекладу пише й Дмитро Дорошенко, не вказуючи ані місця його зберігання, ані джерела своєї інформації¹¹⁵. Утім, цю неокресленість згадки можна пояснити тим, що освічені люди в Україні добре знали польську мову, а видання Хроніки 1611 р. було у багатьох приватних і монастирських книгозбірнях¹¹⁶. Подібна ситуація характерна й для Білорусі¹¹⁷.

Звичайно, постає питання, як створений у Києві рукописний переклад опинився в Харкові. Центральну наукову бібліотеку Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна було відкрито одночасно з самим університетом у 1805 р. Станом на 2008 р. у відділі рідкісних видань та рукописів (зараз відділ книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів) зберігалося

¹¹³ *Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ крвавишой небывалой брани Богдана Хмелницкого, Гетмана Запорожского, съ Поляки, за Найяснѣйшихъ Королей Полскихъ Владислава, потомъ и Казѣмира, въ року 1648, отпра- воватися начатой и за лѣтъ десять по смерти Хмелницкого неокончен- ной, зъ розныхъ лѣтописцовъ и изъ діаріуша, на той войнѣ писанного, въ градѣ Гадячу, трудомъ Григорія Грябянки, собранная и самобитныхъ ста- рожилцовъ свѣдѣтельствѣ утврѣжденная. Року 1710. Издана Временною Комиссией для разбора древнихъ актовъ* (Київ, 1854), 1.

¹¹⁴ Владимир Иконников, *Опыт русской историографии* (Київ, 1908), 2, кн. 2: 1948.

¹¹⁵ Дмитро Дорошенко, *Огляд української історіографії* (Прага, 1923), 122, прим. *.

¹¹⁶ Олена Дзюба, «Приватні бібліотеки України XVIII ст.: власники та репер- туар зібрань», *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)* 2 (2002): 300; Дзюба, «Польська книга», 370.

¹¹⁷ Franciszek Sielicki, *Literatura białoruska do końca XVIII wieku* (Wrocław: Wydawniczo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1985), 37.

949 рукописів XII–XX ст. Вони потрапляли до бібліотеки трьома шляхами: 1) у складі особистих колекцій; 2) як дари; 3) як спеціально придбані примірники. Значну частину рукописного зібрання складають матеріали з книгозбірні Харківського колеґіуму (після 1841 р. — Харківської духовної семінарії), частину зібрання якого було передано науковій бібліотеці після 1918 р.¹¹⁸ Можливо, якраз йому й належав рукописний переклад Хроніки Гваньїні. Як пише Людмила Посохова, у цій книгозбірні, згідно з каталогом 1823 р., було 43 рукописи, серед яких «переважали конспекти з поетики, філософії риторики, богослов'я, писані студентами або викладачами, переважно латиною, кілька проповідей, панегіриків російською та польською мовою»¹¹⁹. Навчально-виховний процес у слобожанському навчальному закладі був організований за взірцем КМА, а першими його викладачами були київські вихованці¹²⁰. Не виключено, що розглянутий у цій статті рукописний переклад привіз до Харкова котрийсь із них, приступивши до викладання у Харківському колеґіумі, але прямих доказів не це немає. Каталог бібліотеки Харківського колеґіуму, складений 1753 р., зберігається у відділі книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, але нині, на жаль, він недоступний¹²¹. Запису про рукописний переклад Хроніки Гваньїні у ньому не виявлено, як і в ще одному, пізнішому каталозі 1769 р.,

¹¹⁸ Марина Боброва, «Рукописне зібрання Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: проблеми зберігання та використання», *Вісник Львівського університету. Серія Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології* 4 (2009): 129–130.

¹¹⁹ Людмила Посохова, «Невідомий каталог бібліотеки Харківського колеґіуму 1823 р.», *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»* 61 (2022): 168.

¹²⁰ Людмила Посохова, «Харківський колеґіум», в *Енциклопедія історії України* (Київ: Наук. думка, 2013), 10: 357.

¹²¹ Людмила Посохова, *Харківський колеґіум (XVIII — перша половина XIX ст.)* (Харків: Бізнес Інформ, 1999), 121; ЦНБ ХНУ, 1817/с 895 (оскільки цей каталог, як і рукописний переклад, наразі є недоступним для дослідників, висловлюю відячність професорці Людмилі Посоховій за люб'язно надану фотокопію).

що зберігається в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві¹²².

Оскільки встановлено, що український рукописний переклад «Хроніки Європейської Сарматії» Алессандро Гваньїні був здійснений студентами КМА упродовж 1730-х — на початку 1740-х років, є підстави стверджувати, що власне тут навчалися й ті особи, чий підписи стоять під фрагментами перекладу, проте ні в опублікованих джерелах, ні в науковій літературі їх не згадано. Це, зокрема:

Губчиць, Григорій Губчиць, як зазначалося, вірогідно,
військовий канцелярист та бунчуковий товариш.
Василь Сановичъ, тобто Василь Санович;
Григорій Роговскій (Григорій Роговський);
Тимофей Івкевичъ (Тимофій Івкевич).

Підписи п'яти особі не дозволяють визначити прізвище; один з перекладачів вказав лише ім'я, а ще один взагалі не підписався.

Подальші дослідження проаналізованого рукопису, сподіваюсь, дозволять уточнити висловлені у цій статті припущення, а також обговорити якість перекладу, здійсненого кожною з названих осіб, зокрема віршів, що ними розпочинається кожна книга Хроніки, автором яких, на думку сучасних дослідників, був Марцін Пашковський¹²³.

¹²² ЦДІАК України, ф. 1973. Харківський колегіум, оп. 1, спр. 2145, Bibliotheca collegii Charkowiensis. За допомогу в роботі зі справою висловлюю вдячність кандидату історичних наук Владиславові Безпальку.

¹²³ Michał Kuran, Marcin Paszkowski — poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2012), 132; Gis, Twórczość historyczna, 109.

Додаток

Особи, котрі працювали над перекладом «Хроніки Європейської Сарматії» українською мовою (відділ книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 194/с), із зазначенням їхнього навчання у Києво-Могилянській академії¹²⁴

аркуші	перекладачі	початок навчання Каталог синтаксими 1736-1737	Списки												
			03-04.1737	Табель 06.04.1737	21.02.1738	24.12.1738	09.12.1739	04.09.1740	04.09.1741	04.09.1742	Відомість богослов'я 1742, Список присяги 1742	04.09.1743	12.09.1744	завершення навчання	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
1-6 зв.	Симеонъ Будако[вский]														

¹²⁴ У таблиці вказано, в якому класі навчався учень, згідно із складеними списками. Класи позначені літерами: А — фара (або аналогія), І — інфима, Г — граматика, С — синтаксима, П — поетика, Р — риторика, Ф — філософія, Б — богослов'я. Якщо у джерелах зазначена різна дата початку навчання, наводяться усі варіанти. Коли інформація запозичена з наукової літератури, поруч з літерою стоїть знак &.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
7–10 зв.	Яковъ Паскевичъ								П&			Ф			
11–20 зв.	Василій Сановичъ														
21–28 зв.	Василий Ж...														
29–36 зв.	Іоаннъ Мокієвскій	1733&, 09.09.1733, 05.11.1734				П	Р	Р	Р	Ф	Ф		Б	Б	1745
37–44 зв.	Стефанъ Семяновскі			С								Ф			
45–52 зв.	Стефанъ Лазаревичъ					С									
53–56 зв.	Барвѣнскій* ¹²⁵				П	Р									
57–60 зв.	Өеодоръ Барвѣнскій*														
61–68 зв.	Стефаннъ ...полскій														
69–74 зв.	Андрей ...матовичъ ¹²⁶														
75–80 зв.	Іоанъ Григоровичъ			С		П		Р		Ф	Ф	Ф			08.07.1743

¹²⁵ * Підпис зустрічається більше одного разу. Відомості вказані щодо першого фрагменту.

¹²⁶ Діакритичні знаки переважно над літерою «и», по одному випадку над літерами «Ј» та «ѡ».

81–98 зв.	Іосифъ Базилевичъ ¹²⁷			Г		С									
		С		П	Р										
99–107	Даниїль Базилевичъ *			Г		С						Ф, Р (?)			
107 зв–108 зв чисті; підпис внизу арк. 108 зв.	Даниилъ Базилевичъ *	22.01.1742, <u>15.09.1743</u> ¹²⁸											А	І	
109–116 зв.	<i>підпис перекладача відсутній</i>														
117–120 зв.	Трофимъ Горлянскій*			Р								Ф			не пізніше 1740&
121–124 зв.	Трофимъ Горлянскій*														
125–130 зв.	Григорій Хрещатийкий			С		П						Ф			
131–136 зв.	Іоаннь Стоцкий					П						Ф			

¹²⁷ Тут, у наступному і ще в кількох випадках маємо факт навчання у другій половині 1730-х — першій половині 1740-х рр. в Київській академії двох або більше осіб, які можуть бути ідентифіковані як перекладач фрагменту.

¹²⁸ Пунктиром підкреслені особи, участь яких у перекладі фрагментів є малоймовірною.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
137–142 зв.	[Іоаннъ Яр]ошѣвскій*			С		П	Р	Р	Р	Ф	Ф	Ф	Б	Б	
143–148 зв.															
149–164 зв.	Іоаннъ К...й (можливо Кршеменецкій)														
165–168 зв.	Губчиць														
169–172 зв.	Владимір Губчиць											Ф			
173–178 зв.	Григорій Губчиць														
179–186 зв.	Георгій Павелко					П						Ф			
187–194 зв.	Іванъ Блажевскій	початок 1730-х&		П	П	Р						Ф			
195–204 зв.	Григорі[й] Ярославск[ій]			С		П						Ф			
205–214 зв.	Григоріи Роговскій														
215–222 зв.	Eustaphius Hazarewicz (можливо Nazarewicz) ¹²⁹			П	П	Р									

¹²⁹ У випадку припущення інформація стосується ймовірної особи.

223–230 зв.	Захарій Симоновичъ		10.09.1732	С		П	П			Р	Ф	Ф	Ф			08.07.1743
231–238 зв.	Іоаннѣ Лехнѣцкій		28.09.1732							Р	Ф		Ф	Б		18.09.1744 (?)
239	}	Михайло ...*				Р							Ф			
239зв.–245 зв.		Михаиль Зубъ*														
246–263	}	Андрей Янковскій*											Ф			
263 зв.		Андрей Янковскій*														
264–270 зв.	Іванъ Евфимієвъ					С							Ф			
271–271 зв. чисті; підпис внизу арк. 271 зв. іншим почерком	Евфі- мієвъ	можливо Александръ Евфимієвъ				І							Р			
		можливо Іоанъ Евфими- євичъ, Іоаннѣ Евфимовичъ														
272–275 зв.	Тимофей Івкєвичъ															
276–283 зв.	Joannes (підпис на арк. 283)															

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
284–291 зв.	Григорій Стринжа	1726&, 11.09.1726, 12.01.1726				Ф	Ф	Б	Б	Б	Б	Б			26.06.1743&, 26.06.1743
292	Gregorius Koniski	1728&				Ф						Б			1743&
292 зв.–309 зв.	Даніїл Галшховскій (можливо Галяховскій)	07.10.1728, 01.11.1729					Ф		Б	Б	Б	Б			26.07.1743
310–315 зв.	Георгій Сломґнскій*					Ф						Б			1744&, 1743&
<u>316–319 зв.</u>	<u>Daniel Hrabina</u> ¹³⁰			П	П	Р						Б			
320–339 зв.	Георгій Сломенскій*														
340	Митодей Медіцкій* (можливо Тимоєй Медицкій)					Ф						Б			
340зв.–346 зв.	Іоань Рокошинскій											Б			
347–355 зв. (арк. 355– 355 зв. чисті)	Медицкій*														

¹³⁰ Суцільною лінією підкреслено переклади фрагментів інших творів.

356–369 зв.	Василь Думнґцкій			П	П	Р						Б			
370–381 зв.	Феодоръ Данѣлевскій	08.01.1731, 18.09.1739, 18.09.1730				Р	Р	Ф	Ф	Б	Б	Б			06.1773
382	Bazilis Głowacki										Б&	Б			
382зв.–392	Петръ Морозовскій											Б			
392зв.–411 зв.	Григорий Риновскій (<i>можливо</i> Григорий Гиновский)										Б	Б			
412	Іваннъ Валванскій (<i>можливо</i> Салванскій)			П	П	Р						Б			
412зв.–428	Лятош Ев...чъ (<i>можливо</i> Евсичъ)														

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
428 зв.—436	ЛЕОН- ТОВІЧЬ	можливо Θеодоръ Ліеонтовичъ		П	П	Р						Б			
		можливо Григорій Леонтовичъ				А									
		можливо Феофан Леонтович													
		можливо Кирилль Леонтовичъ	08.10.1742											П	
436 зв.—453 зв.	Павель Совковский (можливо Сопковский)			Р		Р						Б			1744&
454–461 зв.	Іоаннь Кршеменецьки					Р						Б			1744& (?)
<u>462–467 зв.</u>	<u>Gregorius</u> <u>Maximowicz</u>			П	П							Б			
					Р										
468–477 зв.	Іоанъ Чулкевъчъ (можливо ишкевъчъ)											Б			1744&

Bibliography

- Akty i dokumenty, otnosyashchiesya k istorii Kievskoj Akademii. Otdelenie II* (1721–1795 gg.), comp. by N. I. Petrov. 5 vols. Vol. 1, part II. Kiev: Tipografiya I. I. CHokolova, 1904.
- Akty i dokumenty, otnosyashchiesya k istorii Kievskoj Akademii. Otdelenie II* (1721–1795 gg.), comp. by N. I. Petrov. 5 vols. Vol. 2. Kiev: Tipografiya I. I. CHokolova, 1905.
- Askochenskij, Viktor. *Kiev s drevnejshim ego uchilishchem Akademiyu*. 2 parts. Kiev: Universitetskaya tipografiya, 1856.
- Bobrova, Maryna. «Rukopysne zibrannia Tsentralnoi naukovoï biblioteky Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina: problemy zberihannia ta vykorystannia.» *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya Knyhoznavstvo, bibliotekoznavstvo ta informatsiini tekhnolohii* 4 (2009): 129–135.
- Bondarenko, R. «Hryhorovych-Barskyi Ivan Hryhorovych.» In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. 10 vols. 2: 201–202. Kyiv: Naukova dumka, 2004.
- Budovnic, Isaak. *Slovar' russkoj, ukrainskoj, belorusskoj pis'mennosti i literatury do XVIII veka*. Moskva, 1962.
- Bulgakov, Makarij. *Istoriya Kievskoj akademii*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Konstantina Zhernakova, 1843.
- Cipolla, Carlo. «Un Italiano nella Polonia e nella Svezia tra il XVI e il XVII secolo. Notizie biografiche.» In *Miscellanea di storia Italiana. Edita per cura della regia deputacione di storia patria*. T. XIV: *Undecimo della secondo serie*, 547–657 (1–110). Torino, 1887.
- Dejstviya preznoj i ot nachala polyakov krvavshoj nebyvaloj brani Bogdana Hmelnickogo, Getmana Zaporozhskogo, s Polyaki, za Najyasnejshih Korolej Polskih Vladislava, potom i Kazemira, v roku 1648, otpravovatisya nachatoj i za let desyat po smerti Hmelnickogo neokonchennoj, z roznih letopiscov i iz diariusha, na toj vojne pisannogo, v grade Gadyachu, trudom Grigoriya Gryabyanki, sobrannaya i samobitnih starozhilov svдетельstvi utverzhennaya. Roku 1710. Izdana Vremennoyu Komissieyu dlya razbora drevnih aktov*. Kiev, 1854.
- Demo, Edoardo. «Un mercante veneto nella Svezia del cinquecento.» *Studi Storici Luigi Simeoni* LX (2010): 73–84.
- Diachok, Oleh. «Arkheohrafiia vydan tvoru A. Gvanini ta frahmentiv z noho.» In *Dnipropetrovskyi istoryko-arkheohrafichnyi zbirnyk*, 2: 302–316. Dnipropetrovsk: Heneza, 2001.
- Diachok, Oleh. «Doslidzhennia zhyttia i tvorchosti khronista Alessandro Gvanini vid seredyny XX stolittia (polska, ukrainska i rosiiska istoriografiia).» *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historicolitteraria* 20 (2020): 142–153.

- Diachok, Oleh. «Khronika Alessandro Gvanini v doslidzhenniakh prof. M. P. Kovalskoho ta v suchasni polskii humanitarnytsi.» *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky»* 28 (2019): 81–87.
- Diachok, Oleh. «“Khronika Yevropeiskoi Sarmatii” Alessandro Hvanini yak dzherelo z istorii Ukrainy XV–XVI st.» *Avtoreferat... kand. ist. nauk*, Dnipropetrovsk, Dnipropetrovskyi derzhavnyi universytet, 1992.
- Diachok, Oleh. «Khronist Alessandro Gvanini.» *Ukrainskyi arkhеohrafichnyi shchorichnyk* 8–9 (2004): 299–321.
- Diachok, Oleh. «Robota avtora Hustynskoho litopysu z narratyvamy inozemnoho pokhodzhennia (na prykladi “Khroniky Yevropeiskoi Sarmatii” A. Hvanini).» In *Dnipropetrovskyi istoryko-arkheohrafichnyi zbirnyk*, vol. 1: *Na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho*, 146–156. Dnipropetrovsk: Promin, 1997.
- Doroshenko, Dmytro. *Ohliad ukrainskoi istoriografii*. Praha, 1923.
- Dyachok, Oleg. «Analiz rukopisnyh perevodov “Hroniki Evropejskoj Sarmatii” na russkij i ukrainskij yazyki.» In *Issledovaniya po arheografii i istochnikovedeniyu otechestvennoj istorii XVI–XX vv.: Mezhev. sb. nauch. tr.*, 19–31. Dnepropetrovsk 1990.
- Dziuba, Olena. «Polska knyha u bibliotekakh Ukrainy XVIII st. (do istorii ukrainsko-polskykh kulturnykh vzaiemyn).» In *«Istynu vstanovliuie sud istorii». Zbirnyk na poshanu Fedora Pavlovycha Shevchenka*, vol. 2: *Naukovi studii*, 364–372. Kyiv, 2004.
- Dziuba, Olena. *Pryvatne zhyttia kozatskoi starshyny XVIII st. (na materialakh epistoliarnoi spadshchyny)*. Kyiv, 2012.
- Dziuba, Olena. «Pryvatni biblioteki Ukrainy XVIII st.: vlasnyky ta repertuar zibrani.» *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi (z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.)* 2 (2002): 292–302.
- Dzyuba, Elena. «Perevodcheskaya deyatelnost vospitannikov Kievskoi akademii (XVIII v.)» In *Kulturnye i obshestvennye svyazi Ukrainy so stranami Evropy: Sb. nauch. trudov*, 53–73. Kiev, 1990.
- Geraklitov, Aleksandr. *Filigrani XVII veka na bumage rukopisnyh i pechatnykh dokumentov russkogo proishozhdeniya*. Moskva, 1963.
- Gis, Kacper. «Twórczość historyczna Aleksandra Gwagnina.» *Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem Prof. dr. hab. Jana Jurkiewicza, UAM w Poznaniu*, 2018.
- Hvanini, Olexandr. *Khronika yevropeiskoi Sarmatii*, ed. and transl. by f. Yurii Mytsyk. Kyiv: Vydavnychiy dim Kyievo-Mohylianska akademiia, 2007.
- Ikonnikov, Vladimir. *Opyt russkoi istoriografii*. Vol. 2, part 2. Kiev, 1908.
- Isichenko, Yurii. «Ukrainska barokova proza v poshuku literaturnoi modeli pochatkiv skhidnoslovianskoi istorii.» In *Pysemnist Kyivskoi Rusi i*

- stanovlennia ukrainskoi literatury: Zb. nauk. prats*, 184–205. Kyiv: Naukova dumka, 1988.
- Jabłonowski, Aleksander. *Akademia Kijowsko-Mohilańska: zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi*. Kraków: Druk W. L. Anczyca i spółki, 1899–1900 (=Materiały i opracowania, dotyczące historii i wyższych zakładów naukowych w Polsce. Vol. V).
- Khyzhniak, Zoia, Mankivskyi, Valerii. *Istoriia Kyievo-Mohylianskoï akademii*. Kyiv: Vydavnychiy dim «KM Akademiia», 2003.
- Khyzhniak, Zoia. «Na shliakhakh istorii.» In *Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh, XVII–XVIII st.: Entsykl. vyd.*, eds. Z. I. Khyzhniak, V. S. Briukhovetskyi, 11–18. Kyiv: Vyd. dim «KM Akademiia», 2001.
- Klepikov, Sokrat. *Filigrani na bumage russkogo proizvodstva XVIII — nachala XX veka*. Moskva, 1978.
- Kovalskij, Nikolaj. «Istochniki po istorii Ukrainy XVI — pervoj poloviny XVII v.» Avtoreferat. diss. ... d-ra ist. nauk, Moskva, Moskovskij gosudarstvennyj universitet, 1984.
- Kovalskij, Nikolaj. *Istochnikovedenie istorii Ukrainy XVI — pervoj poloviny XVII veka*. Part 4: *Obzor osnovnykh otechestvennykh sobranij arhivnykh istochnikov. Ucheb. posobie po speckursu*. Dnepropetrovsk, 1979.
- Kovalskij, Nikolaj. «Izvestiya po istorii i geografii Ukrainy XVI veka v “Hronike Sarmatii Evropejskoj” Aleksandara Gvanini.» In *Nekotorye problemy otechestvennoj istoriografii i istochnikovedeniya: Sb. nauchn. statej*, 107–128. Dnepropetrovsk, 1972.
- Kronika Sarmacyey Europskiey, w ktorey sie zamyka krolestwo Polskie ze wszystkimi Państw, Xięstw, y Prowincyami swemi: tudzież też Wielkie Xięstwo Litew., Ruskie, Pruskie, Zmudzkie, Inflantskie, y część Tatarow. Przez Alexandra Gwagnina z Werony, Hrabie Palacu Laterańskiego, Rycerza pasowanego, y Rotmistrza Jego K. M. Perwey Roku 1578. po Łacinie wydana. A teraz zaś z przyczynieniem tych krolow, ktorych w Łacinie niemasz: Tutzież krolestw, Państw, Insuł, ziem, y Prowincy ku tey Sarmacyey przyległych: iako Grecyey, ziem Słowieńskich, Wołoscy; Pannoniey, Bohemiey, Germaniey, Daniey, Szwecyey, Gotyey, etc. Przez tegoż Auotora z wielką pilnością Rozdziałami na X Ksiąg krociuchno zebrana, a z Łacińskiego na Polskie przełożona. Cum Gratia Priuilegio S.R.M. w Krakowie, w Drukarniey Mikolaia Loba, Roku Pańskiego 1611.*
- Kryvosheia, Volodymyr, Kryvosheia, Iryna, Kryvosheia, O. *Neuriadova starshyna Hetmanshchyny*. Kyiv: «Stylos», 2009.
- Kuran, Michał. «Edycja krytyczna “Sarmatiae Europaeae descriptio” i “Kroniki Sarmacyjej europskiej” Aleksandra Gwagnina — cele, założenia i początki realizacji.» *Prace Polonistyczne* LXXX (2025): 101–120.
- Kuran, Michał. *Marcin Paszkowski — poeta okolicznosciowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2012.

- Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh, XVII–XVIII st.: Entsykl. vyd.*, eds. Z. I. Khyzhniak, V. S. Briukhovetskyi. Kyiv: Vyd. dim «KM Akademiia», 2001.
- Muhin, Nikolaj. *Kievo-Bratskij monastyr. Istoricheskij ocherk*. Kiev: Tipografiya G. T. Korchak-Novickago, 1893.
- Mytsyk, Yurii. «Dva dokumenty z istorii Kyievo-Mohylianskoi akademii XVIII st.» *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky* 2 (2019): 124–128.
- Nalyvaiko, Dmytro. *Kozatska khrystyianska respublika (Zaporozka Sich u zakhidnoievropeiskyykh istoriko-literaturnykh pamiatkakh)*. Kyiv: Dnipro, 1992.
- Pakhlovsk, Oksana. «Kyievo-Mohylianska akademiia yak chynnyk stanovlennia natsionalnoi samobutnosti ukrainskoi kultury: paradoksy evoliutsii.» In *Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh, XVII–XVIII st.: Entsykl. vyd.*, eds. Z. I. Khyzhniak, V. S. Briukhovetskyi, 18–26. Kyiv: Vyd. dim «KM Akademiia», 2001.
- Pakhlovsk, Oksana. *Ukrainsko-italiiski literaturni zviazky XV–XX st.* Kyiv: Naukova dumka, 1990.
- Posokhova, Liudmyla. «Kharkivskyy kolehium.» In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. 10 vols. 10: 356–358. Kyiv: Naukova dumka, 2013.
- Posokhova, Liudmyla. *Kharkivskyy kolehium (XVIII — persha polovyna XIX st.)*. Kharkiv: Biznes Inform, 1999.
- Posokhova, Liudmyla. «Nevidomyi katalog biblioteky Kharkivskoho kolehiumu 1823 r.» *Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo universytetu imeni V. N. Karazina. Serii «Istoriia»* 61 (2022): 164–181.
- Posokhova, Liudmyla. *Na perekhresti kultur, tradytsii, epokh: pravoslavni kolehiumy Ukrainy naprykintsi XVII — na pochatku XIX st.* Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 2011.
- Prokopiuk, Oksana. «Propovidnytstvo u Kyivskii mytropolii XVIII stolittia mizh osvitoiu ta administratyvnym prymusom.» *Kyivska Akademiia* 10 (2012): 185–202.
- Prokopiuk, Oksana. «Vlada ta shliakhy yii zdobuttia v mistsevykh orhanakh yeparkhialnogo upravlinnia (1721–1786 rr.)» *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii* 8 (2008): 95–104.
- Sharipova, Liudmyla, «Vnutrishnii ustrii ta funktsionuvannia biblioteky Kyievo-Mohylianskoi akademii do pozhezhi 1780 r.: sprobha rekonstruktsii.» *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* 6 (2000): 75–96.
- Sielicki, Franciszek. «Kronikarze polscy w latopisarstwie i dawnej historiografii ruskiej.» *Slavia Orientalis* XIV (2) (1965): 143–178.
- Sielicki, Franciszek. *Literatura bialoruska do konca XVIII wieku*. Wrocław: Wydawniczo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1985.
- Sobolevskij, Aleksandr. *Perevodnaya literatura Moskovskoj Rusi XIV–XVII vekov. Bibliograficheskie materialy*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoj Akademii Nauk, 1903.

- Titov, Khvedir. *Stara vyshcha osvita v Kyivskii Ukraini XVI — poch. XIX v. (iz 180 maliunkamy)*. Kyiv: Drukarnia Ukrainskoi akademii nauk, 1924. (=Zbirnyk istorychno-filolohichnoho viddilu Ukrainskoi Akademii Nauk, vol. 20).
- Tsentralna naukova biblioteka Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina, viddil knyzhkovykh pamiatok, tsinnykh vydan i rukopysiv, 194/c.
- Tsentralna naukova biblioteka Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina, viddil knyzhkovykh pamiatok, tsinnykh vydan i rukopysiv, 1817/c 895.
- Tsentralni derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 51, Heneralna viiskova kantseliariia, op. 1, spr. 876, Sprava pro spir lubenskoho sviashchennyka Fedora Barvinskoho z sotnykom Voronizkoi sotni Nizhynskoho polku Andriiem Kholodovychem za didivsku spadshchynu svoiei druzhyny.
- Tsentralni derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 51, Heneralna viiskova kantseliariia, op. 1, spr. 2265, Sprava pro podil spadshchyny Lubenskoho sviashchennyka Andriia Orekhovskoho mizh druzhynamy Voronizkoho sotnyka Andriia Kholodovycha ta Lubenskoho namisnyka Fedora Barvinskoho.
- Tsentralni derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 51, Heneralna viiskova kantseliariia, op. 1, spr. 2378, Lyst kyivskoho mytropolyta Tymofiiia Shcherbatskoho pro pryznachennia prefekta ta vykladacha bohoslovvia Kyivskoi akademii Heorhiiia Konyskoho deputatom u komisiiu po obranniu novoho pereiaslavskoho yepyskopa.
- Tsentralni derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 1973, Kharkivskiy kolehium, op. 1, spr. 2145, Bibliotheca collegii Charkowiensis.
- Ukrainski pysmennyky: Biobibliohrafichni slovnyk: U piaty tomakh*, vol. 1: *Davnia ukrainska literatura (XI–XVIII st.)*, comp. L. Ye. Makhnovets. Kyiv: Derzh. vyd-vo khudozh. literatury, 1960.
- Ulianovskiy Vasyl, Yakovenko Natalia. «Ukrainskyi pereklad Khroniky M. Strykovskoho kintsia XVI — pochatku XVII stolittia.» *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* 1 (1993): 5–12.
- Unia Lubelska 1569 roku. Akty prawne*, wstęp i opracowanie Henryk Litwin. Kijow, 2019.
- Vishnevskij, Dmitrij. *Kievskaya Akademiya v pervoj polovine XVIII stoletiya (Novyya danyia, otnosyashiesya k istorii etoj Akademii za ukazannoe vremya)*. Kiev, 1903.
- Vodyanye znaki rukopisej RossiiXVII v.: Po materialam Otdela rukopisej GIM*, comp. T. V. Dianova, L. M. Kostyuhina, ed. V. I. Bugarov. Moskva, 1980.
- Wojtkowiak, Zbysław. *Aleksander Gwagnin i Maciej Strykowski — dwaj autorzy jednego dzieła*. Poznań, 2014.

- Yaremenko, Maksym. «“Pospolyti” v Kyievo-Mohylianskii akademii u XVIII st.: seliany chy mishchany?» *Naukovi zapyska NAUKMA: Istorychni nauky* 104 (2010): 14–18.
- Zaitsev, Volodymyr, Slabieiev, Ihor. «Ukraina kintsia XVI — pershoi polovyny XVII st. v opysakh i memuarakh inozemtsiv.» *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 8 (1966): 124–130.
- Zhinkin, Nikolaj. «Kratkie svedeniya o rukopisyah Centralnoj nauchnoj biblioteki Harkovskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. M. Gorkogo.» *Trudy otdela drevnerusskoj literatury* IX (1953): 467–4750; X (1954): 466–471.

Abstract

About the Time and Place of Creation of the Ukrainian Manuscript Translation of Alessandro Guagnini's Chronicle

The article is dedicated to the only known Ukrainian handwritten translation to date of *Kronika Sarmacyey Europskiey* (*The Chronicle of European Sarmatia*) by Alessandro Guagnini, made from the Polish-language Krakow edition of 1611. The historiography of the manuscript's study is analyzed, its full title is provided, its structure is examined, and the watermarks of the paper used in it are described. Based on the study of the signatures of the individuals who worked on the translation, it has been established that it was created in the 1730s to early 1740s by students of the Kyiv-Mohyla Academy as an assignment in the course of learning the Polish language. Among them were, in particular, the future rector of the Academy and eventually bishop Hryhorii (Heorhii) Konyskyi, as well as Professor Ivan Yaroshevskyi. The appendix provides a complete list of translators along with the fragments translated by each of them. Both the main text and the appendix also contain information — based mainly on published sources and scholarly literature — about the education of most of these individuals at the Kyiv-Mohyla Academy. It was discovered that at the specified time there were four students of this institution, who are not mentioned in the scholarly literature.

Keywords: Alessandro Guagnini, *Kronika Sarmacyey Europskiey* (*The Chronicle of European Sarmatia*), manuscript translation, Kyiv-Mohyla Academy, Central Scientific Library of V. N. Karazin Kharkiv National University.

Київська Академія 22 (2025): 143–178.

<https://doi.org/10.18523/1995-025X.2025.22.143-178>

<https://ka.ukma.edu.ua>

Ігор Букало

Анальфabetи у Підкамінському домініканському конвенті наприкінці XVII — у XVIII ст.

У статті розглянуто освітні компетенції ченців Підкамінського домініканського конвенту на основі зафіксованих форм особистого завірення записів у Книзі професій. Виявлено, що 20% домініканців у цьому конвенті не володіли латиною, а послуговувалися польською. 4,5% були анальфabetами, про що свідчить їх невміння підписатися та завірення запису рівнораменним хрестом. Про це ж, для окремих осіб, говорять супровідні записи такого самого змісту. Особливої уваги у дослідженні приділено самій Книзі професій, простежено час та механізми формування документа, особливості формулярів записів та джерельний потенціал. Констатовано, що всі анальфabetи були конверсами, проаналізовано формування цієї категорії домініканців у спільноті. Окрему увагу зосереджено на афіліації неписьменних кандидатів: їхньому географічному та, почасти, соціальному походженню; особливостям випробувального терміну чи новіціату (встановлено випадки трирічного новіціату, що вказує на ігнорування норм постанов генеральних капітул про максимальний дворічний термін). Простежено вікові характеристики анальфabetів: вік вступу до спільноти, стаж конверсів, час служіння, тривалість життя. З'ясовано, що конверси були маломобільними, а часто взагалі не міняли місця свого служіння. Розглянуто особливості духовної та освітньої формацій анальфabetів, зокрема те, що конверси зазвичай здобували освіту перед складанням професій, натомість пізніше виконували фізичну працю в монастирі. Проаналізовано домініканську освітню модель, що дало підставу розцінити освітні студії у Підкамінському конвенті як спрямовані на інші категорії домініканців, а відтак, констатовано, що орден, хоч і обмежував кількість конверсів-анальфabetів, проте все ж сприймав їх за невід'ємну частину тогочасної спільноти Підкамінського конвенту.

Ключові слова: домініканці, Підкамінський конвент, конверси, анальфабети, освіта, Руська домініканська провінція св. Яцека, монастир.

У XVII–XVIII ст. Підкамінський домініканський конвент був одним з найчисельніших не тільки у Руській провінції св. Яцека (тут він поступався лише Львівському монастирю Божого Тіла), але й загалом у всіх чоловічих монастирях Речі Посполитої. Наприклад, станом на 1766 р. у Львівському монастирі мешкало 110 осіб, а у Підкамінському — 86¹. Проте Підкамінська спільнота була неоднорідною не тільки через різне соціальне походження ченців, але й через відмінність їхніх освітніх рівнів.

Дослідження освітніх компетенцій домініканського чернецтва належить до загальної проблематики поширення грамотності не тільки як уміння писати та читати, але й під кутом зору певного соціального процесу². Студії над історією знання, поширенням ідей та грамотністю посідають чи не ключове місце у сучасній міждисциплінарній гуманітаристиці³. Увагу дослідників привертає, хоч і меншою мірою, проблема неосвіченості: чи не основним критерієм для визначення неосвіченості населення Речі Посполитої стали студії над його неписьменністю⁴. Показовою у цьому напрямку є робота Томаша Вісліча, де автор, визначаючи рі-

¹ Ігор Букало, «Монаша спільнота Підкамінського домініканського конвенту згідно з каталогом ченців Руської провінції св. Яцека 1766 р.,» *Історія Підкаменя в контексті політичних, соціально-економічних та культурних процесів на західноукраїнських землях* 4 (2023–2024): 125–129; його ж, «Руська домініканська провінція св. Яцека у 1760–1780-х роках: адміністративний поділ та кількісний склад конвентів,» *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні»* 35 (2025): 131–133.

² Steven Cowar, *The Growth of Public Literacy in Eighteenth-Century England* (London, 2012), 86–90.

³ Пітер Берк, *Нові підходи до історіописання* (Київ: Ніка-Центр, 2010), 187–215.

⁴ Wacław Urban, «Umiejętność pisania w Małopolsce w drugiej połowie XVI wieku,» *Przegląd Historyczny* 68 (1977): 231–257; tenże, «Sztuka pisania w województwie krakowskim w XVII i XVIII wieku,» *Przegląd Historyczny* 75 (1984): 39–82; Andrzej Wyczański, «Oświata a pozycja społeczna w Polsce XVI stulecia. Próba oceny umiejętności pisania szlachty województwa krakowskiego w drugiej połowie XVI w.,» w *Spółczesność staropolskie. Studia i szkice*, pod red. A. Wyczańskiego (Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1976), 1: 27–55.

вень письменності міщан та селян у XVII–XVIII ст., пов’язує його з практиками релігійної побожності та християнського доброчестя, тобто з впливом Контрреформації на теренах Східної Європи та з поширенням нових освітніх практик: проповідей, катехизації тощо⁵. Західні освітні ініціативи на теренах Східної Європи, зокрема на українських землях, досліджує Людмила Посохова. На основі аналізу діяльності православних колегіумів, приватних та церковних книгозбірень, авторка аргументує приналежність українських теренів до європейського інтелектуального простору, хоч поширення тут письменності й носило дещо запізнілий характер⁶.

Варто також відзначити побутування кількох підходів до вивчення як письменності, так і неписьменності (*history of literacy, literacy studies*). Їх у своїй книжці детально характеризує Максим Яременко, зазначаючи, що дослідження шкільництва, поширення букварів чи аналіз нормативних розпоряджень щодо запровадження певних освітніх практик розкриває не повністю стан фактичної письменності населення⁷. Зокрема, недавно запроваджений аналіз підписів дає можливість це побачити не *de jure*, як у випадку з розпорядженнями та наказами, а *de facto*, і власне за умінням поставити підпис Яременко визначає письменність українських посполитих XVIII ст.⁸ Такий самий підхід на основі полтавського актового матеріалу застосував у своєму дослідженні Юрій Волошин⁹, чим аргументував помилковість думки про загальну письменність мешканців Гетьманщини у XVIII ст.

Історія освіченості домініканців ранньомодерної доби також має чималу історіографію. Зокрема, залишається актуальною монографія Хуга Попа ще першої половини XX ст. про структури й

⁵ Tomasz Wiślicz, *Zarobić na duszne zbawienie. Religijność chłopów małopolskich od połowy XVI do końca XVIII wieku* (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2001), 83–88.

⁶ Людмила Посохова, *На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII — на початку XIX ст.* (Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011), 31–50.

⁷ Максим Яременко, «Академіки» та Академія. *Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст.* (Харків: Акта, 2014), 332–333.

⁸ Там само, 332–354.

⁹ Юрій Волошин, «Письменність серед мешканців Полтави другої половини XVIII століття (за матеріалами Румянцевського опису),» *Київська Академія* 5 (2008): 143–154.

освіченість домініканських спільнот¹⁰. Варто згадати про концептуально і методологічно важливу працю американського ченця ордену проповідників Августина Томпсона¹¹. Є також низка досліджень про освіченість домініканців Речі Посполитої, наприклад, стаття Єжи Фляги про освіту в контексті студій монашої чи інтелектуальної формації у конвентах¹², а також нарис Кшиштофа Качмарека, де освітні компетенції чернецтва розглянуто крізь призму щоденного життя у домініканських конвентах¹³.

Очікувано, що в історіографії здебільшого зосереджувалися на дослідженні елітарних, а відтак найбільш освічених домініканців, тобто магістрів та лекторів теології¹⁴. Зазвичай вони розпочинали свої студії ще перед вступом до конвенту (наприклад, Александр Бергоф перед вступом до Підкамінського монастиря навчався у Львові і був писарем при шляхетському дворі¹⁵), далі проходили всі освітні рівні у монастирях провінції і закінчували генеральними студіями у Підкамені чи Львові. Підкамінський конвент забезпечував повний цикл освітньої формації — від конвікту (алюмнату) до конвентуальної школи, згодом — формальних, матеріальних і, нарешті, генеральних студій. Врешті, домініканці могли завершувати освіту й поза межами Речі Посполитої, найчастіше в орденських освітніх інституціях Рима чи Неаполя. Особливістю Підкамінського конвенту була окрема стипендія Антонія Вележинського з Брикова для навчання одного ченця що-

¹⁰ Hugh Pope, *Dominican Lay-Brothers* (Rugeley: Hawkesyard priory, 1907).

¹¹ Augustine Thompson, *Dominican Brothers Conversi, Lay, and Cooperator Friars* (Chicago: New Priory Press, 2017).

¹² Jerzy Flaga, «Formacja kandydatów do zakonów w XVII i XVIII w.,» *Roczniki Humanistyczne* 38 (2) (1990): 79–117; tenże, «Z problematyki formacji intelektualnej kandydatów do zakonów w XVIII wieku. Organizacja i funkcjonowanie studiów retoryki,» *Zeszyty Naukowe KUL* 35 (1–2) (1992): 63–64.

¹³ Krzysztof Kaczmarek, *Życie codzienne w klasztorze dominikanów w Brzegu* (Kraków: Wydawnictwo Polskiej Prowincji Dominikanów W Drodze, 2024), 79–81.

¹⁴ Robert Świętochowski, «Szkolnictwo teologiczne dominikanów,» *Dzieje teologii w Polsce* 2 (1975): 212–285.

¹⁵ Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (далі — PAU i PAN), kr. 1064, «Панієтник Aleksandra Berhoha, zakonnika z klasztoru dominikanów w Podkamieniu, z lat 1658–1725, pszetlumaczony z łaciny pszcz Sadoka Barącza w 1858 r.,» k. 3–7.

річно у колегіумі св. Томи Аквінського у Римі¹⁶. Загалом же діяльність освічених ченців є добре дослідженою завдяки залишеним ними текстам: щоденникам чи спогадам, трактатам, конспектам лекцій та проповідям; її добре зафіксовано і в актах провінційних та генеральних капітул¹⁷.

Якщо ж ідеться про неосвічених ченців, то цій проблемі присвячено небагато праць, і то здебільшого дотичних православних та унійних обителей¹⁸. Натомість невивченими залишаються найменш грамотні чи взагалі неписьменні ченці, адже вони апріорі не могли залишити рукописної спадщини, а через свою маргінальність у домініканських спільнотах рідко фігурували в актах провінційних капітул. Діяльність таких монахів у джерелах зафіксовано фрагментарними згадками у статистичних звітах, списках ченців чи внутрішній монастирській документації¹⁹.

¹⁶ PAU i PAN, kr. 1064, k. 3–7. Див. також: Robert Świątochowski, Adam Chruszczewski, «Polonia Dominicana apud extraneos,» W *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972* (Warszawa: Wyd-wo Polskiej Prowincji Dominikanów, 1975), 467–554; Ігор Букало, «Виховні ідеали Підкамінського алюмнату: аналіз “Інструкції” 1730 р.,» *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 40 (2024): 49–63.

¹⁷ Детальніше у: Cyprian Jan Wichrowicz, *Słownik polskich pisarzy dominikańskich* (Kraków, 2012). Див. також: Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie (далі — APPD), sygn. S44\11a-c, «Madura, R. F. Acta Capitulum Provinciae Russiae. AB A. 1598–1772. Volumen V. Romae» [Maszynopis].

¹⁸ Максим Яременко, *Київське чернецтво* (Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007), 125–128; Олег Дух, *Превелебні панни: Жіночі чернечі спільноти Львівської та Перемишльської єпархій у ранньомодерний період* (Львів: Видавництво УКУ, 2017), 306–308; Вадим Ададуrow, «Обитель як освітня корпорація,» у *На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі*, ред. Альфредас Бумблаускас та Ігор Скочилиас (Львів: Український католицький університет, 2019), 207–212; Іван Альмес, *Від молитви до освіти: Історія читання ченців Львівської єпархії XVII–XVIII ст.* (Львів: Український католицький університет, 2021), 87–90.

¹⁹ З аналогічною проблемою стикаються дослідники головню через брак джерел чи їх фрагментарність. Див. принаймні схоже методологічно та фактографічно дослідження Віталія Михайловського, що стосується середньовічних писарів земських судів Руського та Подільського воєводств: Віталій Михайловський, «Єдиногоди нашого Середньовіччя. Писарі земських судів Руського та Подільського воєводств у 1434–1500 роках,» *Київська Академія* 21 (2024): 95–164.

Окремо варто коротко порівняти Підкамінь з іншими монастирями Речі Посполитої та Європи. На аналогічну неграмотність чи то пак неписьменність натрапляємо практично по всіх католицьких чернечих орденах. Прояви недостатньої грамотності або й загалом її відсутності стосуються передусім представників другого стану духовенства, що у кожному з орденів мали виразні правові норми. Схожа за нормативною базою до домініканських конверсів, категорія насельників цистерціанських братів менших або братів-лаїків (відомих також як брати-бородачі²⁰, з англ. «barbati» та «laici») також була практично неписьменною, а свідчення про них дійшли лише з ретроспективи цистерціанських *literati*. Цю різницю вдало продемонстрував Джеймс Франс²¹, пояснюючи аналіфabetизм передусім різними правовими нормами проживання у монастирях. Автор наголошує, що початково категорії конверсів було взагалі заборонено читати і зберігати книги²², адже вони призначалися «до плуга та мотик», тоді як ченці — до молитви. Наводячи приклади подвійних структур в одному монастирі, Франс наголошує на рівності цих груп насельників (окрім свячень), що визначало побут, молитовні та освітні практики в монастирях Скандинавії у пізньому Середньовіччі та Ранньомодерному часі²³. Тут же він наводить докази того, що категорія конверсів початково сформувалася у цистерціанців як наслідок пропагування ідеалу фізичної зайнятості монахів, що його згодом перейняли мендиканти — «жебрущі» католицькі ордени, для яких, звісно, володіння землею та маєтками початково не було пріоритетним²⁴.

²⁰ Таке означення неодмінно свідчить про зовнішні ознаки конверсів, що відрізняло їх від ченців не тільки особливістю габіту, але й носінням бороди. Детальніше див.: James France, *The Cistercians in Scandinavia* (Kalamazoo: Cistercian Publications, 1992), 144–145; James France, *Separate but Equal. Cistercian Lay Brothers 1120–1350* (Collegeville, Liturgical Press, 2012), 57–75.

²¹ France, *The Cistercians in Scandinavia*, 144–158; France, *Separate but Equal*, 57–58.

²² France, *The Cistercians in Scandinavia*, 146; France, *Separate but Equal*, 57–58. Згодом цю норму переглянуть, бо вже у ранньомодерний час джерела фіксують переписувачів книг серед конверсів, див.: France, *The Cistercians in Scandinavia*, 148.

²³ France, *The Cistercians in Scandinavia*, 144–158.

²⁴ *Ibid.*, 145.

Томас Олафлін показує поширення грамотності як окремого соціального процесу на прикладі ірландських монастирів — спочатку шляхом запозичення, а згодом продукування (переписування) тут книг; на його думку, цей процес був пропорційним наростанню кількості книг у монастирях, і його інтенсифікація також припадала на ранньомодерний період²⁵. Тож анальфabetи у спільноті Підкамінського конвенту аж ніяк не являли собою чогось особливого, загалом уписуючись у загальноєвропейську практику католицьких чернечих орденів із служінням неписьменних представників другого стану духовенства, конкретно у домініканців — конверсів.

Книга професій та особливості завірення записів анальфabetами

Серед чималого масиву джерел з історії ранньомодерного Підкамінського конвенту на окрему увагу заслуговує «*Liber professionis...*», або ж Книга професій²⁶, де фіксували складання вічних обітів домініканськими професами. У Підкамінському монастирі така книга провадилася з 1654 р., хоч конвент приймав нових кандидатів практично з початку свого існування, ще з 1620-х рр.²⁷ Аналіз збереженої книги дозволяє припускати, що її було створено у середині XVIII ст., адже записи від 1654 р. до 1740-х рр. виконано за єдиним формуляром з невеликими розбіжностями, а головне — одним почерком: очевидно, укладення цієї редакції спиралося на попередні списки чи якісь посторінкові записи. Ймовірно, цим укладенням займався монастирський хроніст та архіваріус

²⁵ Thomas O'Loughlin, «Monasteries and manuscripts: the transmission of Latin learning in early medieval Ireland,» In *Information, Media and Power through the Ages* (Dublin: University College Dublin Press, 2001), 46–64.

²⁶ APPD, sygn. Pk 27, ««Liber Professionis Fratrum Ordinis Praedicatorum ab Anno 1654» ad annum 1929».

²⁷ APPD, Pr 17, «Ordo Fratrum Professorum Sacri Ordinis Praedicatorum Provinciae Russiae Sancti Hyacinthi ab A. D. MDCIII — ad 1688»; «Obitus Venerabilium PP. Ac FF. Ordinis Praedicatorum Provinciae Russiae Sancti Hyacinthi Ab Anno Domini 1619 — ad 1677». Початкове опрацювання цього документа здійснене у: Tetiana Shevchenko, «Rusini w zakonie dominikańskim (koniec XVI — 1. połowa XVII wieku),» W *Dominikanie na ziemiach polskich w epoce nowożytnej* (Kraków: Esprit, 2009), 169–192.

Августин Філіпович, який першим в історії конвенту виконував такі функції після їхнього запровадження у 1733 р.²⁸ Натомість наступні професії, що їх регулярно складали до 1780-х рр., записано різними почерками та з помітними особливостями формулярів.

Книга професій збереглася в давній обкладинці; її текст охоплює 215 сторінок, хоч окремі сторінки наприкінці книги порожні (204–205, 213–215), а останні (210–215) пронумеровано олівцем як продовження загальної нумерації. Джерело містить інформацію про ім'я та прізвище, час прийняття професії, а від середини XVIII ст. — дату запису до книги про складання професії. Окремо вказано осіб, які засвідчували прийняття професії: здебільшого це магістри новіціату, проте трапляються випадки засвідчення пріором або субпріором. Початково, згідно з формуляром кінця XVII — першої половини XVIII ст., фіксувалися також вік професа та місце й рік прийняття домініканського габіту; пізніше цю інформацію не нотували. До книги внесено також кілька записів із супровідною інформацією, як-от: постановами генеральних капітул щодо новіціату (180–181), чи повідомленнями про провінційні капітули (112–113, 120–121, 159–160). В окремих записах формуляра не дотримано — зокрема стосовно винятків, що полягали в зміні юрисдикції конвентів, тощо.

За період XVII–XVIII ст. у Книзі професій міститься 442 записи: 354 латиною (80%), решта польською мовою. Більшість складених професій завірено наприкінці особистим підписом професа чи скороченням «mrr» (*manu propria* — з лат. «рукою власною»). Польськомовні 88 записів (20%) належать особам, що не володіли латиною²⁹, причому 19 серед них³⁰ завірено знаком рівнораменного хреста або таким самим знаком із нотаткою про невміння професа писати. Загалом це означає, що 4,5% професів були аналь-

²⁸ Sadok Barącz, *Dzieje klasztoru ww. oo. Dominikanów w Podkamieniu* (Tarnopol: Drukiem Józefa Pawłowskiego, 1870), 216

²⁹ Цікавою виглядає вибірка осіб, які користувалися польською мовою для запису своєї професії, завіряючи його особистим підписом, проте не знали латини. До цієї категорії професів, вважаємо, логічно буде застосувати поняття *грамотні*, тобто такі, які не були достатньо освіченими, тобто не володіли латиною, але вміли писати та послуговувалися польською мовою.

³⁰ 19 записів, проте йдеться про 20 осіб, адже один запис є спільним для двох братів.

фабетами. Власне це й становить чи не основну джерельну базу мого дослідження, яке, за допомоги залучення додаткових індексів та каталогів, має на меті простежити діяльність анальфбетів у конвенті.

Для верифікації залучено такі додаткові джерела, як індекси домініканців другої половини XVIII ст., зокрема каталог ченців за 1766 р., де міститься кілька згадок про ченців-анальфбетів та подано їхні стислі характеристики³¹. Окремі згадки є і в каталозі ченців 1775 р.³², а доволі фрагментарні нотатки — в актах провінційних капітул Руської провінції св. Яцека³³. Окремо варто наголосити на важливості для дослідження каталогу домініканців Польської, Руської та Литовської провінцій, укладеного Садоком Барончем (ОР) у 1887 р., де, окрім відомих документів (тієї-таки Книги професій), використано на сьогодні втрачені джерела³⁴. Ще одним джерелом для дослідження стала провінційна книга покійних домініканців «*Liber Mortuorum...*», споряджена кількома укладачами у 1844 р.³⁵, що містить записи про покійних із зазначенням конвенту, в якому чернець помер та, ймовірно, був похований, і року його смерті. Така фіксація мала практичне значення для щоденних згадувань під час вранішньої молитви за померлих співбратів. Утім, вказані каталоги XIX ст. слугують лише для верифікації та доповнення, оскільки в них є неточності та помилки, та й сама інформація походить не «з першої руки».

У роботі здійснено спробу якомога більше дізнатися про осіб, записи про чий професії завірялися рівнораменним хрестом: встановити їхнє соціальне та географічне походження, особливості статусу в чернечій спільноті, можливості кар'єрного просування, а також рівень неграмотності, тобто чи були вони повними аналь-

³¹ APPD, sygn. S44\11a-c, k. 1221–1287.

³² Archivio Apostolico Vaticano, Archivi Nuntiaturae Varsaviensis (далі — AAV-ANV), vol. 123, fol. 248–251 v.

³³ APPD, sygn. S44\11a-c, [по усьому тексту].

³⁴ APPD, [bez sygn.], «*Catalogus Patrum et Fratrum sacri Ordinis Praedicatorum in Polonia, Russia et Magno Ducatu Lithuaniae Mortuorum, conscriptus per Fr. Sadocum Barącz OP, 1887*». Дякую за копії окремих джерел д-ру Івану Альмесу та о. д-ру Мареку Мілавіцькому (ОР).

³⁵ APPD, sygn. Lw 302, «*Liber Memoriae Mortuorum seu Catalogus Defunctorum in Domino Religiosorum Patrum Fratrum ac Sororum S. Ordinis Praedicatorum in Provincia S. Hyacinthi in Russia*».

фабетами й чи могли навчитися писати та читати під час служіння. Окрему увагу приділено питанню про те, чи були спроби виправити неписьменність анальфабетів, а також про спосіб їх служіння у монастирях, що здебільшого полягав у фізичній праці.

Книга професій Підкамінського конвенту загалом дає відповідь на ці питання. До формуляру записів входять як обов'язкові частини, так і подеколи додаткова інформація. Записи велися від першої особи із зазначенням на початку імені та прізвища професа, хоч іноді, здебільшого у XVII ст., замість прізвища вказано місцевість його походження, а інколи місцевість слугує основою для прізвища (наприклад, *Jacubus de Zemboria* також фігурує як *Jakob Żemborski*³⁶, *Petrus de Konarzewo* як *Konarzewski*³⁷, *Albertus de Radwan* як *Radwanski*³⁸)³⁹. Лише в кількох випадках поряд із чернечим іменем фіксується світське. Далі від імені професа зазначається, що він складає професію у монастирі Діви Марії св. Рожанця без примусу, лише з доброї волі та «*miłocią Boską*»⁴⁰, і з такої самої доброї волі прийняв домініканський габіт, що зазвичай відбувалося за рік чи два перед складанням професії. Власне, прийняття габіту становило початок афіліації кандидата до чернечої корпорації, після чого він проходив випробувальний термін, тобто новіціят, а складена професія засвідчувала його успішне завершення. У кількох записах фіксується місце і час прийняття габіту, а також з чиїх рук він був наданий: зазвичай це робили пріори або субпріори від імені генерала ордену, тому в більшості записів названо того, хто тоді був генералом. Далі йдеться про місце та час складення професії і про зобов'язання професа дотримуватися правил ордену, що спиралися на вчення св. Домініка, регули св. Августина та фундаментальні постулати домініканців про дотримання чеснот послуху, вбогості та тілесної

³⁶ APPD, sygn. Pk 27, k. 1; Barącz, *Dzieje klasztoru*, 84.

³⁷ APPD, sygn. Pk 27, k. 4–5.

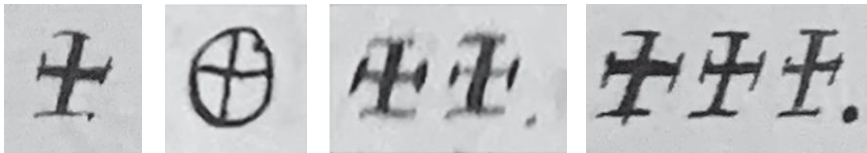
³⁸ Ibid., k. 18–19.

³⁹ Увагу до цього питання привернуто у: Henryk Gapski, «Przydatność ksiąg profesji w badaniach społecznych XVI i pierwszej połowy XVII wieku,» *Roczniki Humanistyczne* 38 (1976): 97–98.

⁴⁰ Дослівно: «Монастир Святої Гори Пресвятого Розарію», хоча основний монастирський костел посвячено під титулом Внебовзяття (Успіння) Діви Марії.

чистоти. Наприкінці запис, окрім професа, завіряв магістр новіціату, який власне й приймав професію.

Завірення анальфabetів відрізняються кінцевою формулою запису, адже найдавніші з них (три з кінця XVII ст. та два з початку XVIII ст.) для тих, хто не вмів підписатися, позначено лише знаком рівнораменного хреста, натомість усі наступні супроводжуються відповідним поясненням на кшталт: «Naco się podpis się nieumieiący pisać Znak krzyża Świętego Kładąc Działosię Dnia 5 Wrzesnia Roku 1717. Brat Kryszpin Thorzewski †»⁴¹; або: «Co dla lepszey wiary pisać nieumiejąc Ztwierdzamy położonemi Krzyżami ††»⁴²; «Na co się Podpisuię nie umieiący pisać Znak krzyża Świętego kładąc. Brat Krzysztoff Pniewski †»⁴³. Зрозуміло, це роз'яснення належало не професу, а магістрові новіціату.

Варіанти завірення анальфabetами записів складених професій

Варто звернути увагу на варіативність знаків хреста, зокрема те, що серед 19 випадків десять являють собою рівнораменний хрест, а сім — хрест, уписаний в коло. Подвійний запис, завірений двома рівнораменними хрестами, фіксує складання професій одразу двома братами — Чеславом Жешовським та Бонавентурою Торосовичом⁴⁴, а запис Корнелія Горецького — аж трьома рівнораменними хрестами⁴⁵ (див. Іл.). Послідовність використання знаків свідчить передусім про особливості формування самої книги, а особливості знаків не в останню чергу залежали від магістра новіціату, який фактично робив запис чи його пізнішу копію. Загалом Книга професій фіксує у чернечій спільноті 20 анальфabetів. Далі, за допомоги додаткових джерел, буде представлено загальний об-

⁴¹ APPD, sygn. Pk 27, k. 35–36.

⁴² Ibid., k. 46–47.

⁴³ Ibid., k. 52–53.

⁴⁴ Ibid., k. 46–47.

⁴⁵ Ibid., k. 33–34.

раз цієї частини спільноти Підкамінського конвенту та розглянуто особливості її побутування.

Анальфабети: походження, вік, статус та обов'язки у конвенті

Усі без винятку анальфабети у Підкамінському конвенті були конверсами (з лат. *covercio a saeculo* — відвернення від світу), тобто особами, що полишили світське життя, проте, вступаючи до конвенту, не ставали повноцінними ченцями. Згідно з постановами генеральних капітул, конверси належали до так званого другого стану чернецтва, чії обов'язки обмежувалися передусім фізичною працею, без залучення до освітніх та богословських практик⁴⁶. Зазвичай такими були люди старшого віку, здебільшого вихідці з сіл чи малих провінційних містечок, тому про їхні попередні освітні навички залишається тільки здогадуватися.

За браком джерельного матеріалу дізнатися про географію походження професів складно. Більшість, звісно, походила з сусідніх та навколишніх місцевостей. Зокрема, така інформація є стосовно п'ятох осіб: Томаш Корбачевський був уродженцем міста Томашів⁴⁷, Урбан Лашкевич походив з Бродів⁴⁸, а Регінал Костецький з Підкаменя⁴⁹. Натомість двоє професів були вихідця-

⁴⁶ Правові норми другого стану, а конкретно самих конверсів, детально регламентовані у конституціях ордену. Пор. конституцію, укладену Камілом Ясінським у першій половині XVII ст.: Camillvs Iasinski, *W. Summarium Ordinationum Capitulorum Generalium Ordinis Praedicatorum [...] a primo Capitulo [...] Bononiae 1220 celebrato, usque ad Capitulum Romanum 1629 [...] celebratum emanatarum* (Cracoviae: In Officina Antonij Rizzardis, 1638), 81–86.

⁴⁷ APPD, sygn. Pk 27, k. 22.

⁴⁸ Ibid., k. 16.

⁴⁹ Ibid., k. 47–48. Тут варто нагадати, що хоч раніше згадувалося про охрещення майбутнього професа у Підкамінському монастирському костелі, проте парафія була значно ширшою, а тому домініканець теоретично міг народитися у котромусь із навколишніх до Підкаменя сіл. Показовим у цьому відношенні є випадок з Маріаном Пруським, чие світське ім'я Александр. Згідно з метричним записом про хрещення, він народився у близькому до Підкаменя селі Вербівчик, але був охрещений у монастирському костелі, а відтак надалі місцем свого народження називав Підкамін. Запис у метриці з зазначенням на полях «*nobilium*» див.:

ми з центральних регіонів Речі Посполитої: Роман Огородзинський та Онуфрій Гарловський походили з Кракова⁵⁰. Варто додати, що під поняттям «Краків» тоді часто розуміли всю Малопольщу⁵¹. Обрання цими особами Підкаменя як конвенту для афіліації є показовим. Зрозуміло, що краківські домініканські конвенти та монастирі всієї Малопольщі були перенасиченими спільнотами, де не бракувало кандидатів, натомість афіліація до Підкаменя, з одного боку, створювала добру нагоду для кар'єри, а водночас, імовірно, ставила дещо менше вимог до кандидатів з огляду на відносно нижчий статус конвенту порівняно з Краківським чи Львівським монастирями. Загалом же випадки афіліації до Підкаменя кандидатів із центральних районів Польщі частіше траплялися пізніше, у середині XVIII ст.⁵²

Вік вступу конверсів до спільноти був відносно вищим порівняно з віковим цензом ченців, регламентуючись як мінімальний спочатку у 18, а згодом у 20 років⁵³. Загалом же конверси вступали до монастиря здебільшого у старшому віці. Для прикладу, наймолодшим до домініканської спільноти вступив Регіналд Костецький, який 22 листопада 1722 р., у віці щойно 18 років, склав професію, проте два роки перед тим уже провів у новіціяті, до якого, ймовірно, вступив 16-річним⁵⁴. Урбан Лашкевич з Бродів отримав габіт у 18 років (16 травня 1688 р.), але склав вічні обіти двома роками пізніше (16 травня 1690 р.), у віці 20 років⁵⁵. Еразм Підгурський отримав домініканський габіт у 1758 р., після двох років новіціяту, а склав професію 14 серпня 1760 р. у віці 27 років⁵⁶; у такому ж віці до спільноти вступив Фабіян Томашевський, склавши обітницю 18 травня 1781 р.⁵⁷ У 1757 р. прийняв габіт

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zesp. 301. sygn. 1079, «Księgi metrykalne wyznania rzymskokatolickiego z archidiecezji lwowskiej», k. 23.

⁵⁰ APPD, sygn. Pk 27, k. 24–26.

⁵¹ Увагу до умовності поняття привернуто у: Gapski, «Przydatność ksiąg profesji,» 97–98.

⁵² Букало, «Монаша спільнота,» 125–129.

⁵³ Thompson, *Dominican Brothers Conversi*, 13–34; Виключно на «підкамінському матеріалі» це простежено у: Букало, «Монаша спільнота,» 129–131.

⁵⁴ APPD, sygn. Pk 27, k. 47–48; APPD, [bez sygn.], k. 391.

⁵⁵ APPD, sygn. Pk 27, k. 16; APPD, [bez sygn.], k. 391.

⁵⁶ APPD, sygn. Pk 27, k. 154; APPD, [bez sygn.], k. 552.

⁵⁷ APPD, sygn. Pk 27, k. 188; APPD, [bez sygn.], k. 695.

Егідій Росновський, що склав обітницю 31 серпня 1759 р., у віці 28 років⁵⁸. Марцел Троцький отримав габіт 31 січня 1683 р., після чого два роки пробув у новіціяті, а обітницю склав 31 червня 1685 р., у віці 37 років⁵⁹. Натомість, двоє осіб склали професії уже у віці після 40 років: ідеться про Якуба Смульського (47 років)⁶⁰ та Фердинанда Межиєвського (45 років)⁶¹. Найстаршим був Герменегілд Рудецький, який отримав габіт у 1754 р., склавши вічні обіти після дворічного новіціяту 20 червня 1756 р., у віці аж 53 років⁶². Наведену статистику підтверджують й інші випадки вищого вікового рівня вступу конверсів до спільноти⁶³.

Стосовно перебування у новіціяті, то спершу випробувальний термін для кандидатів дорівнював одному рокові, згодом цю норму збільшили до двох років. Формально після дворічного випробувального терміну кандидат мусив або скласти професію, або покинути спільноту⁶⁴. Тимчасом четверо конверсів-анальфabetів перебували у новіціяті упродовж трьох років, складаючи обітницю після цього. Зафіксована наприкінці 1760 — на початку 1780-х рр. Книгою професій практика трирічного новіціяту є доволі виразним свідченням загального ігнорування постанов генеральних та провінційних капітул і конституцій ордену⁶⁵.

⁵⁸ APPD, sygn. Pk 27, k. 153; APPD, [bez sygn.], k. 583.

⁵⁹ APPD, sygn. Pk 27, k. 11; APPD, [bez sygn.], k. 428.

⁶⁰ APPD, sygn. Pk 27, k. 173; APPD, [bez sygn.], k. 641.

⁶¹ APPD, sygn. Pk 27, k. 178; APPD, [bez sygn.], k. 460.

⁶² APPD, sygn. Pk 27, k. 143; APPD, [bez sygn.], k. 587.

⁶³ Букало, «Монаша спільнота», 129–131.

⁶⁴ Про особливості новіціят див.: Iasinski, W. *Summarium*, 247–260.

⁶⁵ Окрім анальфabetів, фіксується також доволі різний час перебування у новіціяті й інших кандидатів на вступ до Підкамінського конвенту. Для прикладу, Міхал Гарнуховський прийняв габіт 30 липня 1672 р., а вже за неповних два місяці склав вічні обіти — 29 вересня 1672 р. (APPD, sygn. Pk 27, k. 5); аналогічну ситуацію спостерігаємо у випадку з Антонієм Крупницьким, який 18 лютого 1679 р. отримав габіт, а 7 квітня цього ж року склав обіти (ibid., k. 8). Онуфрій Бобровський отримав габіт 17 червня 1700 р., а обіти склав лише 17 червня 1712 р., аж за 12 років (ibid., k. 29–30). Александр Рокіцький отримав габіт 22 липня 1705 р., а обітницю склав 28 серпня 1721 р., тобто аж за 16 років (ibid., k. 45–46). Схожим є і випадок Лукаша Єжерського, який перебував у новіціяті упродовж «pultzrecia roku», тобто два з половиною роки (ibid., k. 65).

Різнотанітним був також період служіння конверсів-анальфбетів у конвенті. Інформацію про так званий чернечий стаж (тут: стаж конверсів) вдалося зафіксувати для 13 осіб, де він коливався від мінімального строку (для прикладу, Кришпін Тхожевський не прослужив навіть трьох років — від 5 вересня 1717 до 19 травня 1720 рр.⁶⁶, чи Кшиштоф Пневський — менше чотирьох років: від 6 лютого 1726 до 20 травня 1730 рр.⁶⁷) до доволі тривалого. Так, п'ятеро анальфбетів прослужили у монастирі понад 30 років: Якуб Смульський, Марколін Кощеніч та Фердинанд Межиєвський — по 32⁶⁸, Корнелій Горецький — 34⁶⁹, а максимальний стаж конверса був у Егидія Росновського, що служив 36 років⁷⁰.

Важливо наголосити на малій мобільності конверсів між конвентами. Тоді як домініканці доволі часто міняли місце служіння, хоч і в межах своєї провінції⁷¹, то конверси були менш мобільними: очевидно, і з огляду на свій старший вік, і на господарську функцію, яку вони виконували. Для прикладу, Еразм Підгурський жив у Підкамені впродовж усього свого служіння: тут він прийняв професію у 1760 р., тут служив на час укладання каталогів 1766 та 1775 рр., у цьому ж монастирі помер 13 травня 1788 р.⁷² Схожа ситуація з Герменегілдом Рудецьким, який прийняв професію у Підкамені 1754 р. і тут же фіксується у 1766 та 1775 рр., щоправда під іменем Герменегілда Рудковського⁷³. Ймовірно, не змінював осідку впродовж свого короткого служіння Кшиштоф Пневський, адже місцем його смерті 20 травня 1720 р. був Підкамінь⁷⁴. Натомість Якуб Смульський, прийнявши 1769 р. професію у Підкамені, станом на 1775 р. перебував у Чортківському монастирі, проте останні роки життя знову провів у Підкамені, де й помер 8 липня

⁶⁶ APPD, [bez sygn.], k. 693.

⁶⁷ Ibid., k. 551.

⁶⁸ Ibid., k. 460.

⁶⁹ Ibid., k. 234.

⁷⁰ Ibid., k. 583.

⁷¹ Про заборони та обмеження переміщень ченців між провінціями див.: Iasinski, W. *Summarium*, 17.

⁷² APPD, sygn. Pk 27, k. 154; APPD, sygn. S44\11a-c, k. 1244; AAV-ANV, vol. 123, fol. 249 v.

⁷³ APPD, sygn. Pk 27, k. 143; APPD, sygn. S44\11a-c, k. 1243; AAV-ANV, vol. 123, fol. 249 v.

⁷⁴ APPD, [bez sygn.], k. 551.

1801 р.⁷⁵ Далмат Шиманський був афілійований до Підкамінського конвенту у 1735 р., однак акти провінційних капітул згадують його такого, що помер 1758 р. у монастирі в Смалянах⁷⁶. Егідій Росновський вступив до Підкамінського монастиря 1759 р., але станом на 1766 р. фіксується у складі Кам'янецького, а 1775 р. — Барського домініканського конвенту; утім, своє служіння конверс закінчив знову в Підкамені 25 квітня 1795 р.⁷⁷ Загалом же восьмиро з-поміж афілійованих до Підкамінського конвенту анальфабетів померло у цьому ж монастирі й було тут поховано, троє закінчили служіння у Львівському конвенті (Кришпін Тхожевський⁷⁸, Чеслав Жешовський⁷⁹ і Марколін Кощеніч⁸⁰) та по одному — у вже згаданих монастирях у Смаланах та Барі (відповідно Далмат Шиманський⁸¹ і Корнелій Горецький⁸²). Добрим прикладом для порівняння мобільності конверсів та ченців може слугувати Олександр Бергоф: афілійований до Підкамінського конвенту, він служив у семи монастирях провінції та змінював конвенти дев'ять разів упродовж життя⁸³.

Що ж стосується тривалості життя, то хоч є свідчення про конверсів, що померли замолоду (приміром, Регіналд Костецький — у 27 років⁸⁴), однак більшість анальфабетів помирало у віці понад 50 років, а найстаршим серед зафіксованих був Якуб Смульський, який помер у 79 років⁸⁵. Збереглася також єдина згадка про причину смерті: у записі про Фабіяна Томашевського під 8 жовтня 1805 р. вказано, що його розбив параліч⁸⁶.

⁷⁵ Ibid., k. 641; AAV-ANV, vol. 123, fol. 249 v.

⁷⁶ APPD, sygn. Pk 27, k. 79; APPD, sygn. S44\11a-c, k. 747; APPD, [bez sygn.], k. 687.

⁷⁷ APPD, sygn. Pk 27, k. 153; APPD, sygn. S44\11a-c, k. 1252; APPD, [bez sygn.], k. 583; AAV-ANV, vol. 123, fol. 244.

⁷⁸ APPD, [bez sygn.], k. 693.

⁷⁹ Ibid., k. 597.

⁸⁰ Ibid., k. 359.

⁸¹ Ibid., k. 687.

⁸² Ibid., k. 234.

⁸³ Увагу до цієї проблеми привернуто у: Ігор Букало, «Спогади Олександра Бергофа (OP) (1658–1724 pp.): історія рукопису та життєпис автора», *Брідщина — край на межі Галичини і Волині* 15 (2024): 30.

⁸⁴ APPD, [bez sygn.], k. 360.

⁸⁵ Ibid., k. 641.

⁸⁶ Ibid., k. 695.

Вікові характеристики

№	Конверс	Час та місце народження	Час складення професії	Час та місце смерті
1.	Марцел Троцький	1648	31 червня 1685	1698 ⁸⁷ Підкамінь
2.	Урбан Ляшкевич	1670 Броди	16 травня 1690	
3.	Томаш Корбачевський	Томашів	16 грудня 1700	
4.	Роман Огороджинський	Краків	24 червня 1704	
5.	Онуфрій Гарловський	Краків	4 березня 1707	
6.	Корнелій Горецький		31 грудня 1715	13 грудня 1749 Бар ⁸⁸
7.	Кришпін Тхожевський		5 вересня 1717	19 травня 1720 Львів ⁸⁹
8.	Чеслав Жешовський		14 липня 1722	5 січня 1733 Львів ⁹⁰
9.	Бонавентура Торосович		14 липня 1722	
10.	Регіналд Костецький	1704 Підкамінь	24 листопада 1722	25 грудня 1731 Підкамінь ⁹¹
11.	Кшиштоф Пнівський		6 лютого 1726	20 травня 1730 Підкамінь ⁹²
12.	Симпліцій Бялошицький		26 травня 1726	
13.	Далмат Шиманський		17 квітня 1735	20 травня 1758 Смаляни ⁹³

⁸⁷ APPD, [bez sygn.], k. 428.⁸⁸ APPD, sygn. Lw 302, k. 352; APPD, [bez sygn.], k. 234.⁸⁹ APPD, sygn. Lw 302, k. 144; APPD, [bez sygn.], k. 693.⁹⁰ APPD, sygn. Lw 302, k. 9; APPD, [bez sygn.], k. 597.⁹¹ APPD, sygn. Lw 302, k. 364; APPD, [bez sygn.], k. 360.⁹² APPD, sygn. Lw 302, k. 145; APPD, [bez sygn.], k. 551.⁹³ APPD, [bez sygn.], k. 65.

№	Конверс	Час та місце народження	Час складення професії	Час та місце смерті
14.	Герменегілд Рудецький	1703	20 червня 1756	
15.	Егідій Росновський	1731	31 серпня 1759	(21) 25 квітня 1795 Підкамінь ⁹⁴
16.	Еразм Підгурський	1733	14 серпня 1760	13 травня 1788 Підкамінь ⁹⁵
17.	Якуб Смульський	1722	5 жовтня 1769	8 липня 1801 Підкамінь ⁹⁶
18.	Марколін Кощеніч		24 жовтня 1772	28 серпня 1804 Львів ⁹⁷
19.	Фердинанд Межисвський	1747	24 липня 1772	18 березня 1804 Підкамінь ⁹⁸
20.	Фаб'ян Томашевський	1754	26 травня 1781	8 жовтня 1805 Підкамінь ⁹⁹

Конверси проходили новіціят окремо від ченців, причому вже часто маючи певні професійні навички, що давало можливість відразу після складання обітниць приступати до фізичної праці теслями, ковалями, мулярами, бляхарями тощо. З огляду на постійну фізичну зайнятість їм було ніколи поліпшувати освітні навички, а крім того, вони мали вчитися ще перед складанням обітниць — на відміну від ченців, для яких складання професії відкривало нові можливості конвентуальних студій. За браком відповідної освіти, а особливо під час активних сезонних робіт, конверсів часто звільняли від обов'язку відвідувати меси. Натомість освітньою особливістю для них було зобов'язання упродовж перших пів року перебування у спільноті вивчити напам'ять три

⁹⁴ 21 квітня зазначено у: APPD, sygn. Lw 302, k. 116; 25 квітня у: APPD, [bez sygn.], k. 589

⁹⁵ APPD, sygn. Lw 302, k. 138; APPD, [bez sygn.], k. 552.

⁹⁶ APPD, [bez sygn.], k. 641.

⁹⁷ Ibid., k. 359.

⁹⁸ Ibid., k. 460.

⁹⁹ Ibid., k. 695.

обов'язкові молитви: *Pater Noster*, *Credo* та *Ave Maria* (Отче наш, Вірую та Богородице Діво), що становили основу середньовічного та ранньомодерного благочестя навіть серед мирян¹⁰⁰. Необхідним для практичного підрахунку кількохразових виголошень цих молитов був Розарій. Власне тому Розарій виступав як невід'ємний атрибут спочатку молитовних практик конверсів, а згодом — і елементом габіту, причому конверсам забороняли користуватися коштовним Розарієм із дорогого каміння, особливо з бурштину, а тому вони послуговувалися Розаріями, виготовленими з дерева¹⁰¹.

Габіт конверсів відрізнявся від того, який носили ченці: зазвичай він був чорного кольору, складався з довгої білої туніки, чорного широкого шкіряного пояса, а на поясі висів дерев'яний Розарій, що його конверси називали «*Pater Noster*»¹⁰². Чорний колір габіту був практичним, адже при фізичній праці він менше бруднився.

Важливим елементом повсякдення конверсів була меса. Навіть коли їх звільняли від богослужіння за потреби залучення до фізичної праці, часто й за межами конвенту, вони мусили приватно проказувати молитви за Розарієм, або, коли правили вечірню месу¹⁰³, молитися разом з іншими ченцями. Отож, попри відсутність певних освітніх вимог, зверталася увага на вміння конверсів співати месу і частково завчати її напам'ять, а відтак, більше уваги приділялося читанню, аніж умінню писати. Тому, принаймні теоретично, конверси могли набагато швидше оволодіти технікою читання, а не письма¹⁰⁴.

Провінційний уряд намагався регламентувати чисельність конверсів у домініканських спільнотах постановами про обме-

¹⁰⁰ Wiślicz, *Zarobić na duszne zbawienie*, 83–88.

¹⁰¹ Детальніше про самих конверсів, їх особливість у домініканській спільноті див.: Thompson, *Dominican Brothers Conversi*, 13–17.

¹⁰² Ibid., 16–18.

¹⁰³ Зважаючи на обширність парафій, що утруднювало вірним відвідувати недільні меси, луцький єпископ Францішек Антоній Кобельський клопотався у 1747 р. перед папою Бенедиктом XIV про дозвіл для окремих парафій єпархії служити меси ввечері, тож власне тоді було дозволено пріорові Підкамінського конвенту служити вечірні меси. Див: Ludwik Królik, *Organizacja diecezji Łuckiej i Brzeskiej od XVI do XVIII wieku* (Liszki: Platan, 2017), 56.

¹⁰⁴ Thompson, *Dominican Brothers Conversi*, 18.

ження вступу осіб, які не приносили користі конвенту за браком відповідних навичок та вмінь¹⁰⁵. Натомість формування великих монастирських осередків, відпустових місць, будівництво великих фортифікаційних та культових споруд потребувало багатьох робочих рук та добрих технічних фахівців. Відтак, великі домініканські монастирі Руської провінції у складі своїх спільнот мали відносно помітну частину конверсів. У другій половині XVIII ст. частка конверсів у Підкамінському конвенті коливалася у межах 27%, тобто являла собою майже третину спільноти¹⁰⁶. Серед них, звісно, були люди з фаховою підготовкою: для прикладу, коваль Мартін Госікевич¹⁰⁷, столяр Євстахій Дзюбінський¹⁰⁸, тесля Еразм Підгурський¹⁰⁹. Наприкінці XVIII ст. Підкамінський конвент став великим землевласником, купивши кілька сіл та навіть містечко, тож конверси освоювали нові обов'язки адміністрування монастирських маєтностей. Зокрема, Фердинанд Межиєвський, хоч був анальфаветом, згадується як «procurator in Zarudie». На жаль, за браком додаткової інформації про його конкретні обов'язки в цьому маєтку доводиться тільки здогадуватися¹¹⁰.

Варто згадати, що вступ конверсів до домініканських конвентів зумовлювало не тільки покликання. Надлишок фахівців у світських цехах стимулював декого шукати альтернативну зайнятність. Своєю чергою, конвент міг запропонувати і зручніші умо-

¹⁰⁵ Ibid., 18–23.

¹⁰⁶ Букало, «Монаша спільнота,» 130.

¹⁰⁷ APPD, sygn. S44\11a-c, k. 1243.

¹⁰⁸ Ibid., 1243.

¹⁰⁹ Ibid., 1244.

¹¹⁰ APPD, [bez sygn.], k. 460. Доволі детальний інвентар згаданого маєтку та історію його купівлі від родини Жевуських див. у монастирській хроніці кін. XVIII ст.: APPD, Pk 2, «Kronika klasztorna czyli «Dalsze Dzieje Świętej Góry Różańcowej Klasztoru WW. Xięży Dominikanów Prowincyi Ruskiej Świętego Jacka w Podkameniu od Roku 1788 do R. 1797 y daley Napisane Pod Przeorowstwem Przewielebnego Oycy Mikołaja Byliny S. T. P., który diebus Maij 97 obrany został Prowincyałem», k. 213–340. Про маєтності Підкамінського конвенту див.: Марек Мілавіцький, «Земельна власність домініканців з Підкаменя за даними «Майнового стану домініканський монастирів у 1922 році»,» *Історія Підкаменя в контексті політичних, соціально-економічних та культурних процесів на західноукраїнських землях* 4 (2023–2024): 153–165.

ви, і безперервну зайнятість, а головне — безпеку та статус члена престижної чернечої корпорації¹¹¹.

Окремо слід наголосити, що у спільноті Підкамінського конвенту траплялися випадки неписьменності не тільки серед конверсів, але й серед ченців. За приклад може слугувати зафіксований у каталозі 1766 р. о. Тадеуш Джевіцький, який хоч і мав свячення, проте не вмів самостійно служити меси, бо мав погану пам'ять і був не в стані завчити складові богослужіння¹¹². У монастирській хроніці та каталогах натрапляємо на кілька згадок про крадіїв та осіб, що зловживали алкоголем, однак ці згадки настільки поодинокі, що можуть слугувати хіба доказом строкатості чернечої спільноти Підкамінського конвенту¹¹³.

Постає питання, чи могли конверси після вступу до монастиря навчитися читати та писати? У проаналізованій внутрішній монастирської документації наразі таких випадків не знайдено. Із проведених досліджень випливає, що вони мусили навчатися лише перед складанням професії, натомість після цього займалися винятково господарською та фізичною працею. Відтак, завірена анальфabetом професія радше свідчить про усталений порядок

¹¹¹ France, *The Cistercians in Scandinavia*, 151.

¹¹² APPD, sygn. S44\11a-c, k. 1240.

¹¹³ У 1731 р. відбулося пограбування монастиря братом Яном Кішлею з Яворова. Той не тільки викрав коштовності з монастиря, але й добрався до грошового депозиту Гелени Ширинової у розмірі 3 000 зл. Обікравши кляштор, брат утік та був спійманий у Кракові, після чого «jako złoczyńca w kajdany okuty do Podkamienia przyprowadzony». Урятувало його тільки обрання нового пріора Вінцентія Спендовського, який відпустив злодія «na cztery wiatry». Див.: Barącz, *Dzieje klasztoru*, 209–210. Ще два цікавих сюжети стосуються ченців, яких було відправлено на студії закордон. Наприкінці XVII ст. до Рима поїхав Лео Руджинський, там втік з ордену, підробив документи та під іменем Домініка Гарбінського мешкав у Європі протягом 17 років. За спеціальним розпорядженням генерала ордену був розшукуваний, а згодом, приїхавши до Підкаменя, був тут упізнаний та схоплений 22 лютого 1709 р. Схожа пригода сталася з Піусом Доренговським, кліриком з Костянтинівського конвенту, який утік до Рима, там був схоплений та певний час утриманий у Колегії св. Томи Аквінського, проте з Підкаменя йому висилали кошти 29 жовтня 1773 р., що свідчить про підтримування з ним певних контактів. Див.: Świętochowski i Chruszczewski, «*Polonia Dominicana apud extraneos*,» 539, 545.

та відносно толерування їх невеликої/регламентованої частки в спільноті.

Серед основних чинників, що сприяли появі в конвенті 4,5% анальфabetів, можна виділити три фактори:

- соціальний фактор: вихідці з навколишніх сіл та містечок були неписьменними, бо не мали можливості здобути освіту;
- фактор, зумовлений практичними потребами Підкамінського конвенту як великого паломницького осередку, де поруч із освіченими ченцями було потрібно багато «спеціалізованих робочих рук», а відтак від певної частини кандидатів не вимагалось інтелектуальних здібностей, радше ставилися вимоги фізичної вправності та робочих навичок ковальства, столярства тощо, чим, до речі, можна пояснити набір кандидатів-спеціалістів з віддалених теренів, що тоді навіть не входили до юрисдикції Руської провінції;
- фактор структури чернечої спільноти, що фактично мінімізував освітню формацію конверсів через специфіку студій, які для них тривали лише перед складаннями вічних обітів, тоді як пізніше йшлося про фізичну працю, а складена професія просто підтверджувала толерування анальфabetів у спільноті.

Кожен із цих факторів рівноцінний, і їх не можна розглядати як такі, що функціонували окремо. Для прикладу, на початку XIX ст., коли від великого чернечого центру залишалися тільки згадки, потреби у значній кількості конверсів не було, бо, по-перше, конвент видозмінив свою діяльність, а по-друге, він не потребував багато фізичної праці. Тому станом на 1821 р. у спільноті Підкамінського конвенту вже не було не тільки анальфabetів, а й навіть жодного конверса, і спільнота складалася лише з шести отців та двох братів¹¹⁴. Тож, як бачимо, конвент толерував присутність анальфabetів у певній, визначеній постановами провінційних капітул, кількості у вигляді свого роду поступки потребам монастиря у фізичній праці для великої господарської інституції. Окремо постає питан-

¹¹⁴ APPD, Pk 3, «Kronika Klasztoru WW. OO. Dominikanów w Podkameniu od Roku 1800 rozpoczęta przez Księdza Sadoka Baręcza i doprowadzona przez jego następców do 1943 r.», k. 20.

ня, чи намагалися ченці подолати неграмотність серед старших віком, десь за 50 років, кандидатів. Про запровадження окремих студій для таких осіб невідомо, хоч у домініканській освітній практиці передбачалося *studium grammaticae* для неписьменних перед новіціятим або паралельно з ним¹¹⁵. Натомість ті форми освітніх практик, що діяли у Підкамінському конвенті, було спрямовано на цільові групи. Наприклад, алюмнат, як різновид домонаших студій, передбачав виховання та дисциплінування дітей збіднілої шляхти та діяв на засадах шляхетського конвікту¹¹⁶, а всі чернечі студії — від конвентуальних до генеральних — охоплювали тільки чернече середовище, а не конверсів-анальфabetів. Однак збільшення наприкінці XVIII ст. терміну новіціяту до трьох років вказує, з одного боку, на ускладнення для конверсів-анальфabetів набуття повноцінного членства у спільноті, а з другого — все ж може слугувати поштовхом до роздумів над формуванням для них жорсткіших відбіркових критеріїв.

Насамкінець не можна обійти увагою «репутації святості» конверсів-анальфabetів. Неписьменність не заважала цим населяникам конвенту набувати «святості». Попри їхню необізнаність з богословськими категоріями, чернечі хроніки нераз фіксують оповідки про сни та об'явлення конверсам, насичені спрощеними історіями з ділянки повсякденного життя та праці. Це надавало їм образу смиренного і тихого служіння та, як і ченцям, давало право на «святість життя»¹¹⁷.

Висновки

Чернеча спільнота Підкамінського конвенту у XVIII ст. була дуже строкатою за освітнім рівнем. Більшість ченців зазвичай проходили у Підкамені студії та були освіченими домініканськими *literati*, проте й серед них траплялися особи менш грамотні, що не володіли латиною, а на письмі послуговувалися польською мовою: частка таких становила близько 15%. Натомість орієнтовно

¹¹⁵ Philip Smith, «A Dominican Philosophy of Education,» In *Towards the intelligent use of liberty: Dominican Approaches in education* (Hindmarsh, S. Aust.: ATF Press, 2014), [27–46].

¹¹⁶ Букало, «Виховні ідеали».

¹¹⁷ France, *The Cistercians in Scandinavia*, 149.

4,5% спільноти були анальфабетами. Через свою маргінальність вони доволі слабо представлені у джерелах — здебільшого тільки у фрагментарних згадках в актовому матеріалі чи у внутрішній монастирській документації. Основним джерелом для їх вивчення є Книга професій середини XVII–XVIII ст.

Тут упродовж згаданого періоду зафіксовано 20 анальфабетів. Більшість з-поміж них походила з навколишніх міст та містечок — самого Підкаменя, Бродів чи Томашова, а декілька — з центральних регіонів Малопольщі та Кракова, зрозуміло, через перенасиченість кандидатів у тамтешніх домініканських конвентах. Усі анальфабети були конверсами, а тому вступали до конвенту у дещо старшому віці: максимальний вік вступу фіксується у 53 роки, що є найвищим показником не тільки для конверсів, але й для усієї спільноти. У монастирі ці особи займалися лише господарською фізичною роботою, бували ковалями, теслями, столярами, а один — навіть управлінцем монастирського маєтку. Вони доволі рідко змінювали місце служіння, а для кількох осіб Підкамінь залишався єдиним монастирем, де вони служили.

Освітні практики конверсів обмежувалися студіями під час новіціату, що традиційно тривали два роки, хоч наприкінці XVIII ст. зафіксовано проходження новіціату за трирічний термін. Після складення професії конверси займалися фізичною працею, тому можливість навчитися читати та писати уже протягом служіння для них була мінімальною, хоч теоретично вони могли оволодіти технікою читання, уживаного в месях. Молитовні практики конверсів-анальфабетів полягали у вивченні трьох основних молитов *Pater Noster*, *Credo* й *Ave Maria*, та їх моління за Розарієм.

Домініканці толерували присутність обмеженої кількості анальфабетів у спільноті як певну поступку необхідності фізичної праці у господарській діяльності великих монастирів. Завдяки цьому чиннику неписьменні конверси стали невід'ємною частиною чернечої спільноти Підкамінського домініканського конвенту другої половини XVII–XVIII ст.

Додаток

Анальфabetи у Підкаміньському конвенті згідно з Книгою професій¹¹⁸

№	Конверс	Час прийняття габіту	Тривалість новіціату	Складання професії ¹¹⁹	Завіряв складання професії	Спосіб засвідчення
1	2	3	4	5	6	7
1.	Марцел Троцький (Marcel Trocki) ¹²⁰	31 січня 1683 [конверс ¹²¹]	2,5 роки <i>lat dwie Proby</i> <i>wypełniwszy</i>	31 червня 1685 <i>mając lat 37</i> (Felician Kędzierzewski przeor)	Petrus Kanarzewski Subpr[ior] ¹²² . at M[a] g[iste]r Novit[iorum]. mp.	†

¹¹⁸ У таблицю внесено дані з Книги професій зі збереженням структури та форми записів. Окремі монастирські функції подано польською та латиною, відповідно до оригіналу. Скорочення розкрито у квадратних дужках. До імені кожного конверса додається посилання на всі віднайдені згадки про цю особу.

¹¹⁹ Дані внесено про час складання обітниць. Окремо наводиться запис «на чії руки» складалася професія, тобто хто її приймав. У більшості випадків це були пріори, за винятком двох вікаріїв, які тимчасово урядували у конвенті.

¹²⁰ APPD, sygn. Pk 27, k. 11; APPD, [bez sygn.], k. 428.

¹²¹ Приналежність до конверсів зафіксовано у: APPD, [bez sygn.], k. 428. Надалі цю інформацію відображено в першій та другій графі, згідно з формуляром запису. Якщо у Книзі професій про конверсів не йдеться, то у квадратних дужках подано джерело, де ця інформація була перевірена та підтверджена.

¹²² Тут варто зауважити, що у XVII ст., ймовірно через не до кінця усталену структуру чернечих урядів, у тому числі новіціату, часто професію завіряли не магістри новіціату, а пріори або субпріори. Показовими у цьому відношенні є найперші записи у Книзі професій.

1	2	3	4	5	6	7
2.	Урбан Ляшкевич з міста Бродів (Urban Laszkiewicz z Miasta Brodow) ¹²³	16 травня 1688 <i>habit</i> <i>konwierski</i>	2 роки <i>lat dwie</i> <i>proby</i> <i>wypełniwszy</i>	16 травня 1690 (Felician Kędzierzewski przeor)	Petrus Kanarzewski M[a]g[iste]r Novit[iorum]. mp.	†
3.	Томаш Корбачев- ський з міста Томашова(Tomasz Korbaczewski z Tomaszowa Miasta) ¹²⁴	16 грудня 1698 <i>habit</i> <i>konwirski</i>	2 роки <i>lat dwie</i> <i>Proby</i> <i>wypełniwszy</i>	16 грудня 1700 (Tomasz Kruszewski przeor)	Innocentius Czeski M[a]g[iste]r Novit[iorum]. mp.	†
4.	Роман з Кракова Огородзинський (Roman z Krakowa Ogrodzinski) ¹²⁵	24 червня 1703 <i>habit</i> <i>konwirski</i>	2 роки ¹²⁶ <i>lat dwie</i> <i>Proby</i> <i>wypełniwszy</i>	24 червня 1704 (Tomasz Kruszewski przeor)	Petronius Kozackiewicz M[a]g[iste]r Novitorum mp.	†
5.	Онуфрій Гарловсь- кий з міста Кракова (Onufry Garłowski z Miasta Krakowa) ¹²⁷	4 березня 1705 <i>habit</i> <i>konwirski</i>	2 роки <i>lat dwie</i> <i>Proby</i> <i>wypełniwszy</i>	4 березня 1707 (Tomasz Kruszewski przeor)	Zacharias Sokołowski M[a]g[iste]r Novit[iorum]. mp.	†

¹²³ APPD, sygn. Pk 27, k. 16; APPD, [bez sygn.], k. 391.

¹²⁴ APPD, sygn. Pk 27, k. 22; APPD, [bez sygn.], k. 391.

¹²⁵ APPD, sygn. Pk 27, k. 24; APPD, [bez sygn.], k. 503.

¹²⁶ Між часом отримання габіту та складанням професії пройшов один рік, проте у записі зазначено два роки випробувального терміну, що, вірогідно, свідчить про проходження конверсом окремих випробувальних практик до офіційного початку новіціату.

¹²⁷ APPD, sygn. Pk 27, k. 25–26; APPD, [bez sygn.], k. 220.

6.	Корнелій Горецький (Korneli Gorecki) ¹²⁸	31 грудня 1713 <i>habet</i> <i>konwirski</i>	2 роки <i>lat dwie</i> <i>Proby</i> <i>wybywszy</i>	31 грудня 1715 (Tomasz Kruszewski przeor)	Marianus Pruski M[a] g[iste]r Novit[iorum]. mp.	<i>Naco iako nieumieięcy</i> <i>Pisma ręko Własną</i> <i>klade Znak krzyza</i> <i>Śwętego †††</i>
7.	Кришпін Тхожевський (Kryszpin Thorzewski) ¹²⁹	5 вересня 1715 <i>habet</i> <i>konwierski</i>	2 роки <i>lat dwie</i> <i>Proby</i> <i>wybywszy</i>	5 вересня 1717 (Tomasz Kruszewski przeor)	Dominicus Kondratowicz M[a] g[iste]r Novit[iorum]. mp.	<i>Nacosię podpis się</i> <i>nieumieięcy pisać</i> <i>Znak krzyza Śwętego</i> <i>Kładąc Działosię</i> <i>Dnia 5 Wrzesnia Roku</i> <i>1717. Brat Kryszpin</i> <i>Thorzewski †</i>
8–9.	Два брати конверси Чеслав Жешовсь- кий, Бонавентура Торосович (Dwa Brata konwirsze CesławRzeszowski ¹³⁰ , Bonawentura Torosowicz) ¹³¹		2 роки <i>lat dwie</i> <i>Proby</i> <i>Zakonney</i> <i>uczynilismy</i>	14 липня 1722 (Tomasz Nowomieyski przeor)	Gabriel Izderbski M[a]g[iste]r Novit[iorum]. mp.	<i>Co dla lepszey wiary</i> <i>pisać nieumieiąc</i> <i>Ztwierdzamy</i> <i>położonemi Krzyzami</i> <i>††</i>

¹²⁸ APPD, sygn. Pk 27, k. 33–34; APPD, [bez sygn.], k. 234; APPD, sygn. Lw 302, k. 352.

¹²⁹ APPD, sygn. Pk 27, k. 35–36; APPD, [bez sygn.], k. 693; APPD, sygn. Lw 302, k. 144.

¹³⁰ APPD, sygn. Pk 27, k. 46–47; APPD, [bez sygn.], k. 597; APPD, sygn. Lw 302, k. 9.

¹³¹ APPD, sygn. Pk 27, k. 46–47; APPD, [bez sygn.], k. 696.

1	2	3	4	5	6	7
10.	Регіналд Костецький конверс з міста Підкаменя (Reginald Kostecki konwiersz z Miasta Podkamienia) ¹³²		2 роки <i>wypełniwszy</i> <i>lat dwie</i> <i>Proby moiey</i> <i>Zakonney</i>	24 листопада 1722 (Tomasz Nowomieyski przeor)	Gabriel Izderbski M[a]g[iste]r Novit[iorum]. mp.	<i>Tak iest a zapisać nie</i> <i>umiem więc własną ręką</i> <i>kładę krzyżyk</i> †
11.	Кшиштоф Пневські (Krzysztoff Pniewski) ¹³³	6 лютого 1724 <i>habit</i> <i>konwirski</i>	<i>2 roku</i> <i>lat dwie</i> <i>przybywszy</i>	6 лютого 1726 (Tomasz Nowomieyski przeor)	Ceslaus Jaroszewicz M[a]g[iste]r Novit[iorum]. mp.	<i>Na co się</i> <i>Podpisuię nie umiejący</i> <i>pisać Znak krzyża</i> <i>Świętego kładąc. † Brat</i> <i>Krzysztoff</i> <i>Pniewski</i>
12.	Симпліцій Бялошицький (Symplicy Białoszycki) ¹³⁴	3 червня 1724 <i>habet</i> <i>konwirski</i>	2 роки <i>lat dwie</i> <i>przybywszy</i>	26 травня 1726 (Tomasz Nowomieyski przeor)	Raymundus Janikowski M[a] g[iste]r Novit[iorum]. mp.	<i>Nacosię podpisuię</i> <i>nie umiejący pisać</i> <i>Znak krzyża S kładę †.</i> <i>Brat Simplici Białoszycki</i>

¹³² APPD, sygn. Pk 27, k. 47–48; APPD, [bez sygn.], k. 360: тут зафіксовано також світське ім'я цього конверса Георгій; APPD, sygn. Lw 302, k. 364.

¹³³ APPD, sygn. Pk 27, k. 52–53; APPD, [bez sygn.], k. 551; APPD, sygn. Lw 302, k. 145.

¹³⁴ APPD, sygn. Pk 27, k. 53–54; APPD, [bez sygn.], k. 65.

13.	Далмат на світі Францишек Шиманський (Dalmacy na Swicie Franciszek Szymanski) ¹³⁵	[конверс ¹³⁶]	2 роки <i>lat dwie</i> <i>Proby moiey</i>	17 квітня 1735 (Marian Pruski przeor)	Stephanus [Stępkowski — I. B. ¹³⁷] M[a]g[iste]r Novit[iorum]. mp.	<i>Na co iako</i> <i>nieumiejący Piśma</i> <i>Znak krzyża</i> <i>Świętego kładę †</i>
14.	Герменегілд Рудецький конверс (Hermenegild Rudecki konwiersz) ¹³⁸		2 роки <i>Po</i> <i>zakończoney</i> <i>dwuletniey</i> <i>proby moiey</i> <i>Zakonney</i>	20 червня 1756 (Albertus Słotwinski wikary)	Petrus Belan M[a]g[iste]r Novitiorum mp.	<i>Na co dla</i> <i>lepszey wiary iako</i> <i>nieumiejący pisać</i> <i>kładę znak krzyża</i> <i>Świętego †</i>
15.	Егідій Росновський (Aegidius Rosnowski) ¹³⁹	[конверс ¹⁴⁰]	2 роки <i>wybywszy lat</i> <i>dwie Proby</i> <i>swoiy</i>	31 серпня 1759 (Tomasz Awedyka przeor)	Hyacinthus M[a] g[iste]r Novit[iorum]. mp	<i>Na co dla lepszey wiary</i> <i>nie umiejąc pisać kładę</i> <i>Znak Krzyża</i> <i>Świętego †</i>

¹³⁵ APPD, sygn. Pk 27, k. 79; APPD, [bez sygn.], k. 687.

¹³⁶ Приналежність до конверсів зафіксовано у: APPD, sygn. S44\11a-c, k. 747.

¹³⁷ Прізвище магістра новіціяту тут не вказане; його ідентифіковано за записами попередніх та наступних професій. Див.: APPD, sygn. Pk 27, k. 76–78.

¹³⁸ APPD, sygn. Pk 27, k. 143; APPD, [bez sygn.], k. 587; APPD, sygn. S44\11a-c, k. 1243; AAV-ANV, vol. 123, fol. 249 v.

¹³⁹ APPD, sygn. Pk 27, k. 153; APPD, [bez sygn.], k. 589; APPD, sygn. S44\11a-c, k. 1252; AAV-ANV, vol. 123, fol. 244; APPD, sygn. Lw 302, k. 116. У Книзі професій фігурує як Єжи, що, ймовірно, було його світським іменем, натомість надалі скрізь наводиться лише чернече ім'я Егідій.

¹⁴⁰ Приналежність до конверсів зафіксовано у: APPD, sygn. S44\11a-c, k. 1252.

1	2	3	4	5	6	7
16.	Еразм Підгурський (Erazm Podgurski) ¹⁴¹	[конверс ¹⁴²]	2 роки <i>wybywszy lat dwie Proby swoiy</i>	14 серпня 1760 (Cesław Lewkowski przeor)	Casimiry Wilanowski M[a]g[iste]r Novit[iorum]. mp	<i>Na co dla lepszey wiary nieumiejęc pisać Kładę znak Krzyża Świętego †</i>
17.	Якуб Смутьський конверс (Jakób Smulski Konwiersz) ¹⁴³		3 роки <i>Treletniey Nowiciatu probie moiey Zakonney</i>	5 жовтня 1769 (Franciszek Blikowski wikary)	Emericus Ohanowicz M[a]g[iste]r Novit[iorum]. mp	<i>Na co wszystko własną podpisuię się Ręką Kładąc znak Krzyża S. †</i>
18.	Марколін Кощеніч конверс (Markolin Koscienicz konwiersz) ¹⁴⁴		3 роки <i>trzey letniey probie moiey Zakonney</i>	24 жовтня 1772 (Henrik Russyan przeor)	Antony Nowacki M[a]g[iste]r Novitorum mp. 6 липня 1771 (вписано до Книги)	<i>Na potwierdzenie Czego nieumiejącym będąc pisma ręką własną kładę Znak Krzyża Świętego †</i>

¹⁴¹ APPD, sygn. Pk 27, k. 154; APPD, [bez sygn.], k. 552; APPD, sygn. S44\11a-c, k. 1244; APPD, sygn. Lw 302, k. 138.

¹⁴² Приналежність до конверсів зафіксовано у: APPD, sygn. S44\11a-c, k. 1244.

¹⁴³ APPD, sygn. Pk 27, k. 173; APPD, [bez sygn.], k. 641; AAV-ANV, vol. 123, fol. 249 v.

¹⁴⁴ APPD, sygn. Pk 27, k. 177; APPD, [bez sygn.], k. 359; AAV-ANV, vol. 123, fol. 249 v.

19.	Фердинанд Межиєвський конверс (Ferdynand Mierzejewski Konwiersz) ¹⁴⁵	3 роки <i>Po zakończeney trzyletniey Probie moiey Zakonney</i>	24 липня 1772 (Henrik Russyan przeor)	Marcellus Kocharski M[a]g[iste]r Novitorum mp. 11 липня 1772 (вписано до Книги)	<i>Własną podpisuię się Ręką, kładąc Znak Krzyża Świętego †</i>
20.	Фабіян Томашевський конверс (Fabian Tomaszewski Konwirsz) ¹⁴⁶	3 роки <i>Po zakończeney probie trzeletniey moiey Zakonney</i>	26 травня 1781 (Placed Szmoszarski przeor)	Marcellus Kocharski M[a]g[iste]r Novitorium mp. 15 травня 1781 (вписано до Книги)	<i>Co Stwierdzając własną Ręką : nieumiejący pisać : Kładę Znak Krzyża Świętego. Brat Fabian Tomaszewski †</i>

¹⁴⁵ APPD, sygn. Pk 27, k. 178; APPD, [bez sygn.], k. 460; AAV-ANV, vol. 123, fol. 249 v.

¹⁴⁶ APPD, sygn. Pk 27, k. 188; APPD, [bez sygn.], k. 695.

Bibliography

- Adadurov, Vadym. «Obytel yak osvitcha korporatsiia.» In *Na perekhresty kultur: Monastyr i khram Presviatoi Triitsi u Vilniusi*, eds. Alfredas Bumblauskas and Ihor Skochylas, 207–212. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho katolytskoho universytetu, 2019.
- Almes, Ivan. *Vid molytvy do osvity: Istoriia chytannia chentsiv Lvivskoi yeparkhii XVII–XVIII st.* Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho katolytskoho universytetu, 2021.
- Archivio Apostolico Vaticano, Archivi Nuntiaturae Varsaviensis, Vol. 123.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zesp. 301, sygn. 1079, «Księgi metrykalne wyznania rzymskokatolickiego z archidiecezji lwowskiej».
- Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie, [bez sygn.], «Catalogus Patrum et Fratrum sacri Ordinis Praedicatorum in Polonia, Russia et Magno Ducatu Lithvaniae Mortuorum, conscriptus per Fr. Sadocum Barącz OP, 1887».
- Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie, sygn. Lw 302, «Liber Memoriae Mortuorum seu Catalogus Defunctorum in Domino Religiosorum Patrum Fratrum ac Sororum S. Ordinis Praedicatorum in Provincia S. Hyacinthi in Russia».
- Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie, sygn. Pk 2, «Kronika klasztorna czyli «Dalsze Dzieje Świętej Góry Różańcowej Klasztoru WW. Xięży Dominikanów Prowincyi Ruskiej Świętego Jacka w Podkamieniu od Roku 1788 do R. 1797 y dalej Napisane Pod Przeorowstwem Przewielebnego Oyca Mikołaja Byliny S. T. P., który diebus Maij 97 obrany został Prowincyałem».
- Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie, sygn. Pk 27, «“Liber Professionis Fratrum Ordinis Praedicatorum ab Anno 1654” ad annum 1929».
- Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie, sygn. Pk 3, «Kronika Klasztoru WW. OO. Dominikanów w Podkamieniu od Roku 1800 rozpoczęta przez Księdza Sadoka Barącz a doprowadzona przez jego następców do 1943 r.».
- Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie, sygn. Pr 27, «Ordo Fratrum Professorum Sacri Ordinis Praedicatorum Provinciae Russiae Sancti Hyacinthi ab A. D. MDCIII — ad 1688»; «Obitus Venerabilium PP. Ac FF. Ordinis Praedicatorum Provinciae Russiae Sancti Hyacithi Ab Anno Domini 1619 —ad 1677».
- Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie, sygn. S44\11a-c, «Madura, R. F. Acta Capitulum Provinciae Russiae. AB A. 1598–1772. Volumen V. Romae» [Maszynopis].

- Barącz, Sadok. *Dzieje klasztoru ww. oo. Dominikanów w Podkamieniu*. Tamopol, 1870.
- Berk, Piter. *Novi pidkhody do istoriypsannia*. Kyiv, 2010.
- Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Kr. 1064, «Pamiętnik Aleksandra Berhofa, zakonnika z klasztoru dominikanów w Podkamieniu, z lat 1658–1725, pszetlumaczony z łaciny pszcz Sadoka Barącza w 1858 r.».
- Bukalo, Ihor. «Monasha spilnota Pidkaminskoho dominikanskoho konventu zghidno z kataloghom chentsiv Ruskoi provintsii sv. Yatseka 1766 r.» *Istoriia Pidkamenia v konteksti politychnykh, sotsialno-ekonomichnykh ta kulturnykh protsesiv na zakhidnoukrainskykh zemliakh* 4 (2023–2024): 123–151.
- Bukalo, Ihor. «Ruska dominikanska provintsii sv. Yatseka u 1760–1780-kh rokakh: administratyvnyi podil ta kilkisnyi sklad konventiv.» *Naukovyi shchorichnyk «Istoriia religii v Ukraini»* 35 (2025): 119–145.
- Bukalo, Ihor. «Spohady Aleksandra Berhofa (OR) (1658–1724 rr.): istoriia rukopysu ta zhyttiepys avtora.» *Bridshchyna — krai na mezhi Halychyny i Volyni* 15 (2024): 26–34.
- Bukalo, Ihor. «Vykhovni idealy Pidkaminskoho aliumnatu: analiz «Instruktsii» 1730 r.» *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* 40 (2024): 49–63.
- Cowar, Steven. *The Growth of Public Literacy in Eighteenth-Century England*. London, 2012.
- Dukh, Oleh. *Prevelebni panny: Zhinochi chernechi spilnoty Lvivskoi ta Peremyshlskoi yeparkhii u rannomodernyi period*. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho katolytskoho universytetu, 2017.
- Flaga, Jerzy. «Formacja kandydatów do zakonów w XVII i XVIII w.» *Roczniki Humanistyczne* 38 (2) (1990): 79–117.
- Flaga, Jerzy. «Z problematyki formacji intelektualnej kandydatów do zakonów w XVIII wieku. Organizacja i funkcjonowanie studiów retoryki.» *Zeszyty Naukowe KUL* 35 (1–2) (1992): 63–64.
- France, James. *Separate but Equal. Cistercian Lay Brothers 1120–1350*. Collegeville, 2012.
- France, James. *The Cistercians in Scandinavia*. Kalamazoo, 1992.
- Gapski, Henryk. «Przydatność ksiąg profesji w badaniach społecznych XVI i pierwszej połowy XVII wieku.» *Roczniki Humanistyczne* 24 (2) (1976): 97–111.
- Iasinski, Camillvs. W. *Summarium Ordinationum Capitulum Generalium Ordinis Praedicatorum [...] a primo Capitulo [...] Bononiae 1220 celebrato, usque ad Capitulum Romanum 1629 [...] celebratum emanatarum*. Cracoviae, 1638.

- Kaczmarek, Krzysztof. *Życie codzienne w klasztorze dominikanów w Brzegu*. Kraków: Wydawnictwo Polskiej Prowincji Dominikanów W Drodze, 2024.
- Królik, Ludwik. *Organizacja diecezji Łuckiej i Brzeskiej od XVI do XVIII wieku*. Łiszki: Platan, 2017.
- Milavitskyi, Marek. «Zemelna vlasnist dominikantsiv z Pidkamenia za danymy “Mainovoho stanu dominikanskyi monastyriiv u 1922 rotsi”».» *Istoriia Pidkamenia v konteksti politychnykh, sotsialno-ekonomichnykh ta kulturnykh protsesiv na zachidnoukrainskykh zemliakh* 4 (2023–2024): 153–165.
- Mykhailovskyi, Vitalii «Yedynorohy nashoho Serednovichchia. Pysari zemskykh sudiv Ruskoho ta Podilskoho voievodstv u 1434–1500 rokakh.» *Kyivska Akademiia* 21 (2024): 95–164.
- O’Loughlin, Thomas. «Monasteries and manuscripts: the transmission of Latin learning in early medieval Ireland.» In *Information, Media and Power through the Ages*, 46–64. **Dublin**: University College Dublin Press, 2001.
- Pope, Hugh. *Dominican Lay-Brothers*. Rugeley, 1907.
- Posokhova, Liudmyla. *Na perekhrestii kultur, tradytsii, epokh: pravoslavni kolehiumy Ukrainy naprykintsi XVII — na pochatku XIX st.* Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina, 2011.
- Shevchenko, Tetiana. «Rusini w zakonie dominikańskim (koniec XVI — 1. połowa XVII wieku).» In *Dominikanie na ziemiach polskich w epoce nowożytnej*, 169–192. Kraków: Esprit, 2009.
- Smith, Philip. «A Dominican Philosophy of Education.» In *Towards the intelligent use of liberty: Dominican Approaches in education*, [27–46]. Hindmarsh, S. Aust.: ATF Press, 2014.
- Świętochowski, Robert i Chruszczewski, Adam. «Polonia Dominicana apud extraneos.» In *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*, 467–554. Warszawa: Wyd-wo Polskiej Prowincji Dominikanów, 1975.
- Świętochowski, Robert. «Szkolnictwo teologiczne dominikanów.» *Dzieje teologii w Polsce* 2 (1975): 212–285.
- Thompson, Augustine. *Dominican Brothers Conversi, Lay, and Cooperator Friars*. Chicago: New Priory Press, 2017.
- Urban, Waław. «Sztuka pisania w województwie krakowskim w XVII i XVIII wieku.» *Przegląd Historyczny* LXXV (1984): 39–82.
- Urban, Waław. «Umiejętność pisania w Małopolsce w drugiej połowie XVI wieku.» *Przegląd Historyczny* 68 (1977): 231–257.
- Voloshyn, Yurii. «Pysmennist sered meshkantsiv Poltavy druhoi polovyny XVIII stolittia (za materialamy Rumiantsevskoho opysu).» *Kyivska Akademiia* 5 (2008): 143–154.
- Wichrowicz, Cyprian Jan. *Słownik polskich pisarzy dominikańskich*. Kraków, 2012.

- Wiślicz, Tomasz. *Zarobić na duszne zbawienie. Religijność chłopów małopolskich od połowy XVI do końca XVIII wieku*. Warszawa, 2001.
- Wyczański, Andrzej. «Оświata a pozycja społeczna w Polsce XVI stulecia. Próba oceny umiejętności pisania szlachty województwa krakowskiego w drugiej połowie XVI w.» In *Spółcezeństwo staropolskie. Studia i szkice*, pod red. A. Wyczańskiego, 1:27–55. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1976.
- Yaremenko, Maksym. «Akademiky» ta Akademia. *Sotsialna istoriia osvity y osvichenosti v Ukraini XVIII st.* Kharkiv: Akta, 2014.
- Yaremenko, Maksym. *Kyivske chernetstvo*. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2007.

Abstract

Analphabets in the Pidkamin Dominican Convent in the Late 17th–18th Centuries

The article examines the educational competencies of the monks of the Pidkamin Dominican Convent based on the recorded forms of personal attestation of entries in the Book of Professions. The analysis shows, that 20% of the Dominicans in this convent did not use Latin but used Polish. Another 4,5% were analphabets, as evidenced by their inability to sign and attest the record with an equal-armed cross. This is also indicated by the accompanying notes about the inability to write for certain individuals. The study focuses on the Book of Professions itself, tracing the chronology and mechanisms of its compilation, the features of the record forms, and its potential as a historical source.

It was established that all analphabets persons without exception were conversi, and the formation of this category of Dominicans in the community was traced. Special attention was given to the issues of affiliation of illiterate candidates: their geographical, and partly social origin; features of the probationary period or novitiate (cases of completing a three-year novitiate were identified, which we consider to be a general disregard for the norms established by general chapters regarding the maximum period of two years). Special attention was paid to the age characteristics of analphabets: age of entry into the community, length of service as: time of service, lifespan. It was found that conversi were not very mobile, often did not change their place of service at all.

The article further analyzes the features of the spiritual and educational formations of analphabets in the Pidkamin Convent. It is found that conversi typically acquired their education prior to taking religious vows; afterward,

they engaged primarily in manual labor within the monastery. Thus, the entry of an alphabets in the Book of Professions is rather a statement of fact. The Dominican educational model was separately traced, which made it possible to assert that the educational studies conducted in the Pidkamin Convent were aimed at other categories of Dominicans, and, therefore, it was stated that the Order, although limiting the number of illiterate conversi, still tolerated this category of Dominicans. Thus, alphabets constituted a small but integral part of the Dominican community in the Pidkamin convent during the 17th–18th centuries.

Keywords: Dominicans, Pidkamin Convent, Conversi, alphabets, education, Ruthenian Dominican Province of St. Hyacinth, monastery.

Київська Академія 22 (2025): 179–203.
<https://doi.org/10.18523/1995-025X.2025.22.179-203>
<https://ka.ukma.edu.ua>

Наталія Федюшин

**Култ Теревовлянської ікони Богородиці
у Львові (1673–1770-ті рр.):
механізми сакралізації та незавершена
інституціоналізація**

У статті проаналізовано незавершену інституціоналізацію культу Теревовлянської ікони Богородиці у Львівському Святоюрському соборі між 1673 р. та 1770-ми роками. Методологічно робота спирається на історію побожності та концепції сакральної репрезентації і мобільності образів — із розрізненням стратегій інституціоналізації (просторового закріплення, літургійної регулярності, візуальної стандартизації) і матеріальних маркерів культу, передусім системи дарів/вотів. Джерельну базу становлять інвентарі 1719-го і 1730-х рр., а також судові матеріали 1760-х — 1770-х рр. Показано, що процес сакралізації (каплиця/вівтар, братство, літургія, візуальне маркування) розпочався з ініціатив єпископа Йосифа Шумлянського, які сформували навколо ікони економіку дарів: світильники, ризи, срібне начиння, коштовні тканини. Аналіз складу й вартості пожертв увиразнює масштаб і соціальну конфігурацію спільноти, що гуртувалася перед образом, а також динаміку її підтримки в часі. Водночас проєкт залишився персоналізованим і залежним від ініціативи Шумлянського; після його смерті не виникло стійкої інституційної тяглості, а дари перестали нарощувати «критичну масу» публічної присутності. Судові процеси другої половини XVIII ст. стали радше фінальною стадією цієї траєкторії, перевівши суперечку в площину права й засвідчивши обмежений інституційний ресурс. У цих умовах візуальний наратив виконував компенсаторну функцію підтримки пам'яті, не замінюючи ширшої інфраструктури культу.

Ключові слова: Теревовлянська чудотворна ікона Богородиці, сакралізація, Львів, Львівська єпархія, василіяни, релігійна конкуренція, XVIII століття, локальний культ.

Чудотворні ікони Богородиці займали чільне місце у сакральних просторах міст ранньомодерного часу. Вони не лише функціонували як об'єкти приватного пошанування, але й виконували роль символів легітимності, ідентичності та публічного авторитету. Чудотворні образи набували значення не тільки завдяки зціленням чи заступництву, що їм приписували, але й через своє місце у релігійній інфраструктурі міста, участь у процесіях, присутність у риторичних і візуальних практиках духовенства. У цьому контексті особливу аналітичну вагу має дослідження тих випадків, коли сакральний об'єкт з усталеною репутацією не отримував належної інституційної підтримки. Культ Тереховлянської ікони Пресвятої Богородиці, що потрапила до Львова в середині XVII ст., є прикладом саме такого випадку. За джерелами, ікона мала репутацію чудотворної ще до прибуття до Львова¹, а у 1704 р. під час облоги міста фігурувала як об'єкт молитов у храмі святого Юра². У пізніших судових актах василіяни апелювали до її участі в захисті міста для підтвердження її виняткової сили. Попри це, культ образу не набув інституційної форми: не було здійснено коронації, не провадилася книга чуд, а популярність залишилася обмеженою локальним середовищем. У другій половині XVIII ст. василіяни з Тереховлі порушили судовий процес з метою повернення ікони, проте їхні зусилля не мали успіху. Парадокс цього випадку полягає в тому, що переміщення образу до осередку зі значно сильнішою інституційною інфраструктурою (Святоюрський комплекс) не забезпечило стійкої інституціалізації культу. Без «довгої пам'яті» місця, без книги чуд і коронаційного сценарію міський ресурс лишився «недоконвертованим», а культ поступився конкуренції інших марійних центрів.

Основне питання дослідження звучить так: чому образ з усталеною репутацією не став повноцінним елементом міської інституційної інфраструктури культу? У цій статті питання буде

¹ Див. перелік чудотворних ікон за Йоаникієм галятовським, який подає про неї інформацію в переліку інших українських образів і згадує про її перше чудо (кількаденний плач) у 1663 р.: Наталія Яковенко, *У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоаникія галятовського* (Київ: Критика, 2017), 431.

² Денис Зубрицький, *Хроніка міста Львова* (Львів: Центр Європи, 2006), 410–411.

розглянуто з «внутрішньої» перспективи святоюрського середовища — шляхом аналізу ініціатив Шумлянського, братства та судових актів, без виходу на ширші міські порівняння. Статтю зосереджено на проєкті сакралізації Тербовлянської ікони в контексті василянського відродження, зокрема: 1) через реконструкцію інституційних заходів Шумлянського (просторового закріплення, літургійної регулярності, візуальної стандартизації); 2) через аналіз того, як після його смерті проєкт залишився без стійкої підтримки і поступово згасав; 3) із залученням матеріалу судових процесів другої половини XVIII ст. — фінальної стадії цієї траєкторії, що перевела суперечку в площину права; 4) завдяки огляду візуального наративу як компенсаторної стратегії закріплення статусу ікони. Джерельну базу дослідження становлять інвентарі 1719 і 1730-х рр., а також судові матеріали 1760-х — 1770-х рр. (маніфестації, протести)³.

Методологічна рамка дослідження ґрунтується на концепціях історії побожності, сакральної репрезентації та культурної мобільності образів. Ікона розглядається як мобільний сакральний об'єкт, що набуває значення у взаємодії з простором, ритуалом, аудиторією і текстом. Такий підхід дозволяє відійти від інтерпретації чудотворного культу як статичного явища та зосередитись на процесах його формування, легітимації або маргіналізації. Відповідно, культ Тербовлянської ікони Богородиці у Львові аналізується як динамічне соціокультурне явище, що формується на перетині релігійних практик, інституційних стратегій та символічної репрезентації. Цей ракурс суголосний із концепцією Пітера Брауна, який розуміє святість не як статичну якість, а як результат визнання й ритуального утвердження спільнотою. Сакральне не задається, а набувається — через молитви, дарування, процесії, посвячення й візуалізацію⁴. Як влучно зауважив Роберт Бартлетт, ефективне функціонування культу потребує інфраструктури — книги чуд, офіційного визнання, регулярного літургійного вшану-

³ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, Відділ рукописів (далі — ЛННБ, ВР), ф. 3, од. зб. 129; Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДАЛ України), ф. 684, оп. 1, спр. 2238; ф. 408, оп. 1, спр. 928.

⁴ Peter Brown, *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity* (Chicago: University of Chicago Press, 1981), 5–7, 86–92.

вання, візуального маркування образу⁵. Відсутність цих елементів дає підставу розглядати культ як обмежений, локальний або незавершений. Додатковий аналітичний ракурс пропонує Саймон Дітчфілд⁶, який підкреслює процесуальність сакрального статусу, формованого не лише чудами, але насамперед текстами, ритуалами, об'єктами та мобілізацією пам'яті. Святі не стільки «відкривались», скільки «створювались» — унаслідок текстової продукції, публічної пам'яті, обрядової практики та візуального маркування. Такий ракурс дає змогу простежити механізми символічної «роботи» з іконою та оцінити, які саме компоненти сакралізації було втілено чи, навпаки, їх забракло у випадку Тербовлянського образу. Важливим є також спостереження Вільяма Крістіана про те, що інституції часто не пригнічували неофіційні культи, а радше ігнорували їх⁷. Це дозволяє розглядати культ Тербовлянської ікони як такий, що функціонував на периферії інституційної уваги — між побожністю громади, монастирською ініціативою та відсутністю канонічного визнання. Цінним для цієї статті було й спостереження Марії-Грації Бартоліні⁸, згідно з яким проповідницькі тексти й візуальні програми ранньомодерної України функціонували як медії сакралізації. У випадку Тербовлянської ікони саме візуаль-

⁵ Robert Bartlett, *Why Can the Dead Do Such Great Things? Saints and Worshippers from the Martyrs to the Reformation* (Princeton: Princeton University Press, 2013), 164–173.

⁶ Simon Ditchfield, «Thinking with Saints: Sanctity and Society in the Early Modern World,» *Critical Inquiry* 35 (3) (2009): 554–555; idem, «Tridentine Worship and the Cult of Saints,» in *The Cambridge History of Christianity*, vol. 6: *Reform and Expansion 1500–1660*, ed. R. Po-chia Hsia (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 201–224.

⁷ William A. Christian, *Local Religion in Sixteenth-Century Spain* (Princeton: Princeton University Press, 1981), 3–6; 83–90; 182–188.

⁸ Див.: Maria Grazia Bartolini, «“Judging a Book by Its Cover”: Meditation, Memory, and Invention in Seventeenth-Century Ukrainian Title Pages,» *Canadian Slavonic Papers* 59 (1–2) (2017): 21–55; eadem, «“Engrave This Memory in Your Heart as If on a Tablet...”: Memory, Meditation, and Visual Imagery in Seventeenth-Century Ukrainian Preaching,» *Canadian Slavonic Papers* 62 (2) (2020): 154–181; eadem, «From Icon to Emblem: The Relation of Word and Image in Lazar Baranovych's *Truby sloves propovidnykh* (1674),» *The Slavonic and East European Review* 94 (2) (2016): 201–242; eadem, «Writing for the Eyes: Preaching and Visual Imagery in Seventeenth-Century Kyiv,» *Zeitschrift für Slawistik* 67 (3) (2022): 135–164.

ний наратив виконав цю роль, компенсуючи брак ширшої інституційної інфраструктури.

До важливих напрацювань історіографії, присвячених чудотворним іконам, належить монографія Наталі Яковенко «Милість і кара: Богородичні чудотворні ікони в Україні XVII–XVIII ст.»⁹. Дослідниця запропонувала інтерпретацію чудотворних ікон як частини локальних «просторів віри» та агентів релігійної культури, що формувалися на перетині особистого досвіду, колективної уяви та інституційної присутності. У фокусі дослідниці — функціонування «книг чуд», соціальний склад паломників, конфесійна приналежність, а також динаміка візуального й текстового супроводу чудотворних образів. Така концепція відкриває нові перспективи в осмисленні ікон не лише як сакральних артефактів, але і як медіаторів культурної пам'яті. У даній статті мова піде про випадок Тербовлянської ікони Богородиці: хоч джерела й фіксують її чудотворіння, однак вона не здобула стійкої інституційної легітимації. Мій аналіз буде зосереджено на риторичних, просторових та юридичних стратегіях сакралізації — зокрема на тому, що відбувається, коли «простір віри» не консолідується, а навпаки розпадається. Таким чином, ця стаття пропонує подивитися на локальний культ як на динамічний процес, у якому сакральне не лише вибудовується, але й може бути витіснене.

Культ Тербовлянської чудотворної ікони Богородиці не був об'єктом цілісного академічного дослідження. Дотеперішні публікації лише фрагментарно заторкують цю тему в межах ширших сюжетів — історії Львова, Київської унійної митрополії, сакрального мистецтва або побожності. Історичні згадки про чудотворність Тербовлянської ікони є в двох компілятивних виданнях кінця XIX — початку XX ст.: у працях Садока Баронча та Вацлава Новаковського¹⁰. Обидва автори наводять стислу інформацію про походження ікони та її вплив, однак без опори на автентичні до-

⁹ Наталя Яковенко, *Милість і кара: Богородичні чудотворні ікони в Україні XVII–XVIII ст.* (Київ–Львів: Критика, 2025) (у друці).

¹⁰ Barącz Sadok, *Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce [Miraculous Images of the Blessed Virgin Mary in Poland]* (Lwów, 1891), 158–60; Waclaw Nowakowski, *O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej: wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne* (Kraków: Druk W. L. Anczyca i spółki, 1902).

кументи чи судові матеріали. Попри обмежену джерельну верифікованість, ці тексти становлять цінне свідчення рецепції культу в католицькому культурному середовищі давнішої доби та унаочнюють трансформацію унійного наративу про святиню в ширшому історіографічному контексті.

Чи не найкоротшу, але концентровану згадку про ікону подає Володимир Вуйцик у тезах своєї доповіді, виголошеної у 1995 р.¹¹ Це єдине дослідження, яке спеціально згадує Теребовлянську ікону в контексті її збереження та пізнішої інтерпретації. Проте текст носить радше довідковий характер — без детальнішого аналізу джерел. Мистецьке середовище, в якому функціонувала ікона після її перенесення до собору Святого Юра у Львові, описане у праці Володимира Александровича та Павла Ричкова. Автори зосереджуються на історії собору як архітектурного і культурного об'єкта, згадуючи ікону лише побіжно, як частину декору й інвентаря¹². Тут ікона фігурує серед елементів мистецького ансамблю, натомість її культ і функціонування як об'єкта побожності не передбачав дослідницької уваги.

Діяльність львівського єпископа Йосифа Шумлянського (1667–1708), безпосередньо пов'язану з перенесенням Теребовлянської чудотворної ікони до Львова, докладно простежено Ігорем Скочилясом у контексті організаційної структури та конфесійної політики Львівської єпархії¹³. Перенесення ікони з Підгорянського монастиря Скочиляс розглядає як частину ширшого процесу «другого руського оновлення» — стратегії консолідації Унійної Церкви, де святині відводилася функція сакралізації міського простору. Водночас автор підкреслює, що цей задум був для Шумлянського не лише частиною загальної програми відновлення, але й особистим проєктом: про це свідчить, зокрема, детально проаналізо-

¹¹ Коротко про історію ікони та її реставрацію див. у: Володимир Вуйцик, «Чудотворна ікона Богоматері Теребовельської,» у *Богородиця і українська культура: тези доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції*, 14–15 грудня 1995 р. (Львів, 1995), 12–13.

¹² Володимир Александрович та Петро Ричков, *Собор святого Юра у Львові* (Київ: Техніка, 2008), 136–172.

¹³ Ігор Скочиляс, *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус* (Львів: Український католицький університет, 2010), 576–580.

ваний у праці заповіт єпископа, де окреслювалися моделі опіки над іконою. Від такої постановки проблеми відштовхується і дана стаття, сфокусована на проєкті Шумлянського — його інституційних кроках (просторовому закріпленні, братській опіці, літургійній регулярності, візуальній стандартизації), а також на тому, як після смерті ініціатора траєкторія культу мінялася. Такий підхід дозволяє показати, що судові суперечки 1760-х рр. були радше фінальною стадією незавершеного інституційного розгортання, натомість одним з головних ресурсів підтримки статусу ікони став візуальний наратив.

Варто також коротко обговорити ужиті в статті терміни. Описуючи чинники незавершеної інституціоналізації, я послуговуюсь поняттям «стратегії сакралізації», тобто дії акторів та інституцій, спрямовані на публічне визнання святині¹⁴. Під інституційною інфраструктурою культу розумію сукупність братських уставів, друкованих і рукописних текстів та гравюр, просторового закріплення образу (вівтар/каплиця) і ритуалів публічності (процесії, паломництва, воти)¹⁵. Сакральний простір буде потрактовано як взаємодію місця, маршруту та візуально-ритуальних маркерів¹⁶.

Василіянський чин і унійна модель сакрального простору

Реформа 1617 р. митрополита Йосифа Велямина Рутського, підтверджена папським затвердженням 1631 р., перетворила мережу автономних руських обителів на централізований чин із єдиним керівництвом, уніфікованою дисципліною та регулярними капітулами¹⁷. Відтоді монастир поставав не лише як простір аскези, а

¹⁴ Формулювання поняття «стратегії сакралізації» вжито на основі інтерпретації: Ditchfield, «Thinking with Saints», 560.

¹⁵ Трактуювання «інституційної інфраструктури культу» спирається на: Bartlett, *Why Can the Dead*, 117.

¹⁶ Визначення «сакрального простору» запозичене з: Brown, *The Cult of the Saints*, 45.

¹⁷ Павло Кречун, Василь Парасюк, «Святотроїцький унійний монастир і реформа 1617 року», у *На перехресті культур: монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі*, ред. Альфредас Бумблаускас, Сальвіюс Кулявічюс та Ігор Скочиляс (Львів: Український католицький університет, 2019), 115–132; див. також: Йосиф Рутський, укл. «Спільні правила Святого Отця на-

й як інституційний «оператор» змін у митрополії — в освіті, місійній роботі, літургії й публічній комунікації. Інтелектуально ця траєкторія вписується в концепт *Slavia Unita*: баланс між «руською старовиною» (обряд, мова, пам'ять), «латинськими інноваціями» (догматичні й управлінські запозичення) та «унійним тріумфалізмом» XVIII ст.¹⁸ У цьому балансі формується те, що Ігор Ісіченко назвав «василіянським бароко»: культ «своїх» святих (передусім Йосафата), розбудова марійних практик, інтенсивне проповідництво й масові богослужіння, підкріплені друкарською, музичною та візуальною інфраструктурою міського типу¹⁹. Після Замойського собору 1720 р. курс отримав «технічну карту»: упорядкування богослужінь, уніфікацію звичаїв²⁰. Провінційна організація 1739–1743 рр. зробила Вільно, Почаїв і Львів осередками мережі, з яких розходилися кадри, тексти й взірці благочестя²¹. Від 1740-х рр. василіяни активно залучаються до освітньої, місійної та видавничої діяльності, зосереджуючи увагу на візуальній репрезентації церковного авторитету. Василіянські монастирі перетворюються на нові центри унійної культури, в яких сакралізація ікони слугує не лише збереженню пам'яті, але й відтворенню унійної релігійної ідентичності за нових умов — зокрема, у просторі, що стає деда-

шого Василя Великого, архієпископа Кесарії Кападокійської,» у Петро Підручний, Богдан П'єтнотко, *Василіянські генеральні капітули від 1617 по 1636 рік* (Рим–Львів: Місіонер, 2017), 1: 391–410.

¹⁸ Ігор Скочиляс, «Біла джерел унійного тріумфалізму: релігійна програма Холмської єпархії як *Slavia Unita* (друга половина XVII ст.),» *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 15 (2006–2007): 334–345.

¹⁹ Ігор Ісіченко, «Василіянське бароко,» *Слово і Час* 1 (2011): 3–21.

²⁰ Детально про постанови собору див.: *Замойський провінційний собор Руської Унійної Церкви 1720 року*, кн. 1: *Діяння та постанови*, упоряд. Р. Паранько, Іг. Скочиляс, Ір. Скочиляс (Львів: Український католицький університет, 2021), 374–381.

²¹ Beata Lorens, *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780* (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014), 32–36; 73–78; 78–119; Ina Kažuro, «Organization of Activities at the Vilnius Basilian Printing House (1628–1845),» *Кныготыра* 69 (2017): 7–41; Олена Железняк, Наталія Заболотна, Роман Кисельов, *Кириличні видання друкарні Почаївського Святоуспенського монастиря XVIII — першої третини XIX ст.: Науковий каталог у 2-х книгах*, за ред. Наталії Заболотної, кн. 1: 1734–1772 рр. (Київ, Львів: Український католицький університет, 2025).

лі більше підконтрольним державній бюрократії, просвітницькій цензурі та централізаційним реформам.

У цій логіці святиня постає не лише як «річ віри», а й як ресурс інституційної присутності. Її слід просторово «закріплювати», обслуговувати ритуалом і легітимувати текстами. Набір інструментів добре відомий: друк (устава, молитовники, проповідницькі корпуси), музична підтримка (ірмологіони, співочі школи), візуальні програми (іконографічні цикли, вотиви, фронтисписи), просторове закріплення (вівтар/каплиця), ритуали публічності (процесії, акафісти, патрональні свята)²². Коли всі ланки поєднуються, культ набуває «інституційної маси»: починає провадитися книга чуд, усталюється календар, з'являються зовнішні маркери (коронації), розширюється коло жертводавців. Василіянський контекст отримує подвійну оптику: з одного боку, йдеться про дієву інституцію, що вибудовує культ, оперуючи текстами, зображеннями, простором і спільнотою; з другого — його стимулюють виклики інституційності, коли святиня перетворюється на предмет правових домагань у відкритій мережі. За такої оптики конфлікт довкола Тербовлянської ікони стає тестом на дієздатність унійних механізмів сакралізації у багатоконфесійному «ринку культів» Львова XVIII ст. Власне таким бачиться і львівський проєкт сакралізації Тербовлянської ікони.

Шумлянський і сакралізаційна програма Святоюрського комплексу

Мережева логіка зумовила першу фазу сакралізації Тербовлянської ікони, пов'язану з програмою львівського владики Йосифа Шумлянського, що передбачала просторове закріплення образу, формування братської опіки над ним і утвердження риторики захисту міста під час шведської облоги 1704 року. У другій половині XVII ст. Йосиф Шумлянський розбудував у Львові не просто єпископський двір, а цілеспрямований осередок сакральної репрезентації, де текст, музика, зображення і ритуал працювали спільно. При катедрі функціонувала друкарня, здатна оперативно забезпе-

²² Bartlett, *Why Can the Dead*, 7–10, 440–442; Ditchfield, «Tridentine Worship», 201–224.

чувати потреби єпархії у богослужбових і нормативних текстах; тут же у 1700 р. вийшов друком нотолінійний Ірмологіон — симптом того, що співоча практика й музично-літургійна культура мислилися не як «фонові», а як структурні елементи публічної побожності. До роботи було залучено гравера Никодима Зубрицького: візуальний шар катедральної комунікації — титульні гравюри, фронтисписи, медальні образи — мав задавати «канон бачення» для міського вірянина. Так формувалася інфраструктура культу в повному сенсі слова: від друку й співу — до образу і ритуалу²³.

У таку інфраструктуру логічно вписувалася Тереховлянська ікона Богородиці. У 1673 р., через загрозу турецького вторгнення, Йосиф Шумлянський розпорядився перенести чудотворний образ із Тереховельського замку, де вона перебувала під час турецької загрози, до собору Святого Юра у Львові, тобто ікону перемістили з периферії єпархії до центру владицтва.²⁴ Вона приносила до міста власний «капітал пам'яті» — репутацію чудотворності, сформовану поза Львовом, натомість Шумлянський вирішив перетворити цю репутацію на львівський ресурс побожності. Візуальні жести (маркування ікони як виняткової, вміщення у виокремлений простір), літургійні акценти (акафісти, процесійні практики), текстові інтервенції (включення до проповідницької риторики, фіксація у друкованих наративах) являли собою продуману стратегію катедральної «маріанізації».

Політична та військова біографія владики додає цій стратегії акцентованого сенсу. Шумлянський — учасник і очевидець великої війни з Османською імперією — мислив міське *сакрум* у категоріях заступництва й оборони. У своєму заповіті владики нагадує, що Богородиця двічі рятувала його від смерті під час боїв із турками: у 1676 р. поблизу Жванця та у 1683 р. під Віднем. У 1704 р., під час облоги Львова шведами, відбулось, мабуть, останнє задокументоване чудо, пов'язане з іконою у новому середовищі²⁵. Тому апеляції

²³ Спочилися, *Галицька (Львівська) єпархія*, 576–580.

²⁴ Початково ікона перебувала у храмі св. Миколая в Тереховлі, де і відбулось перше чудо. Далі вона перебувала у Підгорянському монастирі (поблизу Тереховлі), а у 1672 р. її перенесли до замку в Тереховлі.

²⁵ Ігор Спочилис, «Етнарх некрозацької України: єпископ львівський, галицький і кам'янецький Йосиф Шумлянський (1668–1708),» *Генеалогічні записки* 9 (2011): 15.

до ікони під час шведської облоги 1704 р. не були ситуативною по-божністю: їх «умонтовано» в ширшу риторичну Шумлянського, де марійна святина виступала в ролі захисниці міста. Так вибудовувалася «спеціалізація» образу — не лише зцілення чи потішання, а й політичне заступництво громади, що легко читалося міським адресатом.

Водночас Шумлянський діяв не в порожнечі, а в густій міській екосистемі інституцій. Львівська Ставропігія, братські структури і друкарня з власною традицією вимагали не силового сценарію, а *modus vivendi*. Відоме підтвердження привілеїв братства 1704 р. є одним із маркерів політичної тактики Шумлянського: катедра не поглинає міський простір, а вбудовується в нього, спрямовуючи активність мирян. Саме в цій логіці стає зрозумілішою ініціатива створення братства при Тербовлянській іконі: інструментом легітимації культу мав стати не тільки єпископський патронат, а й мирянська діяльність, закріплена статутом. У 1717 р. при соборі було засновано братство мирян, статут якого регламентував духовне життя членів спільноти: від регулярної сповіді та молитви до практик милосердя, катехизації дітей і поминання покійних. Важливим обов'язком братчиків була участь в акафістах до ікони, а також організація зборів, вибори старших братів і збір милостині на підтримку культу²⁶. Документ надрукували у типографії Ставропігійського братства, а титульну сторінку прикрасили гравюри зі сценами Євангелія. До середини XVIII ст. статут братства було перекладено польською мовою з ініціативи його промотора²⁷. Це засвідчувало активну адаптацію культу в міському середовищі, адже статут поєднував релігійне та соціальне служіння, вписуючи культ ікони в ширшу мережу міського благочестя.

Було уточнено й просторовий вимір культу. Як зазначає Володимир Александрович, перенесення Тербовлянської чудотворної ікони Богородиці до Святоюрського собору надало цьому храмові нового статусу — як центру розвиненого марійного культу. Цьому сприяли й інші ініціативи Йосифа Шумлянського: зокрема, у 1685 р. він заклав фундацію на користь собору, що вре-

²⁶ Сkochиляс, «Етнарх неkoзaцькoї Укpaїни...», 29.

²⁷ Lorens, *Bazylianie prowincji koronnej*, 300.

гулювала його внутрішній устрій і забезпечила матеріальну підтримку. Тоді ж, як заважає Александрович, було облаштовано каплицю святого Прокопа під соборною дзвіницею, де зберігалися мощі святого — як частину нової сакральної топографії, що формувалася довкола ікони²⁸.

Інвентарі 1719-го та 1730-х рр. засвідчують значні пожертви, особливо для каплиці Покрови, де зберігалась чудотворна ікона. Зокрема, інвентар 1719 р. фіксує численні дари, надані ще Шумлянським, що вказує на потребу ретельного аналізу цього документа для цілісного розуміння ініціатив владики з метою впровадження культу²⁹. Серед його подарунків згадуються коштовні тканини та інші декоративні матеріали, призначені для прикрашання інтер'єру каплиці під час церковних свят. Було також надано два великі килими й Гданський антепендій із тисненої, позолоченої та розписаної шкіри. Собор освітлювало велике панікадило — ще один дар владики. За описом 1772 р., це панікадило вже було розібране й зберігалось на горищі. Воно являло собою великий бронзовий світильник із дванадцятьма вогнями, шістьма пірамідами з дванадцятьма «фігурами», сферою внизу та постаттю з мечем нагорі³⁰.

Особливу увагу до Тереховлянської ікони Шумлянський виявив і в своєму заповіті 1707 р., де наголосив на чудах, що супроводжували ікону «від давніх часів», і детально окреслив умови її збереження. Згідно з його заповітом, ікона мала завжди перебувати у каплиці Покрову Пресвятої Богородиці разом з усіма коштовностями й облаченням, а її перенесення в інше місце заборонялося (крім випадку загрози від «ворога корони»); опіку над нею владики доручав ченцям, яких сам забезпечив. Як бачимо, заповіт виразно засвідчує мету Шумлянського — утвердити статус ікони як центрального об'єкта марійної побожності у Святоюрському комплексі та забезпечити умови для її незмінного пошанування³¹.

²⁸ Александрович і Ричков, *Собор святого Юра у Львові*, 153.

²⁹ ЛННБ, ВР, ф. 3, од. зб. 129.

³⁰ ЦДІАЛ України, ф. 684, оп. 1, спр. 2238, арк. 13.

³¹ Сkochилия, *Галицька (Львівська) єпархія*, 578.

Дари місцевої знаті й «укорінення» культу

Показником, чи програма Шумлянського укорінилася, слугують соціальні індикатори культу — пожертви й воти. Вшанування Теробовлянської ікони Богородиці у львівському соборі реалізувалося переважно в рамках традиції культу Покрову. Про це свідчать численні дари, спеціально призначені для каплиці Покрову Пресвятої Богородиці, де було поміщено чудотворну ікону. Символічна прив'язка до теми покровительства закріплена й у тексті статуту братства, заснованого для опіки над іконою, де Богородиця постає як небесна заступниця, що приймає вірних «під свій покров» і обіцяє їм захист у годину скрути³². У такий спосіб візуальна й ритуальна програма культу перегукувалася з особистим досвідом єпископа Шумлянського, який трактував Богородицю передусім як власну заступницю — від Жванця 1676 р. і Відня 1683 р. до облоги Львова 1704 р.

Утім, попри численні дарунки львівського владики Шумлянського, бракує згадок про пожертви його наступника Варлаама Шептицького (1710–1715). Також немає записів про пожертви Атанасія Шептицького, ініціатора пізнішого спорудження нового собору. Серед жертводавців фіксується Діонісій Олександрович, ігумен Теробовельського монастиря, який у 1718 р. подарував іконі коштовну срібну з позолоченим карбуванням ризу³³. Ця жертва підкреслювала не лише зв'язок ікони з її попереднім «домом», але й те, що пошанування образу тривало після того, як він став належати новій спільноті.

Інвентар містить також згадки про кілька жертв від шляхти. Так, у 1724 р. вотиву пожертвував Константій Собеський, син польського короля Яна III Собеського. Там на великій срібній пластині було викарбовано зображення Пресвятої Богородиці з Христом Емануїлом, а також герб і напис. Пожертву внесли під час урочистої процесії на празник Покрови Пресвятої Богородиці за участь гільдії³⁴. Ймовірно, цей дар до катедральної скарбниці пов'язувався з турботою про здоров'я князя, що помер і був похо-

³² Там само.

³³ Вуйчик, «Чудотворна ікона,» 12–13.

³⁴ ЛННБ, ВР, ф. 3, од. зб. 129, арк. 27.

ваний у 1726 р. в Жовкві. Пожертва королевича-католика унійній святині русинів не видаватиметься дивною, коли ми візьмемо до уваги ктиторство його батька, короля Яна III Собеського, фундатора руської церкви в Жовкві. До того ж, цей-таки король легітимізував перенесення з Молдови до Жовкви останків православно-го св. Йоана Сучавського, що сприяло розквіту парафії русинів³⁵.

Поруч із жертвами знаті та єпископату інвентарі фіксують і приклади мирянської та ремісничої побожності. Зокрема, серед вотів згадується жертва «руки» від дружини друкаря Василя Ставницького³⁶, а також низка табличок із зображенням Богородиці на хмарах, що їх у 1722–1723 рр. подарували львівські малярі Андрій і Павло³⁷, а також Теодор Дунаєвський із Городка. Ще одним коштовним даром була срібна табличка «гданської роботи» від Андрія Фалковського з Мостиськ³⁸. Наведені приклади засвідчують, що культ ікони приваблював не лише міську еліту, а й людей із ремісничих спільнот Львова та околиць, виступаючи для них проявом побожності, а можливо — й фахової афіліації.

Серед жертв початку XVIII ст. заслуговують на увагу численні дари львівської міщанської родини Дем'яновичів, які стосувалися не лише культу Теребовлянської ікони, а й церковного інтер'єру загалом. У 1720 р. Марина Дем'янович пожертвувала для церковного вжитку срібну позолочену тацю, а в 1726 р. вона ж профінансувала оздоблення новозбудованого ківорію та амвону. Разом із чоловіком Андрієм Дем'яновичем вони також прикрасили трапезну церкву: серед їхніх дарів згадано вітарну завісу, ікону св. Андрія, антепедій, вишитий рушник і два олов'яні ліхтарі. За спостереженням Володимира Александровича, такий великі жертви міщанського подружжя є винятковим явищем для історії духовної культури міського середовища ранньомодерного Львова.³⁹

³⁵ Детальніше див. у: Ivan Almes, «Precious yet Unevaluated Deposit for Ruthenians: Relics of St. John the New of Suceava and Parish Forming in Zhovkva in the First Half of the 18th Century,» *Revue des études sud-est européennes* (2026) (in print).

³⁶ ЛННБ, ВР, ф. 3, од. зб. 129, арк. 5.

³⁷ Там само, арк. 6.

³⁸ Там само.

³⁹ Детальніше про дари для комплексу собору св. Юра див. у: Александрович і Ричков, *Собор святого Юра у Львові*, 164–173.

Утім, незважаючи на первісний ажіотаж навколо чуда ікони 1704 р., подальших записів, що свідчили б про її чудодіяння, не зафіксовано. Цей момент ще більше виокремлюється через брак «книги чуд» — звичайної практики заохочення до вшанування чудотворної ікони. На це могло вплинути кілька чинників, як-от: зміни в місцевих релігійних практиках, наявність конкуруючих культів або навіть свідоме применшення чудотворної природи ікони в ході тривалих суперечок за право власності на неї.

Заповіт Шумлянського 1707 р. підсумовував програму розбудови культу в категоріях патронату, проте саме це й стало вразливим місцем проєкту: мережа спиралася на персональну волю й ресурс єпископа. Після його смерті (1708 р.) постать, що зв'язувала риторику, простір і інституції, зникла. У наступні десятиліття бачимо радше смислові «підпори» культу (на зразок перекладу статуту для ширшого міського читача) і поодинокі поштовхи до його вшанування, а не розбудову регулярних практик. До того ж міський ландшафт ущільнила конкуренція культів — поява інших марійних осередків та нових об'єктів побожності. У підсумку центр влади (Святоюрський комплекс) і центр пам'яті (Тербовля) розійшлися: у Львові культ не набув інституційної маси, а в Тербовлі було сформовано локальну пам'ять про чудотворіння ікони.

Це розходження з плином часу трансформувало символічну напругу в юридичну. Для василіян ікона являла собою не «реліктовий сентимент», а інструмент ідентичності й комунікації: святиня була потрібна, щоб будувати спільноту, утверджувати право голосу в міському просторі, підтримувати василіянський варіант унійної пам'яті. Коли риторичні й просторово-літургійні механізми виявилися недостатніми, залишався правовий канал. Звідси взяли початок судові позови 1760-х — 1770-х рр. — як спроба закріпити образ не тільки в пам'яті та ритуалі, а й у праві власності, аби повернути (чи принаймні зафіксувати) контроль над святинею там, де первісний сакралізаційний імпульс не перетворився на сталий культ. Попри символічні інвестиції, інституційна легітимація залишалась неповною, і то насамперед через відсутність книги чуд.

Візуальна стандартизація образу: гравюра як інструмент легітимації (середина XVIII ст.)

Традиція почитання образів-ікон була важливою частиною християнської ідентичності, а в XVII–XVIII ст. її означають як так зване «відродження» культів. Саме у цей період з'явилася велика кількість чудотворних ікон, переважно Богородиці. Масове поширення марійного культу в тогочасній Європі — як відповідь на заперечення культу Богородиці протестантами в ході конфесійної поляризації та утвердження догмату про Непорочне зачаття — вплинуло й на унійне середовище. У Київській митрополії це набуло форми сакралізації локальних образів і творення нових святих топографій.

Як показують студії Марії-Грації Бартоліні, унійне середовище другої половини XVIII ст. активно «працювало очима»: друкована гравюра, вербальний картуш, емблема, віршований підпис виступали узгодженою риторикою, що стандартизувала вигляд образу, переносила пам'ять і закріплювала інституційну приналежність святині. За цих умов львівські/почаївські відбитки з Тереховлянською іконою ставали не просто «репродукціями», а інструментами легітимації культу попри відсутність книги чуд і коронаційної процедури. У другій половині XVIII ст. василіяни активно вдавалися до друкованої гравюри як до засобу кодифікації сакральної пам'яті. Для ікон, походження яких було пов'язане з локальним середовищем, але які змінили свій статус і місце збереження, друкована репрезентація виконувала компенсаторну функцію. Одним із таких випадків стала Тереховлянська чудотворна ікона Богородиці, яку в середині XVII ст. було створено в Тереховлі, але з часом перенесено до василіянського монастиря у Підгор'янах, а згодом — до собору Святого Юра у Львові. Її іконографія відповідає усталеному типові Одигітрії⁴⁰, де Богородиця тримає на лівій руці Христа Еммануїла, а правою вказує на Нього.

⁴⁰ Ймовірно є списком чудотворної ікони базиліки в Неаполі Санта-Марія-дель-Карміне (італ. *Santa Maria del Carmine*), детальніше див.: Mirosław P. Kruk, «Ikony Matki Boskiej Opieki (Pokrow) w zbiorach krakowskich a problem aktualizacji historycznej,» у *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna*, red. Jarosław Gienza (Łańcut, 2004), 2: 345–346.

Така композиція була не лише теологічно насиченою, а й візуально адаптованою до канонів барокового мистецтва.

У судових суперечках 1760-х років за право власності на ікону візуальна репрезентація набувала особливої ваги. Гравюра слугувала не лише символом благочестя, але й елементом аргументації у публічному просторі — способом укорінення ікони в новому сакральному середовищі, підтвердженням її інституційної приналежності та духовного значення для львівської спільноти. Відтак, гравюра перетворювалася на «інструмент пам'яті», що дозволяв візуалізувати претензії, укріпляти культ і стандартизувати сакральне бачення. Найвідомішими зображеннями цієї ікони є гравюри XVIII ст., створені, ймовірно, у Почаївському або Кременецькому монастирях. На одній з них є ініціали «АН», які часто пов'язують із гравером Андрієм Голотою. Ці зображення не були простими копіями образу — вони функціонували як інструменти сакралізації, маркування ікони як чудотворної, а також інтегрування її до василіянського наративу чи наративів. На гравюрах, призначених для ширшого вжитку, їх представлено в розкішному декоративному обрамленні — з картушами, гербами ордену, віршованими написами польською та церковнослов'янською мовами. Гравюри містять різні варіанти інскрипцій: від стандартного «*Portret Panny Maryi Trembowelskiej*»⁴¹ до віршованих формул на зразок «*W Trembowlu łzami, Zrodło łask płynie, we Lwowie cudami Marya słynie*»⁴². Це характерна для унійного барокового дискурсу віршована формула: «У Тереховлі джерело ласк плине сльозами, а у Львові Марія славиться чудами». Напис поєднує топоси жалю, благодаті та чуд, утворюючи символічний міст між походженням образу і його новим сакральним середовищем. Водночас гравюру вирізняє важлива іконографічна деталь: на ликові Богородиці малювали сльози. Такий зоровий акцент фіксує чудо, що сталося або очікується, і виступає візуальним еквівалентом письмового підтвердження чудотворності, якого в цьому випадку бракувало (зокрема, через відсутність книги чуд). У поєднанні з віршованою формулою, ця деталь формувала візуально-поетичну стратегію

⁴¹ Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького (далі: НМЛ), Інв. №: ГД-644.

⁴² Там само, Інв. №: ГД-842.

сакралізації, слугуючи й інструментом емоційного впливу, і засобом легітимації культу в очах глядача. Поєднання топосів жалю і дива виопуклювало водночас як походження, так і сучасне чудесне функціонування. Іконографічна усталеність та варіативність текстуальних інскрипцій дозволяє говорити про цілеспрямовану стандартизацію образу, завдяки якій приватну побожність було поєднано з інституційною репрезентацією. Особливе значення мав картуш із написом «*Thaumaturga iconam suam patres Ordinis Divi Basilii Magni...*»⁴³, позаяк він засвідчував не лише право власності, а й трансляцію чину: образ не тільки зберігся, але й увійшов до «внутрішнього пантеону» василіянських святинь. Зображення доповнювали напівфігури святого Василя Великого і святого Йосафата Кунцевича, що акцентували не лише належність ікони до василіянської традиції, але й залучення її до актуального політичного й конфесійного дискурсу XVIII ст.⁴⁴ Між цими постатями подавалася емблема Василіянського Чину — колона в полум'ї, що слугувала репрезентацією ревної віри й стійкості.

Такі гравюри натякали на кілька функцій одночасно: візуальну стандартизацію образу, сакралізацію через повторення, доказ інституційної опіки та засіб пам'яті. У випадку Тереховлянської ікони, де культ не був ані переконливо локалізований, ані канонічно оформлений процедурою коронації, гравюра виконувала компенсаторну функцію. Вона замінювала офіційне визнання, утверджувала право на чудотворність і закріплювала ікону в ритуальній та інституційній пам'яті василіянського середовища. У риторичі XVIII ст., особливо у василіянських друках, гравюра ставала формою візуальної теології. Як показують аналізи Почаївських ікон⁴⁵, повторення і стандартизація ікони в гравюрах слугували засобом

⁴³ Там само, Інв. №: ГД-629.

⁴⁴ Nataliia Fedyshyn, «The Appropriation of a Confessional Saint: The Image of Josaphat Kuntsevych in Engravings from Basilian Monasteries in the Second Half of the 18th Century,» *Lietuvos istorijos studijos. Special issue: St Josaphat Kuntsevych* (2025) (in print).

⁴⁵ Наталія Федишин, «Культ Почаївської ікони Богородиці крізь призму графічних зображень XVIII століття,» у *Почаївський феномен: Василіянський монастир Успіння Пресвятої Богородиці в історії та культурі України. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції, Почаїв, 29–30 вересня 2023 р.* (Рим–Львів: Місіонер, 2024), 402–410 (= *Записки ЧСВВ*, секція II, т. XVI (XXII)).

вписування образу в універсум унійної побожності, де зображення виступало як пам'ять, доказ і знаряддя благочестя. У цьому контексті Тереховлянська ікона, хоч і не стала предметом коронації, усе ж була візуально включена до канону сакральних образів через друковану репрезентацію.

Судовий спір 1760-х —1770-х як продовження стратегії сакралізації?

Коли текст (реєстр чуд), простір (каплиця/розписи) і ритуал (акафісти, процесії) не забезпечили загальноміського ефекту, право стало останнім інструментом стабілізації пам'яті й контролю над святинєю. Низка судових процесів 1760-х —1770-х років — це не ситуаційні чвари, а зіткнення двох моделей сакрального: традиційної (локальний центр пам'яті в Тереховлі) та модерної міської (створення нового центру в символічному осерді Львова). Юридична стратегія мала компенсувати брак «наративного капіталу» (книги чуд і коронації), фіксуючи право володіння там, де інші механізми сакралізації виявилися недостатніми.

Комплекс документів, що зберігся у судовій справі щодо Тереховлянської чудотворної ікони Богородиці, дозволяє реконструювати багаторівневий конфлікт за святиню не лише як за фізичний об'єкт, але і як за символ, правовий прецедент і репрезентант духовного престижу. У період між 1766 і 1776 рр. до гродського суду вносилися публічні маніфестації, протести й петиції, які оприявнюють складне переплетення сакральної, юридичної та соціальної аргументації, покликаної легітимізувати право на ікону. У цій боротьбі брали участь представники кількох інституційних груп — василіянського монастиря у Підгор'янах, парафіяльної церкви св. Миколая в Тереховлі, деканату, а також місцевої шляхти. Кожна зі сторін апелювала до різних форм доказовості: давності володіння, духовного значення, публічного культу, документального права.

Конфлікт розпочався з виступу ігумена Тереховлянського монастиря о. Антимуса (Атанасія) Леглізевича, який у заяві 1766 р.⁴⁶, поданій гродському суду, оголосив, що ікону вивезли до Львова

⁴⁶ ЦДАЛ України, ф. 408, оп. 1, спр. 928, арк. 2.

тимчасово в період турецької загрози XVII століття. Він підкреслював, що ікону передали на зберігання до монастиря св. Юра лише з міркувань безпеки, за погодженням із єпископом і спільнотою, і що її слід повернути в Тереховлю. Документ являв собою свого роду меморіальну маніфестацію, що легітимізує сакральну пам'ять через юридичну мову. Своєю чергою, василіяни Тереховлянського монастиря у 1766 р. подали офіційний протест⁴⁷ до гродського суду у відповідь на скаргу о. Василя Даниловича, пароха села Курипів, де той заперечував право монастиря на чудотворну ікону Богородиці. У спростуванні цієї скарги, написаному монастирським прокуратором о. Нестором Чеховським, підкреслювалося, що образ було врятовано під час турецької загрози й тимчасово розміщено у Львові на підставі дозволу єпископа та за погодженням зі шляхтою. Ікона, як тут стверджувалося, ніколи не виходила з власності василіян, а її перебування у монастирі св. Юра було тимчасовим винятком. Василіяни апелювали до давності культу, автентичних документів, а також до історичної ролі ікони як покровительки Тереховлі, зокрема у часи турецьких набігів. Заявляючи про загрозу «узурпації» святині, монахи вимагали її повернення як акту справедливості та відновлення сакрального порядку.

З відповіддю на заяву василіян виступили представники парафії. Парох церкви св. Миколая о. Микола Римбала у маніфестації 1775 р.⁴⁸ підкреслював, що ікону було виявлено в цій церкві у 1663 р., ще до її перенесення до Львова, і що його предки Римбали були її першими духовними опікунами. Аргументація Римбали базувалася на спадковості служіння та наданні церкві першочергового права через факт об'явлення. Таким чином, парафія обстоювала пріоритет не започаткування, а місця культу. Кульмінацією конфлікту стала протестація о. Римбали, у якій він звинуватив василіян не лише в заволодінні іконою, але й у привласненні храму Преображення Господнього в Підгорянах: за його словами, храм завжди був парафіяльним, і ніколи не належав монастирю⁴⁹. Цей текст виводив суперечку в площину юрисдикційної боротьби за сакральний простір та інституційну пам'ять.

⁴⁷ Там само, арк. 10–12.

⁴⁸ Там само, арк. 30–31.

⁴⁹ Там само, арк. 31.

Паралельно до судових протестів долучилася місцева шляхта. Зокрема, зафіксовано колективну петицію⁵⁰, в якій шляхтичі підтверджують чудотворіння ікони та її роль у захисті міста під час нападів, і наполягають на тому, що образ слід повернути до Тереховлі. У цій петиції оприявнюється ідея сакральної спільноти міста, що протистоїть централізації й відчуженню святині. Серед підписантів петиції — Олександр Война, Ян Немстич і Якуб Баранський.

Таким чином, корпус документів дозволяє реконструювати не лише конкретний сюжет боротьби за святиню, а й типологію аргументів доведення через апеляцію до: 1) сакральної легітимності, що базується на «давності» та чудах; 2) історичної пам'яті й родової традиції як чинника права; 3) юридичних інструментів захисту власності (маніфестацій, заповітів, звернень до гродського суду); 4) риторику публічної побожності й локальної належності. Водночас ці документи демонструють еволюцію самого розуміння сакрального володіння: від оберігання як обов'язку (у василіян) до права користування та культового служіння (у парафії), і врешті — до прав громади як публічного тіла (у шляхти).

Зі сказаного бачимо, що ікона виступає не лише як об'єкт матеріального домагання, а й як знак розподілу сакрального простору в Речі Посполитій XVIII ст., де питання культу завжди перетиналося з юрисдикцією, престижем і правом. Конфлікт навколо Тереховлянської ікони є прикладом перенесення сакрального у правову площину, а водночас прикладом боротьби за пам'ять у формі петицій і протестів. Разом з тим конфлікт ілюструє конкуренцію за сакральний авторитет між місцевими інституціями — чернечею обителлю та парафіяльною структурою, де конкуренти змагаються в судовому просторі, тобто передоручають світській інституції фіксацію та узаконення сакральної пам'яті за допомоги світських інструментів права.

* * *

Приклад Тереховлянської ікони у Львові показує, як сакральний образ входить у міський простір через інституційні кроки кон-

⁵⁰ Там само, арк. 23–24.

кретного актора і де й чому цей процес «ламається». Перенесена з Підгорян до святоюрського осередку, ікона стала ядром особистого проекту єпископа Йосифа Шумлянського; траєкторію її сакралізації задавали просторе закріплення культу (каплиця/вівтар), заснування братства для опіки над іконою, регулярні літургійні практики та візуальна стандартизація. Матеріальна сторона культу — дари й воти — фіксувала формування кола побожних і його можливості.

Утім, інституційна інерція виявилася недостатньою: проєкт не вийшов за рамки ініціативи Шумлянського й не здобув стало-го продовження після його смерті. Відсутність подальшого розгортання (на кшталт книги чуд) і брак коронаційного сценарію засвідчили незавершеність проєкту, тож підтримка культу залишалася обмеженою простором собору. До того ж оприявнився розрив між центром влади (Львів) і центром пам'яті (Теребовля): образ фізично перебував у святоюрському середовищі, але «довга пам'ять» і лояльність виявилися міцнішими в монастирі походження ікони.

У другій половині XVIII ст. цей розрив перейшов у правову площину: низка судових процесів 1760-х — 1770-х років стала фінальною стадією траєкторії, що вже згасала, виконуючи радше стабілізаційну функцію (визначення титулу, режиму володіння), а не запускала нове інституційне розгортання. За умов ослаблення інституційної підтримки візуальний наратив (гравюри, фронтисписи та інші знаки присутності) залишився головним засобом публічної артикуляції статусу чудотворного образу та збереження пам'яті про нього.

Таким чином, випадок Теребовлянської ікон окреслив межі інституціоналізації культу: сакралізація відбулася на рівні простору, ритуалу й візуальної репрезентації, але не переросла у повноцінний марійний центр Львова. Образ із усталеною репутацією сприймався як знаний і шанований, проте не набув системної інституційної підтримки, що й визначило його статус як локального, а не загальноміського осередку побожності.

Bibliography

- Aleksandrovych, Volodymyr, and Pavlo Rychkov. *Sobor sviatoho Yura u Lvovi*. Kyiv: Tekhnika, 2008.
- Almes, Ivan. «Precious yet Unevaluated Deposit for Ruthenians: Relics of St. John the New of Suceava and Parish Forming in Zhovkva in the First Half of the 18th Century.» *Revue des études sud-est européennes* (2026) (in print).
- Barącz, Sadok. *Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce*. Lwów: S. Bednarski, 1891.
- Bartlett, Robert. *Why Can the Dead Do Such Great Things? Saints and Worshippers from the Martyrs to the Reformation*. Princeton: Princeton University Press, 2013.
- Brown, Peter. *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity*. Chicago: University of Chicago Press, 1981.
- Ditchfield, Simon. «Thinking with Saints: Sanctity and Society in the Early Modern World.» *Critical Inquiry* 35 (3) (2009): 552–584.
- Ditchfield, Simon. «Tridentine Worship and the Cult of Saints,» in *The Cambridge History of Christianity*, vol. 6: *Reform and Expansion 1500–1660*, ed. R. Po-chia Hsia, 201–224. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Fedyshyn, Nataliia. «Kult Pochaivskoi ikony Bohorodytsi kriz pryzmu hrafichnykh zobrazen XVIII st.» In *Pochaivskyi fenomen: Vasylian Monastyr Uspinnia Presviatoi Bohorodytsi v istorii ta kulturi Ukrainy. Zbirnyk materialiv mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, Zarvanytsia, 29–30 veresnia 2023 r., z nahody 250-littia koronatsii papskymy koronamy Pochaivskoi ikony Bozhoi Materi z Isusom*, edited by Volodymyr Moroz, 402–410. Rome–Lviv: Misioner, 2024 (=Zapysky Chynu sviatoho Vasyliia Velykoho, ser. 2, sec. 2, vol. 16 (22)).
- Fedyshyn, Nataliia. «Visualisation of the Confessional Saint Josaphat Kuntsevych.» *Lietuvos istorijos studijos*. Special Issue: *St Josaphat Kuntsevych* (2025) (in print).
- Isichenko, Ihor. «Vasyliianske baroko.» *Slovo i Chas* 1 (2011): 3–21.
- Krechun, Pavlo, and Parasiuk, Vasyl. «Sviatotreitskyi uniyni monastyr i reforma 1617 roku.» In *Na perekhresty kultur: monastyr i khram Presviatoi Triitsi u Vilniusi*, ed. by Alfredas Bumblauskas, Salvijus Kulevičius, and Ihor Skochylias, 2nd ed. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho Katolytskoho Universytetu, 2019.
- Lorens, Beata. *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014.

- Lvivska natsionalna naukova biblioteka im. V. Stefanyka NAN Ukrainy. Viddil rukopysiv, f. 3, od. zb. 129.
- Natsionalnyi muzei u Lvovi imeni Andreia Sheptytskoho, inv. no ГД-629.
- Natsionalnyi muzei u Lvovi imeni Andreia Sheptytskoho, inv. no ГД-644.
- Natsionalnyi muzei u Lvovi imeni Andreia Sheptytskoho, inv. no ГД-842.
- Nowakowski, Wacław. *O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej: wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne*. Kraków: Druk W. L. Anczyca i spółki, 1902.
- Skochylias, Ihor. «Bilia dzherel uniinoho triumfalizmu: relihiina prohrama Kholmskoï yeparkhii yak *Slavia Unita* (druha polovyna XVII st.).» *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* 15 (2006–2007): 334–45.
- Skochylias, Ihor. «Etnarkh nekozatskoi Ukrainy: epyskop lvivskyi, halytskyi i kamianetskyi Yosyf Shumlianskyi (1668–1708).» *Henealohichni zapysky*, 9 (2011): 5–32.
- Skochylias, Ihor. *Halytska (Lvivska) yeparkhiia XII–XVIII stolit: orhanizatsiina struktura ta pravovyi status*. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho Katolytskoho Universytetu, 2010.
- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, f. 408, op. 1, spr. 928.
- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, f. 684, op. 1, spr. 2238.
- Vuitsyk, Volodymyr. «Chudotvorna ikona Bohomateri Terebovelskoi.» In *Bohorodytsia i ukrainska kultura: Tezy dopovidei i povidomlen*. 12–14. Lviv, 1995.
- Yakovenko, Natalia. *Mylist i kara: Bohorodychni chudotvorni ikony v Ukraini XVII–XVIII st.* Kyiv–Lviv, Krytyka; Vydavnytstvo Ukrainskoho Katolytskoho Universytetu, 2025 (in print).
- Yakovenko, Natalia. *U poshukakh Novoho neba: Zhyttia i teksty Yoanykiiia Galiatovskoho*. Kyiv: Krytyka, 2017.
- Zamoiskyi provintsiiinyi sobor Ruskoï Uniinoy Tserkvy 1720 roku, vol. 1: *Diiannia ta postanovy*, ed. by R. Paranko, Ih. Skochylias, and Ir. Skochylias. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho Katolytskoho Universytetu, 2021.
- Zhelezniak, Olena, Nataliia Zabolotna, and Roman Kyselov. *Kyrylychni vydannia drukarni Pochaivskoho Sviatouspenskooho monastyria XVIII — pershoi tretyny XIX st.: Naukovyi kataloh u 2-kh knykhakh*, vol. 1: 1734–1772 rr. Kyiv; Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho Katolytskoho Universytetu, 2025.
- Zubrytskyi, Denys. *Khronika mista Lvova*. Lviv: Tsentr Yevropy, 2006.

Abstract

The Cult of the Terebovlia Miraculous Icon of the Virgin Maryin Lviv (1673–1770s): Processes of Sacralization and Unfinished Institutionalization

The article examines the incomplete institutionalization of the cult of the Terebovlia Icon of the Virgin Mary within the St George's cathedral in Lviv between 1673 and the 1770s. Methodologically, the study draws on the history of piety, concepts of sacred representation, and image mobility, distinguishing strategies of institutionalization (spatial anchoring, liturgical regularity, visual standardization) and material markers of devotion, above all the system of gifts/votives. The source base includes the inventories of 1719 and the 1730s, the 1717 confraternity statute, and court records from the 1760s–1770s.

The article shows that Bishop Yosyf Shumlianskyi's initiatives triggered sacralization (chapel/altar, confraternity, liturgy, visual marking) and generated a votive economy around the icon: lamps, vestments, silver adornments, precious textiles. Analysis of the composition and value of donations reveals the scale and social profile of the community gathering before the image, as well as the temporal dynamics of its support. Yet the project remained personalized and dependent on the bishop's initiative; after his death, sustained institutional continuity did not emerge, and donations ceased to build the «critical mass» of public presence. The lawsuits of the later eighteenth century were the final stage of this trajectory, shifting the contest into the legal arena and underscoring limited institutional capacity. In this context, the visual narrative played a compensatory role in sustaining memory and visibility, without substituting for a broader cult infrastructure.

Keywords: Terebovlia miraculous icon of Virgin Mary, sacralization, Lviv, Lviv eparchy, Basilians, religious competition, 18th century, local cult.

Київська Академія 22 (2025): 204–254.
<https://doi.org/10.18523/1995-025X.2025.22.204-254>
<https://ka.ukma.edu.ua>

Marek Miławicki OP

**Wykształcenie przedstawicieli
moderatorium studiów generalnych
w klasztorach dominikańskich we Lwowie
i Podkamieniu w latach 1746–1783**

У статті досліджено освіту членів модераторію двох генеральних студій, які діяли в Руській провінції Домініканського ордену в другій половині XVIII ст. У структурі модераторію генеральної студії найнижчою була посада магістра студентату, від якого вимагався ступінь лектора святого богослов'я. Щоб його отримати, кандидат мав закінчити певні школи та скласти необхідні іспити. Аналогічна ситуація спостерігалася з бакалавром студії, який ішов далі у структурі модераторію. Кандидат на цю посаду мав посідати наступний науковий ступінь в ієрархії наукових звань, які можна було отримати в Домініканському ордені, — бакалаврат. Його здобуття передбачало конкретні педагогічні досягнення і складання відповідних іспитів. Найвищою посадою в модераторіумі генерального студіуму була регентура, на яку претендували ченці зі ступенем магістра святої теології — найвищим науковим титулом в ордені. Як виявляється, в Руській провінції в досліджуваний період ця вимога не виконувалася. А надана ще в XVII ст. майстром ордену диспенса від згаданого припису не лише не заохочувала монахів до дотримання вимог, а радше спонукала до їх ігнорування. У статті проаналізовано викладені у додатку дані про всіх членів модераторію двох загальних студій — львівської та підкаменської.

Ключові слова: Домініканський орден, Руська провінція, модераторій генеральних студій, Львів, Підкамінь, XVIII ст.

«Dominikanie byli zawsze i są, dobrzy szkólnicy, dobrzy spowiednicy i dobrzy kaznodzieje, który ostatni przymiot jest piętnem ich zakonu, piszącego się: *ordo praedicatorum*» — pisał ks. Jędrzej Kitowicz

w «Opisie obyczajów za panowania Augusta III»¹. Używając słowa «szkółnicy», zapewne nie miał on na myśli działalności oświatowej polskich dominikanów w szkołach publicznych, gdyż takową oni się nie zajmowali²; raczej chodziło mu o prowadzone przez nich studia zakonne, służące formacji intelektualnej zakonników. To właśnie dzięki kładzonemu naciskowi na formację intelektualną dominikanie mogli być dobrymi spowiednikami i kaznodziejami. W tradycji dominikańskiej podkreśla się, że dominikanin to „wieczny student”, który ciągle pogłębia swoją wiedzę, by mógł jeszcze lepiej służyć zakonowi, Kościołowi i społeczeństwu³. Szczególnie istotne były studia generalne, o charakterze uniwersyteckim, które miały prawo nadawania stopni naukowych. Były one także przepustką do dalszej kariery zakonnej i naukowej. Studiowali w nich najzdolniejsi bracia, ale również kadrę — moderatorium, odpowiedzialne za ich funkcjonowanie i poziom wykładów — tworzyli

¹ Jędrzej Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, oprac. Anna Skarżyńska (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1985), 87. O samym autorze zob. np.: Tadeusz Mikulski, «Do historii i źródeł Kitowicza,» *Pamiętnik Literacki* 44 (3–4) (1953): 29–72; Oscar Swan, «Jędrzej Kitowicz and his Description of Eighteenth-Century Polish Culture: An Introduction and Three Translated Excerpt,» *The Polish Review* 62 (2) (2017): 23–53; *Korespondencja i gazetki rękopiśmienne Jędrzeja Kitowicza z lat 1771–1776*, oprac. i wyd. Tomasz Ciesielski, Sławomir Górzyński, Filip Wolański (Warszawa: Wydawnictwo DiG; Bellerive-sur-Allier: Edition La Rama, 2017).

² Wyjątkiem mogą być szkoły parafialne, których prowadzenie narzucił Sobór Trydencki. Z racji, iż w prowincji ruskiej dominikanie prowadzili kilka parafii, należy przypuszczać, iż przy nich działały także szkoły parafialne, do których uczęszczało po kilkoro dzieci. O szkołach parafialnych na interesujących nas terenie zob. np.: Jacek Chachaj, *Łacińskie szkolnictwo parafialne na Rusi Koronnej od XVI do XVIII wieku* (Lublin: TNKUL, 2003); idem, *Łacińskie szkoły parafialne na terenie metropolii lwowskiej w epoce nowożytnej* (Lublin: TN KUL, 2005); Stanisław Litak, *Edukacja początkowa w polskich szkołach w XIII–XVIII wieku* (Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, 2010).

³ Zob. np.: Simon Tugwell, «St. Dominic and the intellectual side of Dominican life,» in *Dominikanie w środkowej Europie w XIII–XV wieku*, red. Jerzy Kłoczowski, Jan Andrzej Spież (Poznań: W Drodze, 2002), 111–125; Paul Murray, «“Eat the Book”. Study in the Dominican Tradition,» *Angelicum* 81 (2) (2004): 405–430; Guido Vergauwen, «The Charism of Study in the Education of Dominicans,» in *The Dominican Approaches in Education*, ed. by Gabrielle Kelly, Kevin Saunders, 2nd ed. (Adelaide: ATF Press, 2014), 89–98.

najwybitniejsi profesorowie. To właśnie oni byli elitą w klasztorze i w prowincji.

W niniejszym studium pragnę przyjrzeć się tej grupie braci, którzy w drugiej połowie XVIII w., a dokładnie w latach 1746–1783, tworzyli *moderatorium* dwóch studiów generalnych w dominikańskiej prowincji ruskiej św. Jacka — we Lwowie i w Podkamieniu. Szczególnie pragnę przyjrzeć się ich wykształceniu, gdyż to ono wyróżniało ich od reszty braci w prowincji.

Wybór tego okresu podyktowany jest tym, że w ciągu tego omawianego okresu działały dwa studia generalne w prowincji ruskiej, co pozwala nie tylko poznać ich skład osobowy i wykształcenie, co jest przedmiotem niniejszego studium, ale także porównać obie placówki, które — jak się okazało — zaczęły ze sobą konkurować, a nawet wojować. Jest to też schyłek Rzeczypospolitej, którą w 1772 r. dotknął pierwszy rozbiór przez Austrię, Prusy i Rosję. Wtedy też oba klasztory znalazły się pod zaborem austriackim. Ostatecznie cesarz Józef II zlikwidował obie szkoły w 1783 r.

Stan badań nad szkolnictwem dominikańskim na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej jest ciągle słaby, a to co posiadamy, dotyczy kilku ośrodków funkcjonujących w wiekach średnich⁴.

⁴ Zob. np.: Gabriel Maria Löhr, «Breslauer Dominikaner des 15 Jahrhunderts aufauswärtigen Hochschulen,» *Archivum Fratrum Praedicatorum* 13 (1943): 162–178; Jerzy Bartłomiej Korolec, «Studium Generalne w Krakowie. Prawne warunki istnienia,» *Materiały i Studia Zakładu Historii Filozofii Starożytnej i Średniowiecznej* 4 (1963): 100–126; idem, «Struktura organizacyjna szkół dominikańskich,» *Materiały i Studia Zakładu Historii Filozofii Starożytnej i Średniowiecznej* 9 (1968): 3–24; idem, «Wstęp do badań nad życiem umysłowym dominikanów wrocławskich w średniowieczu,» *Materiały i Studia Zakładu Historii Filozofii Starożytnej i Średniowiecznej* 8 (1974): 126–159; idem, «Studium generalne dominikanów klasztoru Świętej Trójcy w Krakowie,» w *Dominikanie w środkowej Europie w XIII–XV wieku*, red. Jerzy Kłoczowski, Jan Andrzej Spież (Poznań: W Drodze, 2002), 173–186; Paweł Kielar, «Organizacja szkolnictwa dominikańskiego w Polsce w XIV w.,» *Sprawozdania KUL* 17 (1968): 159–169; idem, «Organizacja szkolnictwa dominikańskiego w XIV wieku,» *Studia Philosophiae Christianae* 5 (1) (1969): 304–318; idem, «Studia nad kulturą szkolną i intelektualną Dominikanów Prowincji Polskiej w średniowieczu,» w *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*, red. Jerzy Kłoczowski (Warszawa, 1975): 271–515; Jerzy Kłoczowski, «Ze związków Polski z krajami zagranicznymi u schyłku średniowiecza. Studia zagraniczne dominikanów prowincji polskiej,» w *Polska w Europie. Studia historyczne*, red. Henryk Zins

Jeszcze gorzej sprawa przedstawia się dla okresu nowożytnego⁵.

(Lublin: Lubelski Oddział Polskiego Towarzystwa Historycznego, 1968), 109–136; Jerzy Kłoczowski, «Kształcenie w polskiej prowincji dominikańskiej w początkach XVI wieku,» *Zapiski Historyczne* 34 (1969): 107–123; idem, «Studia w polskiej prowincji dominikańskiej za prowincjalatu Jakuba z Bydgoszczy (1447–1478),» w *Europa — Słowiańszczyzna — Polska. Studia ku uczczeniu Profesora Kazimierza Tymienieckiego*, red. J. Bardach (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1970), 457–481; idem, «Panorama geografico, cronologico e statistico sulla distribuzione degli Studia degli ordini mendicanti: Europa centro-orientale,» in *Le scuole degli ordini mendicanti (secoli XIII–XIV). Atti del XVII Convegno internazionale, Todi, 11–14 ottobre 1976* (Todi: Presso l'Accademia Tudertina, 1978), 127–149; idem, «Studium Generalne dominikanów w Krakowie w XV wieku,» *Roczniki Filozoficzne* 27 (1) (1979): 239–234; Krzysztof Kaczmarek, «Od studenta do magistra. Jak długo trwały studia polskich dominikanów w XV wieku?» *Biuletyn Historii Wychowania* 1–2 (1997): 10–21; idem, *Szkoły i studia polskich dominikanów w okresie średniowiecza* (Poznań: Instytut Historii UAM, 2005); Marcin Bułała, «Dominikanie wrocławscy jako studenci i wykładowcy studiów generalnych prowincji angielskiej w pierwszej połowie XV w.,» *Śląski Kwartalnik Historyczny «Sobótka»* 55 (4) (2000): 557–564; idem, *Zagadnienia ekonomiczne w nauczaniu wrocławskiej szkoły dominikańskiej w późnym średniowieczu* (Wrocław: Atut, 2005); idem, «*Oeconomica Mediaevalia*» of Wrocław Dominicans. *Library and Studies of Friars, and Ethical-Economic Ideas: the Example from Silesia* (Spoleto: Fondazione Centro Italiano di Studi Sull'Alto Medioevo, 2010); Maciej Zdanek, *Szkoły i studia dominikanów krakowskich w średniowieczu* (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2005); idem, «Regensi dominikańskiego studium generalnego w Krakowie do 1596 r.,» *Przegląd Tomistyczny* 16 (2010): 77–124; Tomasz Gałuszka, «Szkolnictwo konwentualne i partykularne w strukturach polskiej prowincji dominikanów XIV stulecia. Nowe ujęcie w świetle nowych źródeł,» *Roczniki Historyczne* 78 (2012): 191–211; idem, «Studium generalne dominikanów polskich w XIV wieku?» *Folia Historica Cracoviensia* 20 (2014): 35–63; Rafał Kubicki, «The schools and studies of the Dominicans in the Prussian contrata to the beginning of the sixteenth century,» *Studia z Dziejów Średniowiecza* 22 (2018): 117–135; Jakub Turek, «Próba uruchomienia studium generalnego dominikanów we Wrocławiu na początku XV wieku,» *Roczniki Historyczne* 84 (2018): 171–190.

⁵ Marek Miławicki, Wiktor Szymborski, «“Vir sapientiae et morum provitate clarus”, Regensi studium generalnego polskiej prowincji dominikanów w XVII w.,» *Przegląd Tomistyczny* 16 (2010): 125–225; Wiktor Szymborski, «Źródła do historii dominikańskiego “studium generale” w Krakowie w epoce nowożytnej. Stan badań i perspektywy badawcze,» *Folia Historica Cracoviensia* 18 (2012): 193–211; Krzysztof Kaczmarek, «Źródła do dziejów szkół dominikanów poznańskich w dobie nowożytnej,» *Biuletyn Historii Wychowania* 26 (2010): 59–68; idem, «Szkoly dominikanów poznańskich w XVI do XIX wieku,» *Nasza Przyszłość* 117 (2012): 229–243; Wiktor Szymborski, «Sources For the History of

Odnosnie klasztorów prowincji ruskiej, posiadamy jedynie studium dominikańskiego badacza Roberta Świętochowskiego, który w 1975 r. omówił szkolnictwo teologiczne u dominikanów wszystkich trzech prowincji — polskiej, ruskiej i litewskiej, istniejących w państwie polsko-litewskim w okresie nowożytnym⁶, a wraz z Adamem Chruszczewskim — również studia zagraniczne dominikanów⁷. Szerzej o kształceniu zakonników na ziemiach polskich w epoce nowożytnej pisał Jerzy Flaga, jednak odnośnie dominikanów powtórzył zasadniczo ustalenia dominikańskiego historyka⁸. W późniejszym okresie nieco uwagi o średniowiecznej jeszcze szkole konwentualnej działającej w klasztorze lwowskim pisał Krzysztof Kaczmarek⁹ i bardzo ogólnie o dziejach szkolnictwa dominikańskiego w grodzie nad Pełtwią — Marek

the Dominican Studium Generale in Kraków (16th–18th Centuries). Research Status and Prospects,» *Mesto a Dejiny* 1 (2012): 90–105; idem, «Vice-regents of the Dominican studium generale in Krakow in the modern period. Selected aspects,» *Folia Historica Cracoviensia* 21 (2015): 169–188; Krzysztof Kaczmarek, «Szkoly dominikanów poznańskich w XVI do XIX wieku,» *Nasza Przeszłość* 117 (2012): 235, 240–241.

⁶ Szerzej zob.: Robert Świętochowski, «Szkolnictwo teologiczne Dominikanów,» in *Dzieje teologii katolickiej, t. 2: Od odrodzenia do oświecenia, cz. 2: Teologia neoscholastyczna i jej rozwój w akademiach i szkołach zakonnych*, red. M. Rechowicz (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1975), 213–285.

⁷ Robert Świętochowski, Adam Chruszczewski, «Polonia dominikana apud extraneos,» in *Studia nad historią dominikanów w Polsce*, red. Jerzy Kłoczowski (Warszawa: Wydawnictwo Polskiej Prowincji Dominikanów, 1975), 2: 467–572.

⁸ Por.: Jerzy Flaga, *Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku* (Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1998). Zob. także: idem, «Z problematyki funkcjonowania studiów zakonnych w XVII i XVIII wieku,» *Roczniki Humanistyczne* 39–40 (2) (1991–1992): 81–96; idem, «Formacja kandydatów do zakonów w XVII i XVIII w.,» *Roczniki Humanistyczne* 38 (2) (1990): 79–117; idem, «Sposób powoływania lektorów w studiach zakonnych w XVII i XVIII wieku oraz przysługujące im przywileje,» *Roczniki Teologiczne* 42 (4) (1995): 43–63; idem, «Uczoność zakonów w II połowie XVIII wieku,» w *Christianitas et cultura Europae. Księga Jubileuszowa Profesora Jerzego Kłoczowskiego*, red. Henryk Gapski (Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1998), 1: 265–271; idem, «Z problematyki szkolnictwa publicznego zakonów w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku,» *Roczniki Humanistyczne* 48 (2) (2000): 133–144.

⁹ Krzysztof Kaczmarek, «Jeszcze o lektorach i studentach w średniowiecznej Prowincji Polskiej Dominikanów oraz ich szkołach w Krakowie i we Lwowie,» *Nasza Przeszłość* 88 (1997): 59–89 (o Lwowie na s. 81–89).

Miławicki¹⁰. Większe braki posiadamy w stanie badań nad kształceniem filozoficznym i teologicznym w szkołach dominikańskich¹¹. Do tej pory w ogóle nie były podejmowane badania nad dziejami studium generalnego działającego przy klasztorze podkamieńskim. I chociaż ostatnio pojawiło się kilka prac na temat tego klasztoru, to zasadniczo nie poruszają tego zagadnienia¹². Dzieje studium generalnego we Lwowie, będącego jedną z ważniejszych instytucji w prowincji ruskiej, gdyż przygotowywały kadrę braci, którzy później jako profesorowie lub przełożeni klasztorów i prowincji kształtowali jej oblicze — czeka ciągle

¹⁰ Marek Miławicki, «Studia zakonne w dominikańskim klasztorze Bożego Ciała we Lwowie. Przyczynek do dziejów kultury duchowieństwa lwowskiego,» w *Львів (1256–2006): церква і суспільство. Статті й матеріали*, ред. Володимир Гаюк, Олег Гринів, Ярослав Дашкевич, Лілія Моравська, Іван Паславський, Олег Сидір (Львів: Видавництво Львівського музею історії релігії «Логос», 2006), 39–50.

¹¹ Paweł Krupa, «Wykształcenie filozoficzne dominikanów polskich w XVIII stuleciu: Theses ex uniwersa philosophia Ludwika de Mathy OP (1753),» w *Dominikanie. Gdańsk — Polska — Europa. Materiały z konferencji międzynarodowej pt.: Gdańskie i europejskie dziedzictwo. Zakon Dominikanów w dziejach Gdańska zorganizowanej przez Klasztor OO. Dominikanów w Gdańsku, Instytut Historii Uniwersytetu Gdańskiego, Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, z okazji 775-lecia powstania klasztoru św. Mikołaja w Gdańsku, (9-10 maja 2002)*, ред. Dariusz A. Dekański, Andrzej Gołębniak, Marek Gróbka (Gdańsk: Dominikańskie Centrum św. Jacka; Pelplin: «Bernardinum», 2003), 89–115.

¹² Zob. np.: Sadok Barącz, *Dzieje klasztoru ww. oo. Dominikanów w Podkamieniu* (Tarnopol: s. n., 1870); Konstanty Żukiewicz, *Dzieje Cudownego Obrazu Maryi w kościele oo. Dominikanów w Podkamieniu* (Kraków: Drukarnia «Czasu», 1907); Marek Miławicki, «Przeorzy klasztoru dominikańskiego w Podkamieniu w XIX wieku w świetle kroniki klasztornej Sadoka Barączza,» w *Матеріали Третьої міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Історія Підкаменя в контексті політичних, соціально-економічних та культурних процесів на західноукраїнських землях»*, ред. Ігор Букало, Ярослав Онишук, Андрій Корчак (Львів-Підкамінь: Левада, 2022), 3: 207–245; Ігор Букало, «Пріори Підкамінського домініканського монастиря у XVIII столітті,» *Історія релігії в Україні* 34 (2024): 83–104; idem, «Монаша спільнота Підкамінського домініканського конвенту згідно з каталогом ченців Руської провінції Св. Яцека 1766 р.,» w *Історія Підкаменя в контексті політичних, соціально-економічних та культурних процесів на західноукраїнських землях*, ред. Ігор Букало, Ярослав Онишук, Андрій Корчак (Підкамінь-Львів: Левада, 2023–2024), 4: 123–151; idem, «Виховні ідеали Підкамінського алюмнату: аналіз «Інструкції» 1730 р.,» *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 40 (2024): 49–63.

na zbadanie. Przy okazji należy zauważyć, że w ogóle brakuje badań nad historią tego jednego z najważniejszych klasztorów dominikańskich w dawnej Rzeczypospolitej. Niniejszy referat próbuje więc przynajmniej w jakimś niewielkim stopniu przybliżyć jedynie skrawek historii tych dwóch *studiorum generalium*, funkcjonujących w prowincji ruskiej św. Jacka w drugiej połowie XVIII stulecia.

W Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów zachowało się kilka źródeł dotyczących obu studiów generalnych. Więcej ich dotyczy studium lwowskiego, które przecież działało znacznie dłużej. Są to przede wszystkim dokumenty związane z jego fundacją w początkach XVII w.¹³, jak również wykazy studentów i wykładowców wraz z informacjami o uzyskaniu poszczególnych stopni naukowych¹⁴. Niestety wszystkie one nie dotyczą interesującego mnie okresu, gdyż kończą się na początku wieku XVIII. Dla studium podkowieńskiego w ogóle nie posiadamy tego rodzaju źródeł. Możliwe, że przepadły w trakcie pożaru klasztoru w 1915 r. Mamy jedynie materiały dotyczące sporu, jaki klasztory lwowski i podkowieński prowadziły między sobą, rywalizując o pierwszeństwo i większe znaczenie w prowincji¹⁵. Owszem, one już dotyczą omawianego okresu, ale są jedynie pomocą w zrozumieniu kontekstu, w którym oba ośrodki działały. Do tego należy jeszcze dodać rejestr braci asygnowanych do *studium formale*, działającego w studium generalnym we Lwowie¹⁶. Wpisy rozpoczynają się w 1634 r., a kończą się na roku 1713, a więc również nie odnoszą się do badanego okresu. One także nie były jeszcze przedmiotem studiów.

¹³ Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie (dalej — APPDKr), Pr 9, 1. Źródło dotyczy lat 1603–1706 i obejmuje 167 stron. W poszycie tym jest także inne źródło, mianowicie: «Catalogus Reverendum Patrum lectorum, baccalaureorum et magistrorum sacrae theologiae [e]xaminatorum ac promotorum in almo Leopoliensi studio conventus sanctae Mariae Magdalenae Ordinis Fratrum Praedicatorum Provinciae Russiae»; rozpoczyna się od drugiej strony poszytu z własną paginacją (liczy 335 stron).

¹⁴ APPDKr, Pr 10. Zawiera on dwa kopiarusze dokumentów promocji na lektorów, bakałarzy i magistrów świętej teologii w studium generalnym prowincji ruskiej przy klasztorze Bożego Ciała we Lwowie z lat 1709–1747 (s. 1–234) i 1708–1746 (s. 1–282) (księga była prowadzona obustronnie, a każdy z kopiariuszy rozpoczyna się ma własną paginację, ponadto jest trzecia, współczesna już, paginacja dla całego rękopisu).

¹⁵ APPDKr, Pr 28.

¹⁶ APPDKr, Pr 31.

Bardzo przydatnymi źródłami okazały się akta kapituł prowincjalnych, w których mowa jest o delegowaniu czy mianowaniu braci na poszczególne stanowiska i wysyłaniu petycji na kapituły generalne o przyznanie im odpowiednich stopni naukowych¹⁷. W znacznie mniejszym stopniu mogą być pomocne akta kapituł generalnych, zawierające deklaracje o przyznaniu stopni naukowych i nominowaniu na członków moderatorium studium generalnego¹⁸. Szczególnie cenne okazały się zachowane katalogi prowincji ruskiej z wykazami zakonników i pełnionych przez nich oficjów (urzędów, obowiązków) z lat 1766¹⁹, 1775²⁰ i 1786²¹. W końcu należy wspomnieć jeszcze o katalogu zmarłych braci i sióstr w prowincji ruskiej, powstałym już XIX w.²² Ułożony został w kluczu rocznego kalendarza i podaje zmarłych, których rocznica śmierci przypada na dany dzień. Niestety nie zawiera on wszystkich osób, mimo tego udało się znaleźć informacje o niektórych członkach moderatorium omawianych studiów generalnych. Oczywiście do zawartych w tej księdze danych należy podchodzić z pewną rezerwą,

¹⁷ *Acta Capitulum Provinciae Russiae ab a. 1598–1772* (dalej — ACPR), elaboravit Roman Fabian Madura (Cracoviae: s.n., [ok. 1970]); *Acta Capitulum 1. Provinciae Russiae O.P. ab anno 1774 ad a. 1825. 2. Provinciae Galiciae Occidentalis anno 1804. 3. Provinciae Galiciae Orientalis /Galiciae et Lodomeriae/ ab anno 1780 ad a. 1916* (dalej — ACPR II), elaboravit Roman Fabian Madura (Cracoviae: s.n., [ok. 1970]). Szerzej o kapitułach prowincjalnych na przykładzie prowincji polskiej zob.: Jerzy Kłoczowski, «Kapituły polskiej prowincji dominikańskiej w czasach saskich (1697–1772/73),» *Śląski Kwartalnik Historyczny «Sobótka»* 37 (3–4) (1982): 491–496.

¹⁸ *Acta Capitulum Generalium Ordinis Praedicatorum* (dalej — ACGOP), recensuit Benedictus Maria Reichert, t. 9 (Romae: Ex Typographia Polyglotta S.C. De Propaganda Fide, 1904).

¹⁹ Archivum Generale Ordinis Praedicatorum (dalej — AGOP), Roma, XIII.91025: Index Fratrum et Sororum Provinciae Russiae a, 1766. Został on także zamieszczony w: ACPR, 1221–1287.

²⁰ Archivio Apostolico Vaticana, Archivi Nuntiaturae Varsaviensis, vol. 123. Za jego udostępnienie dziękuję Ihorowi Bukało z Ukraińskiego Katolickiego Uniwersytetu we Lwowie.

²¹ Biblioteka Kórnicka PAN w Kórniku (dalej — BK PAN), BK 96. Szerzej o tych źródłach i o prowincji ruskiej dominikanów w ich świetle zob. Ігор Букало, «Руська домініканська провінція св. Яцека у 1760–1780-х роках: адміністративний поділ та кількісний склад конвентів,» *Історія релігії в Україні* 35 (1) (2025): 119–145.

²² APPDKr, Lw 302.

gdyż były odtwarzane po wielu latach, a nawet dziesięcioleciach i nie raz zawierają błędy czy braki; są po prostu niekompletne.

Należy jeszcze wspomnieć, iż wiele informacji odnośnie spraw personalnych braci z poszczególnych prowincji zawierają rejestry korespondencji władz prowincjalnych (prowincjałów czy kapituł prowincjalnych) z kurią generalną zakonu, które znajdują w Archiwum Generalnym Zakonu Kaznodziejskiego w Rzymie. Polski historyk dominikański, Fabian Roman Madura opracował je i wydał wraz z aktami kapituł prowincjalnych, jako tzw. «Supplementa».

Odnosnie wykształcenia niektórych braci prowincji ruskiej wiadomości dostarcza także prowadzony przez Klemensa Żebrowskiego diariusz klasztoru pińskiego, w którym znajdowało się studium formalne. W nim studiowało i wykładało wielu interesujących mnie tutaj zakonników²³. Źródło to do tej pory nie było wykorzystywane na większą skalę, a tymczasem stanowi kopalnię wiedzy nie tylko o klasztorze św. Dominika w Pińsku, ale także o prowincji ruskiej św. Jacka²⁴.

* * *

System szkolny Zakon Kaznodziejski wypracował jeszcze w pierwszym stuleciu swojego istnienia i zasadniczo przetrwał on do końca XVIII w.²⁵ Zasadniczo przewidywał trzy typy szkół: konwentualne (co-

²³ APPDK, Pn 1.

²⁴ Na temat tego źródła zob.: Marek Miławicki, «“Diarium rerum memorabilium” klasztoru św. Dominika w Pińsku z 1762 r. jako przykład dziejopisarstwa historiograficznego dominikanów prowincji ruskiej,» *Rocznik Lituanistyczny* 11 (2025) (w druku).

²⁵ Zob. np.: Celestin Douais, *Essai sur l'organisation des etudes dans l'ordre des frères Prêcheurs au treizième et au quatorzième siècle 1216–1342* (Paris: Alphonse Picard; Toulouse: Eduard Privat, 1884); Marian Michele Mulchachey, “First the Bow is bent in Study...”. *Dominican Education before 1530* (Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1998); idem, «The Role of the Conventual Schola in Early Dominican Education,» in *Studio et studia: le scuole degli ordini mendicanti tra XIII e XIV secolo. Atti del XXIX Convegno internazionale. Assisi, 11-13 ottobre 2001* (Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2002), 117–150; Kasper Elm, «Studium und Studienwesen der Bettelorden Die «andere» Universität?,» in *Stätten des Geistes. Große Universitäten Europas von den Antike bis zur Gegenwart*, hrsg. Alexander Demandt (Köln: Böhlau, 1999), 111–126; idem, «Das Studienwesen der Bettelorden,» w *Dominikanie w środkowej Europie w XIII–XV wieku*, red. Jerzy Kłoczowski, Jan Andrzej Spież (Poznań: W Drodze, 2002), 139–152; Gabriel P. Hunčaga, *Dominikáni na ceste*

nventualia), które działały w poszczególnych klasztorach; partykularne (*particularia*), czyli międzyklasztorne (najczęściej w ramach kontraty, na które podzielone były prowincje), które przeznaczone były już tylko dla części zakonników, z którymi wiązano karierę szkolną i naukową; w końcu generalne (*generalia*), działające na płaszczyźnie ogólnozakonnej, mające uniwersytecki charakter i posiadające prawo nadawania stopni naukowych. Wspomniany podział obowiązywał do czasów nowożytnych, kiedy odstąpiono od rozproszonego nowicjatu, który dotychczas był w każdym klasztorze (dzięki temu każdy klasztor, który go prowadził, miał szkołę konwentualną), koncentrując go w kilku wybranych, największych klasztorach, posiadających najlepsze zaplecze ekonomiczne. Zaniły wówczas szkoły partykularne, a utworzono dwa nieznane dotąd typy szkół: materialne, które składało się z wydziałów filozofii i teologii (przynajmniej jedno działało w każdej kontracie) oraz formalne, które było szkołą filozoficzno-teologiczną o poziomie uniwersyteckim, ale w przeciwieństwie do *studium generalnego* — bez prawa nadawania stopnia lektora (nawet nie różniły się one programem nauczania)²⁶. Z dawnego podziału zachowały się studia generalne, które nadal były najwyższymi ośrodkami kształcenia w zakonie. Prawo do ich erygowania przysługiwało wyłącznie kapitule generalnej zakonu; jedynie ona mogła nadać określonemu studium ów «generalny» status. Jej i mistrzowi zakonu zarezerwowany był przywilej typowania kierowanych do nich lektorów, a także wyznaczania liczby studentów, których dane *studium generale* mogło przyjąć w swoje mury²⁷.

k intelektuálnym elitám vrcholného stredoveku (Kraków: Towarzystwo Słowaków w Polsce; Bratislava: Centrum pre štúdium kresťanstva vo vydavateľstve Chronos, 2013).

²⁶ Szerzej zob.: Świętochowski, «Szkolnictwo teologiczne Dominikanów,» 213–285; Kaczmarek, *Szkoły dominikanów poznańskich w XVI do XIX wieku*, 235, 240–241. Warto podkreślić, iż większość zakonów miało podobny podział studiów; wyjątkiem są tylko studia formalne, które obecne były jedynie w zakonie dominikańskim. Por.: Marian Łobozek, «Przygotowania do kapłaństwa w zakonach polskich w XVII i XVIII wieku,» in *Kultura intelektualna w zakonach polskich w XVII i XVIII wieku. Materiały z sesji naukowej Katedry Historii Zakonów zorganizowanej 27 października 2005 roku*, red. Marian Łobozek (Kraków: Wydawnictwo Naukowe PAT, 2006), 65.

²⁷ Kaczmarek, *Szkoły i studia polskich dominikanów w okresie średniowiecza*, 312–313.

Szczególną rolę w studium generalnym odgrywało tzw. «moderatorium», czyli zespół dominikanów nim zarządzający, ale przede wszystkim prowadzący w nim wykłady. Do owego zarządu wchodziły tylko trzy osoby: regens, bakałarz studium i *magister studentium*²⁸. Nominację na wszystkie te urzędy wystawiał mistrz zakonu lub kapituła generalna na wniosek kapituły prowincjalnej. Zdarzały się sytuacje (rzadko co prawda), że obsadę tych stanowisk mistrz zakonny powierzał prowincjałom, jednak przypominał im, że nominacje na te urzędy należą do jego kompetencji. Członkowie moderatorium nie mogli obejmować urzędów przeora ani wikariusza kontraty. Do zadań moderatorium należało przeprowadzanie wszystkich egzaminów i wysyłanie sprawozdań do kurii generalnej w Rzymie, uczestniczenie w dysputach publicznych, a w przypadku studium lwowskiego — także cenzorowanie ksiąg. Moderatorzy studium mogli usuwać ze szkoły niezdolnych studentów. Widzimy zatem, iż była to bardzo ważna instytucja nie tylko w klasztorze, w którym było studium, ale w całej prowincji. Co ciekawe, w prowincji ruskiej nieprzyjęcie urzędu moderatora zamykało drogę do dalszej kariery naukowej, uniemożliwiając zdobywanie wyższych stopni naukowych²⁹.

Na czele moderatorium studium stał regens³⁰. To właśnie jemu podlegali wszyscy studenci i oficjaliści w sprawach związanych ze studium. On też miał ostatnie słowo (*ultimum verbum*) w dysputach³¹. Według

²⁸ Por.: Pietro Lippini, *La vita quotidiana di un convento medievale. Gli ambienti, le regole, l'orario e le mansioni dei Frati Domenicani del tredicesimo secolo* (Bologna: Edizioni Studio Domenicano, 1990), 287.

²⁹ Świętochowski, «Szkolnictwo teologiczne Dominikanów,» 214.

³⁰ Szerzej o instytucji regensa w ustawodawstwie dominikańskim zob. *Constitutione, declarationes et ordinationes capitulorum generalium Sacri Ordinis Fratrum Praedicatorum-ab anno 1220 usque ad 1650 emanatae, et ab admodum Rev. Patre Magistro Fr. Vincentio Fontana exscripte digestae, atque anno 1655 evulgatae, et usque ad annum 1862 continue quibus accedunt, juxta mentem capituli generalis Rome 1841 ordinatione tertia plurima recentiora constitutionum apostolicarum, sacrarumque congregationum decreta opus ab admodum Reverendo Patre Magistro Fratre Cajetano Lo-Cicero Provincia Trinacriae jussu Patris Reverendissimi Magistri Ordinis Fratris Alexandri Vincentii Jandel compilatum et typis editum* (Romae: Ex typographia Bernardi Morini, 1862), 1: 425–427.

³¹ Por.: ACGOP, recensuit Benedictus Maria Reichert (Romae: In Domo Generalita: Ex Typographia Polyglotta S. C. De Propaganda Fide; Stuttgartiae-Vindobonae: Apud Jos. Roth. Bibliopolam, 1901), 5: 86.

konstytucji dominikańskich kadencja regensa trwała cztery lata³², jednak w prowincji ruskiej (podobnie i w polskiej) — trzy lata, jednak mogła być powtarzana³³. W końcu regens wykładał najważniejszy i najtrudniejszy przedmiot, którym była spekulatywna teologia dogmatyczna. W okresie nowożytnym nie wymagano od regensa stopnia magistra św. teologii (czyli doktora), który i tak zazwyczaj zdobywali w trakcie swojego urzędowania.

Zastępcą regensa (*proregens*) był bakałarz studium (*baccalaureus studii*)³⁴. Kandydatem na bakałarza mógł być zakonnik, który miał za sobą przynajmniej 10 lat pracy profesorskiej, w tym cztery lata jako wykładowca filozofii, ponadto zdał odpowiedni egzamin. W całym zakonie urząd ten trwał cztery lat, ale dla prowincji polskiej został on zmniejszony wpierw do trzech lat (od 1586)³⁵, a następnie do dwóch (1601)³⁶. Zasady te następnie przeszły do prowincji ruskiej. Bakałarze wykładali teologię moralną, która przede wszystkim miała być pożyteczna dla spowiedników i kaznodziejów. Stąd we Lwowie od 1640 r. bakałarz jedną godzinę w tygodniu poświęcał kazuistycie³⁷.

Magister studentium musiał posiadać stopień lektora, ale wykłady z przedmiotów teologicznych prowadził zastępczo³⁸. Świętochowski stwierdza, że urząd ten można porównać do współczesnych asystentów na uniwersytetach, jednak o szerszym zakresie działalności. «Był on dużą całą uczelni — pisał dominikański historyk — Układał plan dysput i przygotowywał je ze studentami, prowadził kancelarię szkoły i podręczną bibliotekę, rozdierał przybory pomocnicze (papier, pióra, inkaust, świece itp.), urządzał powtórkę bieżącego materiału, dokształcał

³² *Constitutione, declarationes et ordinationes capitulorum generalium Sacri Ordinis Fratrum Praedicatorum*, 426.

³³ Świętochowski, «Szkolnictwo teologiczne Dominikanów», 214.

³⁴ Szerzej o tej instytucji zob.: Wiktor Szymborski, «Vice-regents of the Dominican studium generale», 169–188.

³⁵ Świętochowski, «Szkolnictwo teologiczne Dominikanów», 215.

³⁶ ACGOP, recensuit Benedictus Maria Reichert (Romae: Ex Typographia Polyglotta S.C. De Propaganda Fide, 1902), 6: 32; por.: Świętochowski, «Szkolnictwo teologiczne Dominikanów», 215.

³⁷ Świętochowski, «Szkolnictwo teologiczne Dominikanów», 215.

³⁸ Szerzej o instytucji magistra studentatu w ustawodawstwie dominikańskim zob.: *Constitutione, declarationes et ordinationes capitulorum generalium Sacri Ordinis Fratrum Praedicatorum*, 285–286.

studentów indywidualnie, kontrolował czy się uczą poza wykładami»³⁹. Wymagania, jakie stały przed kandydatem na ten urząd były następujące: wykazanie się sześcioletnią pracą dydaktyczną, w tym dwuletnim kursem aktualnie wykładanej filozofii. Okres urzędowania magistra studentów trwał dwa lata lub dłużej. Dzięki pozwoleniu udzielonemu w 1618 r. przez kapitułę generalną magistrów *studentium* mogli obsadzać prowincjałowie i definitory kapituł prowincjalnych prowincji polskiej i ruskiej⁴⁰.

* * *

Omawiane dominikańskie ośrodki studiów generalnych we Lwowie i Podkamieniu mają różną historię, w tym pierwszy z nich znacznie dłuższą, sięgając początków XVII w.⁴¹ Tak więc miało już ogromną tradycję i doświadczenie⁴². Studium podkamińskie natomiast powstało w połowie XVIII w., również tradycja szkolna, na poziomie studium formalnego nie była długa, gdyż sięgała roku 1733⁴³. Podkamińskie studium generalne do istnienia powołał mistrz zakonu Tomas Ripoll dnia

³⁹ Świętochowski, «Szkolnictwo teologiczne Dominikanów», 215.

⁴⁰ ACGOP, 6: 304; por. Świętochowski, «Szkolnictwo teologiczne Dominikanów», 215.

⁴¹ Zanim w 1605 r. w lwowskim klasztorze Bożego Ciała powstało studium generalne, istniało w nim studium partykularne, które działało od połowy XV w. — także partykularna (pierwsza wyraźna wzmianka pochodzi z 1458, ale pełne zatwierdzenie nastąpiło w 1475 r.), będąc przez dłuższy czas jedyną tego typu szkołą w kontrze ruskiej, która obejmowała Ruś Czerwoną, Wołyń, Podole i Ukrainę. Druga szkoła partykularna w tej kontrze powstała w klasztorze przemyski m w latach 90. XVI w. Por.: Kaczmarek, «Jeszcze o lektorach i studentach», 81–89; Walery Koszewierski, *Dominikanie klasztorów ruskich połowa XV–XVI wiek* (Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, 2006), 97–109, 169–178, 243–252.

⁴² Ogólnie o dziejach studium lwowskich dominikanów zob.: Miławicki, «Studia zakonne w dominikańskim klasztorze Bożego Ciała we Lwowie», 39–50.

⁴³ O początkach edukacji zakonników w klasztorze podkamińskim można mówić od drugiej połowy XVII w., kiedy działało jeszcze studium materialne. W 1706 r. przez krótki czas w Podkamieniu zorganizowano studium generalne, w trakcie jego powrotu z Pińska do Lwowa. Zapewne ten epizod wpłynął na to, że potem klasztor starał się o większe znaczenie w prowincji, stąd starał się o utworzenie studium formalnego, co stało się 2 maja 1733 r. Por.: Klemens Chodykiewicz, *De Rebus Gestis in Provincia Russiae Ordinis Prædicatorum Commentarius Libris XI. Digestus In Duas Partes divisus. Diversarum antiquitatum Monumentis & Observationibus Illustratus [...]* (Berdyczoviae, [1780]), 211; Sadok Barącz,

13 sierpnia 1746 r.⁴⁴ Powodem powstania drugiej tego rodzaju szkoły w prowincji była rywalizacja obu klasztorów, które te ośrodki prowadziły. Wcześniej, kiedy istniało tylko jedno studium generalne, formacja i działalność intelektualna braci z prowincji ruskiej była skupiona przede wszystkim w klasztorze lwowskim. Owszem istniało kilka studiów formalnych (m.in. w Podkamieniu), ale one nie miały takie znaczenia co studium generalne, które przecież jedyne nadawało stopnie naukowe. Z jednej strony mogło to być dla niego obciążeniem, ale z drugiej — dawało ogromny wpływ na całą prowincję. Jeżeli jeszcze przyjmiemy, że w tamtym okresie była tzw. «afiliacja klasztorna», czyli że zakonnik, który wstępował do danego klasztoru, stawał się jego «synem»⁴⁵ i potem w całym swoim życiu zakonnym dbał o jego interesy, zobaczymy, że problem mógł być poważny. Otóż głównymi studentami w studium generalnym we Lwowie byli przede wszystkim profeszi klasztoru Bożego Ciała, w którego murach owa szkoła działała. Bracia z innych klasztorów niestety nie raz byli dyskryminowani i pomijani, co sprawiało, że nie mieli łatwej ścieżki do zdobywania stopni naukowych i urzędów w zakonie. Zasadniczo byli na uboczu. A klasztor podkamieński, który już od jakiegoś czasu nabrał na znaczeniu, a szczególnie po koronacji obrazu Matki Boskiej Różańcowej w 1727 r. Nie chciał być na uboczu i postanowił rywalizować z konwentem «generalnym» we Lwowie. Jak już udało się utworzyć studium formalne, przeorom zamarzyło się mieć w murach swojego klasztoru także studium generalne. Podjął więc starania utworzenia takiego ośrodka, przede wszystkim służyłby zakonnikom z innych klasztorów niż lwowski. Właśnie na to nie chcieli się zgodzić bracia z klasztoru Bożego Ciała. Ostatecznie w 1750 r. ustalono, że faktycznie w studium generalnym we Lwowie będą kształcić się przede wszystkim «synowie» tego klasztoru, a w analogicznym studium w Podkamieniu — bracia z tamtejszego konwentu i pozostałych klasztorów prowincji ruskiej. Jednak okazało się, że to było ze szkodą

Wiadomość o klasztorze WW. OO. Dominikanów w Podkamieniu, wyd. 5 (Lwów: Drukarnia Anny Wajdowiczowej, 1887), 19.

⁴⁴ Por.: Chodykiewicz, *De Rebus Gestis*, 211; Barącz, *Wiadomość o klasztorze WW. OO. Dominikanów w Podkamieniu*, 22. W innym miejscu Sadok Barącz wydał dokument mistrza zakonu z 13 VIII 1746 r.: *ibid.*, 345–346.

⁴⁵ Właśnie od łacińskiego *filius* (syn) pochodzi słowo *affiliatio*, które można przetłumaczyć jako przyjęcie, usynowienie, przyłączenie do braterstwa, włączenie do rodziny.

dla konwentu Bożego Ciała we Lwowie, stąd domagał się on, aby w obu domach studiów była równa liczba studentów. Decyzję tę zatwierdziła nawet kapituła generalna obradująca w Rzymie w 1777 r.⁴⁶ Ówczesny przeor podkamiński Benedykt Rybczyński⁴⁷, nie chcąc doprowadzić do utraty pozycji, jaką jego klasztor zdobył z wielkim trudem, doprowadził do tego, że kapituła prowincji ruskiej obradująca w Latyczowie w 1778 r. większość stanowisk obsadziła profesami jego klasztoru⁴⁸. Na to zaczęli skarżyć się bracia konwentu lwowskiego. Interweniował nawet mistrz zakonu Baltasar de Quiñones, który poczynił pewne poprawki w aktach kapituły latyczowskiej i dokonał kilku przesunięć personalnych⁴⁹. Echa tego konfliktu można znaleźć w rękopisie pt. «*Series negotiorum, Querularumve inter Conventum Generalem Leopoliensem, et Conventum Podkamenecensem*», który szczęśliwie zachował się do naszych czasów⁵⁰. Tutaj jedynie go sygnalizuję, ale zasługuje on na oddzielne studium.

W roku 1772 w wyniku rozbioru Rzeczypospolitej klasztory we Lwowie i Podkamieniu znalazły się w granicach państwa austriackiego. Polityka cesarzowej Marii Teresy i jej syna Józefa II doprowadziła do likwidacji obu studiów generalnych, jak i w ogóle seminariów diecezjalnych i zakonnych. Otóż 30 marca 1783 r. cesarz Józef II wydał dekret, na mocy którego zamknął wszystkie seminaria duchowne diecezjalne i zakonne, a 1 listopada utworzył we Lwowie Seminarium Generalne wspólne dla wszystkich diecezji i zakonów w Galicji i tam nakazał zakonnikom odbywać studia zgodnie z narzuconym przez siebie programem nauczania⁵¹.

⁴⁶ ACGOP, 9: 366.

⁴⁷ Zob.: Букало, «Пріори Підкаміньського домініканського монастиря у XVIII столітті,» 94, 98.

⁴⁸ ACPR II, 56–58.

⁴⁹ AGOP, XIII.91030, APPDKr, Pr 9, 31–34; Pr 12, 246–252; Pr 14, 22–28; por.: ACPR II, 88.

⁵⁰ APPDKr, Pr 28.

⁵¹ Por.: Eduard Winter, *Der Josephinismus und seine Geschichte. Beiträge zur Geistesgeschichte Österreichs 1740–1848* (Brün-Munohen-Wien: Rudolf M. Rohrer Verlag, 1943), 117; Piotr Paweł Gach, *Struktury i działalność duszpasterska zakonów męskich na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska w latach 1773–1914* (Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1999), 164. Szerzej o tym Seminarium Generalnym we Lwowie zob.: Marian Rechowicz, «Zagadnienie powołań kapłańskich w okresie działalności

W przypadku tej części prowincji ruskiej, która po rozbiorach znalazła się w granicach imperium rosyjskiego, studium generalne zostało zorganizowane w Pińsku⁵². Do jego powstania doszło już w 1782 r. wówczas w skład jego moderatorium weszli: prezbiter św. teologii Albert (Wojciech) Truchnowski jako regens, prezbiter św. teologii Tomasz Ostrowski jako bakałarz i lektor św. teologii Wincenty Janowski jako magister studentatu (w tym samym roku został prezbiterem św. teologii)⁵³. Można założyć, iż to studium kontynuowało tradycje studium podkowieńskiego⁵⁴. Zresztą Sadok Barącz wyraźnie pisze, że podkowieńskie studium «przeniesiono do Pińska»⁵⁵.

* * *

W zamieszczonym na końcu artykułu aneksie został zaprezentowany skład moderatorium obu studiów generalnych — we Lwowie i w Podkowie. Od razu należy zaznaczyć, iż wykaz członków moderatorium zasadniczo kończy się na roku 1779, co pokazuje, że faktyczne działanie studium generalnego we Lwowie zakończyło się w 1780, kiedy władze austriackie poddały zakony jurysdykcji biskupiej, a ich dom studiów zamknęło, a klerykom kazano studiować w specjalnie do tego utworzonym Studium Generalnym we Lwowie. Nieco dłużej, dwa lata, działało — jak już wspomniałem — studium generalne w Podkowie, jednak i w tym przypadku ostatnia informacja o magistrze studentatu pochodzi z roku 1779.

W moderatorium studium generalnego we Lwowie zasiadało 42 zakonników, ale tylko pięciu z nich (12%) pełniło wszystkie trzy stanowiska. W przypadku studium podkowieńskiego, do moderatorium nale-

pojózefińskiego Seminarium Generalnego w dawnej Galicji (1790–1819),» Nasza Przeszłość 4 (1948): 209–224; idem, «Studia alumnów w Galicyjskim Seminarium Generalnym,» Roczniki Teologiczno-Kanoniczne 2 (1955): 61–107.

⁵² Por.: Świętochowski, «Szkołnictwo teologiczne dominikanów,» 244–245.

⁵³ *ACPR II*, 620–621.

⁵⁴ Moderatorium studium generalnego w Pińsku tworzyli bracia, posiadający afiliację klasztoru podkowieńskiego. Wyraźnie pokazuje to katalog prowincji ruskiej z 1786 r. Wtedy regensem był Bernard Adulski (lat 58, profesji zakonnej 36), bakałarzem studium — Angelik Mordasewicz (lat 54, profesji 35), a magistrzem studentium — August Piwicki (lat 51, profesji 30); wszyscy byli synami klasztoru podkowieńskiego. Por.: BK PAN, BK 96: *Acta Provinciae S. Hyacinthi in Russia Sacri Ordinis FF Praedicatorum*, 5–6.

⁵⁵ Barącz, *Wiadomość o klasztorze WW. OO. Dominikanów w Podkowie*, 27.

żało 35 braci, ale wszystkie urzędy pełniło 6 z nich (17%). 8 członków moderatorium studium lwowskiego zasiadało na dwóch stanowiskach: siedmiu było zarówno bakałarzami i regensami, a jeden — magistrem studentatu i bakałarzem; w Podkamieniu takich było dziesięciu: trzech pełniło urząd magistra i bakałarza studium, sześciu — bakałarza i regensa, a jeden — magistra studentatu i regensa. 48 wszystkich wymienionych w aneksie braci pełniło tylko jedno oficjum w studium generalnym. We Lwowie było ich aż 29 (tj. 69%), a w Podkamieniu — 19 (54%). W studium lwowskim aż 19 (45%) było tylko magistrami studentatu i po pięciu (po ok. 12%) — pełniło jedynie urząd bakałarza lub regensa studium. W studium podkamińskiego 13 braci (37%) było tylko magistrami *studentium*, dwóch (ok. 6%) — bakałarzami i czterech (11%) — regensa studium.

Zarówno w studium generalnym we Lwowie, jak i w Podkamieniu najwięcej było braci, którzy pełnili urząd magistra studentatu. Jest to o tyle zrozumiałe, że zasadniczo oficjum to pełniło się rok, najwyżej dwa lata. Widzimy, że niektórzy bracia nie przekroczyli nawet roku. W badanym okresie w studium lwowskim było 25 magistrów studentatu, w tym jeden z nich urząd ten pełnił dwukrotnie. Nie jest wykluczone, że było ich znacznie więcej, jednak brakuje nam informacji z pierwszych siedmiu lat. W przypadku studium podkamińskiego, urząd magistra *studentium* pełniło 24 braci.

Mam wątpliwość, czy w wykazie magistrów studium lwowskiego powinien być wymieniony Jacek Grajewski, który — jak udało się ustalić w źródłach — był nim już w 1739 r. Nie wiadomo, czy stanowisko to pełnił aż do 1746 r. Niestety nie udało mi się znaleźć informacji o innych braciach, którzy w ciągu tych siedmiu lat pełniliby urząd magistra studentatu w klasztorze Bożego Ciała. Dlatego przyjąłem, że mógł być nim nadal Grajewski. Jednak on później i tak się pojawia jako regens studium generalnego w Podkamieniu.

Aż 32 braci poprzestało na stanowisku magistra studentatu, nie robiąc dalszej kariery w studium generalnym. Nie znaczy to jednak, że nie pracowali dydaktycznie; niektórzy z nich byli lektorami w studiach formalnych lub materialnych. Ustalenie liczby interesujących nas braci, którzy kontynuowali pracę dydaktyczną w innych szkołach dominikańskich w prowincji ruskiej, wymaga jednak dalszych badań.

W studium generalnym we Lwowie w latach 1746–1780 widzimy 18 braci na stanowisku bakałarza tegoż studium. Nikt z nich nie powtarzał

tego oficjum. Warto też podkreślić, iż tylko sześciu było wcześniej magistrami studentatu. Nie jest wykluczone, że niektórzy z nich byli nimi przed badanym okresem, albo wykładali filozofię lub teologię w którejsz ze szkół niższego typu prowadzonych przez inne klasztory prowincji ruskiej. W drugim studium generalnym w prowincji ustaliłem 17 braci na tym urzędzie, z których dziewięciu wcześniej widnieje także jako magistrowie studentatu.

W badanym okresie studium generalnym we Lwowie kierowało 16 regensów, a analogicznym w Podkamieniu — o jeden więcej. Co prawda w tabeli ich liczba jest taka sama, ale Wincenty Spendowski, który w obu ośrodkach rozpoczyna listę, zasadniczo nie zdążył być regensem we Lwowie. Otóż początkowo został mianowany regensem we Lwowie, a jego zastępcą (bakalarzem) miał być Antonin Derjakobowicz. Pierwszy z nich był synem klasztoru podkamieńskiego, a drugi — lwowskiego. Gdy jednak powołano do życia takie samo studium w Podkamieniu, to właśnie Spendowskiego uczyniono jego regensem; wtedy Derjakubowicz przeskoczył z bakalarza na regensa studium lwowskiego, a w jego miejsce bakalarzem został Tomasz Kasprowicz⁵⁶.

Warto zwrócić uwagę na tych braci, którzy całą swoją karierę naukową zrealizowali w jednym studium. I tak w lwowskim moderatorium wszystkie trzy stanowiska pełniło pięciu braci (Jan Augustynowicz, Józef Choynicki, Roman Kunaszewicz, Wincenty Łopacki i Petroniusz Perliński), ale było też dwóch (Józef Kowalski i Jan Nepomucen Choynicki), którzy byli jedynie regensami, nie pełniąc wcześniej dwóch niższych urzędów w tym studium oraz czterech (Porfiriusz Derjakubowicz, Aleksander Kunaszewicz, Dominik Pruszyński i Gorgon Wadowicz), którzy byli tylko bakalarzami. Do tej grupy można byłoby zaliczyć również trzeciego, Bonawenturę Bystrzyckiego, który w studium lwowskim był jedynie regensem, ale co ciekawe, niemal 20 lat wcześniej, gdy tworzone studium generalne w Podkamieniu, on został mianowany jego pierwszym magistrem *studentium* i funkcję tę pełnił prawdopodobnie aż przez siedem lat (nie udało się ustalić innych nominacji na to stanowisko w tym siedmioleciu).

Wszystkie stanowiska w moderatorium studium generalnego w Podkamieniu pełniło sześciu braci, czyli o jednego więcej (Wawrzyniec

⁵⁶ Por.: *ACPR*, 1129–1130; *ACPR* II, 626.

Kiryakiewicz⁵⁷, Prosper Lentz, Antoni Nowacki, Emery Szadbey, Atanazy Thorzewski i Józef Trzeciński). Takich, którzy byli jedynie na jednym z tych stanowisk, było sześciu, w tym czterech było tylko regensami (Franciszek Blikowski, Augustyn Filipowicz⁵⁸, Jacek Grajewski i Dominik Siekierzyński), a dwóch — tylko bakałarzami (Piotr Rogoziński i Henryk Russyan⁵⁹).

Interesująca jest również afiliacja klasztorna omawianych zakonników, czyli przynależność do klasztoru, w którym wstąpili oni do zakonu, odbyli nowicjat (zasadniczo roczny) i złożyli śluby zakonne (wówczas nie było podziału na śluby czasowe i wieczyste). To właśnie konwent, którego byli synami, dbał o ich formację zakonną i intelektualną, za porozumieniem prowincjała lub kapituły prowincji kierował ich na konkretne studia i planował ich zakonną przyszłość. Bracia natomiast mieli dbać o interesy swojego klasztoru, reprezentować go, a w sędziwym wieku, jako emeryci, wracali do niego i dożywali swoich ostatnich dni.

Wspominałem wyżej, że klasztory lwowski i podkamieński rywalizowały ze sobą o pierwszeństwo w prowincji. Właśnie na przykładzie tych nominacji widzimy, że raczej nie dochodziło do sytuacji, aby syn klasztoru lwowskiego zasiadał w moderatorium studium generalnego w Podkamieniu, i odwrotnie. Ale było kilku braci, którzy jednak mieli całkiem inną afiliację — nie należeli ani do klasztoru Bożego Ciała we Lwowie, ani do klasztoru Góry Różańcowej w Podkamieniu.

⁵⁷ Wiesław Murawiec, «Kiriakiewicz (Kyriakiewicz) Wawrzyniec (1717 — ok. 1789), dominikanin, autor konkluzji teologicznych,» w *Słownik polskich teologów katolickich*, red. Hieronim Eugeniusz Wyczawski (Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1982), 2: 277.

⁵⁸ Robert Świętochowski, «Filipowicz Augustyn (1700–1751), dominikanin, wychowawca,» w *Polski słownik biograficzny*, red. W. Konopczyński (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1939–1946), 5: 452–453; Michał Grzybowski, «Filipowicz Augustyn (1700–1751), dominikanin, autor traktatów tomistycznych,» w *Słownik polskich teologów katolickich*, red. Hieronim Eugeniusz Wyczawski (Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1981), 1: 573–474; Zygmunt Mazur, «Filipowicz Augustyn (1700–1751), dominikanin, teolog,» w *Encyklopedia katolicka*, red. Ludomir Bieńkowski i in. (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1989), 5: 219.

⁵⁹ Zygmunt Mazur, «Russyan (Russjan) Franciszek h. Nałęcz, imię zakonne Henryk (1706–1788), dominikanin, prowincjał, działacz zakonny,» w *Polski słownik biograficzny*, red. Emanuel Rostworowski (Kraków: Polska Akademia Umiejętności; Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991), 33: 156–158.

Całkiem sporo braci reprezentowało klasztor piński, który zasadniczo zajmował trzecie miejsce pod względem znaczenia. Aż sześciu braci z tego konwentu pracowało w studium podkamieńskim, a tylko jeden — we lwowskim. Ponadto były reprezentowane klasztory w Kamieńcu Podolskim (po jednym bracie w każdym studium), Mińsku (jedna osoba, która jednak była magistrem studentatu we Lwowie, a regensem studium w Podkamieniu) i Nowogródki (wszyscy trzej zasiadali w moderatorium podkamieńskim). W przypadku jednak najważniejszego stanowiska w studium — regensa — widać, że przeważają synowie klasztorów, w których owe studia się mieściły. We Lwowie niemal wszyscy posiadali afiliację do klasztoru Bożego Ciała. Wyjątek stanowił jedynie Wincenty Spendowski, który był synem klasztoru podkamieńskiego; ale on był krótko regensem we Lwowie, bo od razu po erygowaniu studium generalnego w jego macierzystym klasztorze objął w nim oficjum regensa. W Podkamieniu wśród regensów również przeważali synowie tamtejszego konwentu, ale mamy także po jednym z klasztoru kamienieckiego, mińskiego, nowogródzkiego i pińskiego. O ile więc niższe urzędy w moderatorium były dawane braciom z innych klasztorów, to jednak regensura zostawała w rękach przedstawiciela klasztoru, w którym dane studium działało.

* * *

Na pierwszym etapie edukacji zakonnej bracia odbywali studia na poziomie szkoły materialnej, które działały przy klasztorach z nowicjatami. Dalszym etapem były studia formalne, których absolwenci mogli starać się o zdanie egzaminu lektorskiego w studium generalnym. Tym bardziej prawo do tego mieli studenci studiów generalnych. Lektorat, który wówczas uzyskiwali, był pierwszym z trzech stopni naukowych, które można było uzyskać w zakonie dominikańskim⁶⁰.

Jak już wyżej zostało wspomniane, zgodnie z ustawodawstwem dominikańskim każdy z magistrów studentatu był zobowiązany posiadać stopień lektora św. teologii. I zasadę tę przestrzegano. Analizując akta kapituł prowincji ruskiej, jak również wydaną przez o. Fabiana Madurę korespondencję z kurią generalną zakonu, nie było przypadku, aby pro-

⁶⁰ Szerzej o stopniu lektora św. teologii zob.: *Constitutiones, declarationes et ordinationes capitulorum generalium Sacri Ordinis Fratrum Praedicatorum*, 253–255.

wincja promowała kogoś bez tego tytułu. Ale jak wiadomo, bakałarze i regensi także kiedyś musieli uzyskać stopień lektora, gdyż — jak już wspomnieliśmy — bez niego nie można było w ogóle należeć do moderatorium studium generalnego. Ponadto był on pierwszym stopniem naukowym, od którego zależały kolejne.

W 1507 r. w Sandomierzu kapituła prowincjalna ustaliła, że aby przystąpić do egzaminu na lektora teologii, należało mieć odbyty nowicjat (okres teologii ascetycznej stosowanej), ukończony kurs materialny filozoficzno-teologiczny (trwał 6–7 lat) i 3-letni kurs studenta formalnego w studium generalnym. Egzamin lektorski obejmował całą filozofię, a z teologii — jedynie materiał wysłuchany na wykładach przez sześć lat. A jego uwieńczeniem było odbycie dysputy publicznej. Dwa miesiące po otrzymaniu dyplomu lektor obejmował katedrę filozofii i był zobowiązany, przynajmniej w prowincji ruskiej, do wygłoszenia 220 wykładów każdego roku. Od 1687 r. lektorzy musieli posyłać generałowi zakonu swoje sprawozdania z wyłożonych kursów⁶¹.

Warto wspomnieć, iż część omawianych przeze mnie dominikanów studiowała w jednym z czterech studiów formalnych, jakie posiadała prowincja ruska — we Lwowie, w Pińsku (od 1725), Podkamieniu (od 1733) i Kamieńcu Podolskim (od 1750)⁶². Następnie albo kontynuowali naukę w studium generalnym albo za zgodą władz zakonnych od razu przystępowali do egzaminu lektorskiego. O ile studia formalne kończyli raczej w jednym z klasztorów prowincji ruskiej, to już studia generalne mogły odbywać się w obu omawianych domach studiów prowincji św. Jacka, albo w analogicznych ośrodkach poza prowincją. I tak na przykład Wawrzyniec (Laurenty) Kiryakiewicz po odbytych studiach formalnym w Podkamieniu i Pińsku został wysłany na studia generalne do klasztoru św. Jacka w Warszawie, kończąc je egzaminem lektorskim⁶³.

Oprócz rodzimych szkół, bracia studiowali także zagranicą. Adam Chruszczewski i Robert Świętochowski postarali się zebrać wszystkich zagranicznych studentów z trzech prowincji — polskiej, ruskiej i litewskiej. Większość braci prowincji ruskiej studiowała głównie w Kolegium św. Tomasza przy klasztorze Sanctae Mariae super Minervam w Rzymie,

⁶¹ Świętochowski, «Szkolnictwo teologiczne Dominikanów,» 216–217.

⁶² Ibid., 234–235, 244–246.

⁶³ Ibid., 265–266.

ale byli też tacy, którzy kształcili się w Ferrarze, Neapolu, Mediolanie czy Bolonii. Na studiach zagranicznych było 16 późniejszych członków moderatorium studiów generalnych we Lwowie lub Podkamieniu. Stanowi to zaledwie 21% wszystkich interesujących nas tutaj braci. W gronie tym znalazło się trzech braci, którzy należeli do obu moderatorium (Bonawentura Bystrzycki, Jacek Grajewski i Wincenty Spendowski). Poza tym dziewięciu było związanych ze studium lwowskim (Jan Augustynowicz, Klemens Chodykiewicz⁶⁴, Józef Chojnicki, Antonin Derjakubowicz, Tadeusz Downarowicz, Tomasz Kasprowicz, Angelik Polikowski⁶⁵, Dominik Pruszyński i Kazimierz Zacharewicz), a czterech — z podkamińskim (Henryk Bogucki⁶⁶, Jacek Lingau, Henryk Russyan i Wojciech Słotwiński). Wielu z nich zakończyło je egzaminem lektorskim, który potem jednak musieli nostryfikować w studium generalnym we Lwowie. Wiemy, że na pewno lektorat w Rzymie zrobili:

⁶⁴ Ibid., 259–260; por.: Maria Dynowska, «Chodykiewicz Klemens,» w *Polski słownik biograficzny*, red. Władysław Konopczyński (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1937), 3: 376; Robert Świętochowski, «Chodykiewicz Klemens (1715–1797), dominikanin, teolog, historyk i kronikarz zakonu,» w *Encyklopedia katolicka*, red. Romuald Łukaszyk, Ludomir Bieńkowski, Feliks Gryglewicz (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1979), 3: 205–206; Wiesław Murawiec, «Chodykiewicz Klemens (1715–1797), dominikanin, historyk Kościoła,» w *Słownik polskich teologów katolickich*, red. Hieronim Eugeniusz Wyczawski (Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1981), 1: 305–307.

⁶⁵ Por.: Chodykiewicz, *De rebus gestis in Provincia Russiae*, 161, 166, 187; Tadeusz Bernatowicz, «“Akt bardzo rzadko praktykowany”. Uroczystość obłóczyn księżnej Teofili z Leszczyńskich Wiśniowieckiej we Lwowie,» w *Polska i Europa w dobie nowożytnej. Prace naukowe dedykowane Profesorowi Juliuszowi A. Chrościckiemu*, red. Tadeusz Bernatowicz (Warszawa 2009), 325–332; Anna Markiewicz, «Osiemnastowieczne inwentarze jako źródło do dziejów klasztorów prowincji ruskiej dominikanów,» *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 61 (1) (2013): 79 (przyp. 35); ead., «Wokół kontraktów artystycznych dominikanów lwowskich w epoce nowożytnej (XVII–XVIII w.),» *Modus. Prace z historii sztuki* 14 (2014): 165 (przyp. 1).

⁶⁶ Świętochowski, «Szkolnictwo teologiczne Dominikanów,» 258–259; por.: Maria Dynowska, «Bogucki Henryk († 1782), dominikanin,» w *Polski słownik biograficzny*, 2: 197; Robert Świętochowski, «Bogucki Henryk (1728–1782), dominikanin, teolog,» w *Encyklopedia katolicka*, red. L. Bieńkowski (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1977), 2: 719; Wiesław Murawiec, «Bogucki Henryk (1728–1782), dominikanin, dogmatyk i polemista,» w *Słownik polskich teologów katolickich*, 1: 181.

Antoni Derjakubowicz (w 1727 r.)⁶⁷, Kazimierz Zacharewicz (1727), Tomasz Kasprowicz (1729), Henryk Russyan (1730), Jacek Grajewski (1731), Klemens Chodykiewicz, Angelik Polikowski (1732), Dominik Pruszyński (1735), Wojciech Słotwiński (1736) i Józef Chojnicki (1743)⁶⁸.

Trzeba jednak podkreślić, iż niektórzy bracia umknęli uwadze Roberta Świętochowskiego i Adama Chruszczewskiego. Na przykład nie ma u nich informacji o studiach zagranicznych Macieja Żukowskiego, który studia formalne odbywał w Mediolanie⁶⁹ czy o edukacji Tadeusza Downarowicza w Rzymie⁷⁰, Pawła Dunieckiego — w Bolonii⁷¹ i Fortunata Lisińskiego — w Kolegium św. Tomasza z Akwinu przy klasztorze sopra Minerva w Rzymie⁷². Z pewnością wątek studiów zagranicznych wymaga jeszcze dalszych badań, chociaż należy podkreślić, iż wspomniani badacze dali nam bardzo dobrą podstawę.

Kolejnym stopniem naukowym w dominikańskim systemie szkolnym był bakalaureat, zwany również prezentaturą św. teologii⁷³. Składano go w studium generalnym i do tego również była potrzebna zgoda władz prowincji. O ten stopień mogli się ubiegać tylko lektorzy teologii, którzy wyłożyli już kurs filozofii i odbyli urząd magistra *studentium* w studium generalnym. W każdej prowincji była ograniczona liczba bakałarzy i dla prowincji ruskiej wynosiła ona: w 1615 r. — dziewięciu, w 1644 — dwunastu, a w 1721 — piętnastu⁷⁴.

⁶⁷ Miał on nawet otrzymać święcenia kapłańskie z rąk papieża Benedykta III (por.: APPDKr, Rkps 783: *Catalogus Patrum et Fratrum sacri Ordinis Praedicatorum in Polonia, Russia et Magno Ducatu Lithuaniae Mortuorum conscripus per Fr. Sadocum Barącz O.Pr.* 1887, 175).

⁶⁸ Świętochowski, Chruszczewski, «Polonia dominikana apud extraneos,» 541–544.

⁶⁹ ACPR, 1147, 1157, 1163, 1164.

⁷⁰ Ibid., 1147.

⁷¹ Ibid. Zob. także: Robert Świętochowski, «Duniecki Paweł (1728–1791), dominikanin, prowincjał, wykładowca, teolog,» w *Polski słownik biograficzny*, 5: 469; Marek Miławicki, «Prowincjałowie dominikańskiej Prowincji Galicji i Lodomerii św. Jacka. Prolegomena do badań prozopograficznych,» w *Historia, ludzie i miejsca. Księga pamiątkowa Profesora Henryka Gapskiego*, red. Robert Kozyski (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2019), 511.

⁷² ACPR, 1187.

⁷³ Szerzej o stopni bakalaureatu zob.: *Constitutione, declarationes et ordinationes capitulorum generalium Sacri Ordinis Fratrum Praedicatorum*, 39–41, 207–208.

⁷⁴ Świętochowski, «Szkolnictwo teologiczne Dominikanów,» 217.

Z interesujących nas braci nie wszyscy go posiadali. Skoro znaczna ich część (36 osób, czyli ok. 47%) nie kontynuowała swojej kariery zakonnej w studium generalnym, więc nie musieli oni ubiegać się o kolejne stopnie. Nie znaczy to oczywiście, że wszyscy oni zrezygnowali z wyższych tytułów. W aneksie przy zakonnikach, którzy poprzestali na stanowisku magistra studentatu starałem się, o ile było to możliwe, podać także następne uzyskane przez nich stopnie naukowe. To pozwala nam lepiej zobaczyć, czy mimo rezygnacji z należenia do grona moderatorium studium generalnego we Lwowie lub Podkamieniu, nie zaprzestali swojego rozwoju naukowego, skoro zabiegali o kolejne tytuły. W przypadku magistrów studentatu lwowskiego siedmiu poprzestało na stopniu lektora św. teologii, natomiast siedmiu innych uzyskało jeszcze bakalaureat, a pięciu — wszystkie trzy stopnie; wśród magistrów studentatu podkowieńskiego pięciu otrzymało jeszcze stopień prezentata, trzech — również magistra, a pięciu — nie kontynuowało kariery naukowej.

Inaczej było z tymi, którzy w studium generalnym pełnili stanowisko bakałarza, gdyż od każdego z nich wymagano posiadanie bakalaureatu. W obu domach studiów generalnych było po 14 bakałarzy, wszyscy z tym tytułem. Należy jednak podkreślić, iż wśród nich znalazł się jednak wyjątek. Otóż Antoni Nowacki w chwili mianowania go na stanowisko bakałarza studium podkowieńskiego nie posiadał jeszcze bakalaureatu; uzyskał go jednak w następnym roku.

Trudno określić, w którym studium generalnym nasi bakałarze uzyskali stopień prezentata. Ci, którzy otrzymali go przed 1746 r., musieli zdobyć go w studium lwowskim; potem, kiedy istniały już dwa ośrodki studiów generalnych — mogli zrobić go zarówno we Lwowie, jak i w Podkamieniu. Nie jest wykluczone, że zabiegali o niego również w ośrodkach, należących do innych prowincji (w Rzeczypospolitej i zagranicą). Niestety źródła o tym milczą.

Stopień bakalaureacki posiadali także regensi, gdyż już od pewnego czasu konstytucje dominikańskie nie wymagały od nich posiadania najwyższego stopnia — magistra św. teologii. I posiadanie bakalaureatu wystarczało, aby móc objąć ten urząd. I faktycznie niemal wszyscy kandydaci na regensa — w obu ośrodkach — mogli poszczycić się tylko bakalaureatem św. teologii. Jedynie Anioł (Angelik) Polikowski, wcześniej prowincjał prowincji ruskiej, zanim został regensem, już od pięciu lat cieszył się najważniejszym stopniem naukowym. Jednak znaczna

część regensów uzyskiwała magisterium św. teologii w trakcie trwania kadencji.

Tak naprawdę magisterium św. teologii było doktoratem Pisma świętego. W XVII i XVIII w. o tytuł ten mogli ubiegać się profesorowie, którzy mieli za sobą siedem lat wykładów, w tym cztery lata teologii spekulatywnej. W 1690 r. mistrz zakonu Antoni Cloche zażądał od kandydatów do doktoratu posiadanie w swoim dorobku dydaktycznym także odbytego urzędu magistra *studentium* i bakałarza w studium generalnym⁷⁵.

Pod względem uzyskiwania najwyższego stopnia naukowego przez regensów obu omawianych studiów generalnych, lepiej prezentuje się lwowskie, gdyż na 17 regensów aż 13 (76,5%) uzyskało magistra (nie licząc Polikowskiego, który miał go przed regensurą), natomiast w studium podkamińskim — tylko 12 na 20 (a więc 60%). Zasadniczo tytuł ten otrzymali oni w ciągu dwóch lub trzech lat od rozpoczęcia oficjum. Wyjątek stanowią Jan Augustynowicz i Albin Czergowski, którzy magisterium św. teologii otrzymali w tym samym roku, w którym zostali regensami we Lwowie. Tylko rok na stopień magisterski czekało dwóch regensów studium lwowskiego (Józef Kowalski i Aleksander Koziarewicz) i jeden — podkamińskiego (Franciszek Blikowski). Ciekawe, że regens lwowski Wawrzyniec Kiryakiewicz na magisterium czekał aż pięć lat i otrzymał go już po zakończeniu kadencji. Podobnie było z Bonawenturą Bystrzyckim, który regensem był tylko rok, a stopień magistra uzyskał cztery lata po zakończeniu regensury. Niektórzy otrzymywali go pod koniec swojego oficjum lub zaraz po nim. Na przykład w liście z 3 września 1763 r. mistrz zakonu wyraźnie pisał do prowincjała, że regens studium generalnego we Lwowie Edward Załuski otrzyma magisterium dopiero po zakończeniu urzędu (*expleto regentatu*)⁷⁶.

Niektórzy regensi tego zaszczytu się nie doczekali z powodu przedwczesnej śmierci lub po prostu nigdy nie otrzymali. Sytuacja taka spotkała trzech regensów studium lwowskiego i pięciu — podkamiń-

⁷⁵ Szerzej o stopniu magistra św. teologii zob.: *Constitutione, declarationes et ordinationes capitulorum generalium Sacri Ordinis Fratrum Praedicatorum*, 207–208, 279–283; Maximiliano Canal Gomez, «De gradu Magisterii in S. Theologia apud fratres Praedicatores, disquisitio historica,» *Analecta Sacri Ordinis Fratrum Praedicatorum* 39 (1931): 101–107, 158–169, 225–283, 405–412.

⁷⁶ *ACPR*, 1177.

skiego. Na razie trudno odpowiedzieć na pytanie, czym mogło być to spowodowane. Czy po prostu zrezygnowali z dalszej kariery, czy może stały za tym całkiem inne przyczyny? Wymaga to badań biograficznych, dzięki którym może udałoby się dotrzeć do tak szczegółowych danych. Nie ulega jednak wątpliwości, iż stanowisko regensa obu studiów generalnych pełniły osoby najbardziej wykształcone w prowincji.

* * *

Zarysowana tutaj problematyka wykształcenia członków moderatorium studiów generalnych we Lwowie i Podkamieniu, ukazuje pewne stałe tendencje dla obu ośrodków. Szczególnie może dziwić zbyt częsta roszada na stanowisku magistra studentatu. Wydaje się jednak, że w zamyśle władz studium i prowincji — funkcja ta miała być jedynie przejściowa. Zresztą tak samo widziało to ustawodawstwo zakonu dominikańskiego, skoro ustalało, że kadencja magistra studentatu powinna trwać najwyżej dwa lata. Niektóre zmiany były spowodowane sytuacjami losowymi, przede wszystkim zdrowotnymi. Na przykład Henryk Bogucki zrezygnował z funkcji bakałarza studium podkamińskiego z powodu nieznanej nam choroby (źródło jej nie podaje), ale po wyzdrowieniu powrócił na stanowisko. Podobnie zrobił również Augustyn Filipowicz: z pełnienia urzędu wycofał się ze względu na «nieuleczalną chorobę» i w jego miejsce został mianowany Tomasz Awedyk⁷⁷. Zresztą ten pochodzenia ormiańskiego dominikanin również przerwał pełnienie swojego urzędu (przyczyna jednak nie jest znana) i zastąpił go Kazimierz Bendarzykowski⁷⁸. Albin Czergowski natomiast podał się do dymisji ze względu na utratę wzroku; władze zarządziły, aby jednak kontynuował oficjum do zakończenia roku akademickiego w połowie 1757 r.⁷⁹ Na początku 1764 r. mistrz zakonu Juan Tomás de Boxadors y Sureda de San Martín mianował dotychczasowego bakałarza studium podkamińskiego Dionizego Radzińskiego na regensa tegoż studium po tym, jak 29 listopada roku poprzedniego Atanazy Thorzewski abdykował z tej funkcji. To spowodowało *vacat* na urządzie bakałarza; mistrz zakonu zamianował na nie Piotra Rogozińskiego⁸⁰.

⁷⁷ Ibid., 1137.

⁷⁸ Ibid., 1150.

⁷⁹ Ibid., 1154.

⁸⁰ Ibid., 1177.

Nie wszyscy magistrowie *studentium* podjęli się dalszej pracy dydaktycznej i naukowej, ale skupili się na kaznodziejstwie, pracy parafialnej czy administracji klasztorami jako ich przełożeni. Zresztą wielu z nich znajdujemy na różnych stanowiskach. Inni natomiast ewidentnie zajmowali się dydaktyką i pięli się po szczeblach kariery naukowej. Jednak nie było to takie proste, gdyż każda prowincja miała limit bakałarzy i magistrów św. teologii, podobnie jak i kaznodziejów generalnych. Aby zatem można było uzyskać jeden z tych stopni (tytułów), musiało zwolnić się miejsce. Kandydaci na stopień magistra św. teologii mogli go otrzymać tylko w przypadku śmierci jakiegoś brata z tym tytułem. Nic więc dziwnego, że przez wiele lat kapituły prowincjalne proponowały te same osoby. A w zakonach wiek życia był stosunkowo wysoki. Stąd czas między pełnieniem urzędu magistra studentatu a bakałarza studium był stosunkowo długi: dla studium lwowskiego wynosił on od 11 do 16 lat, a dla studium podkamieńskiego — od 7 do 14 lat. Znacznie szybciej można było przejść z funkcji bakałarza na regensa studium. We Lwowie czas oczekiwania trwał od roku do czterech, a czasami do siedmiu lat. W Podkamieniu nie dochodziło do sytuacji, aby na awans czekać sześć czy siedem lat, zasadniczo trwało to rok, góra dwa lata; raz spotykamy się z sytuacją, że ktoś czekał cztery lata. A Józef Trzciński bakałarzem, a następnie regensem studium został w ciągu tego samego roku.

Pojawia się pytanie, czy te nominacje do moderatorium studiów generalnych, podobnie jak i promocje na stopnie naukowe, wynikały z wysokiego stopnia wykształcenia i dorobku naukowo-dydaktycznego zakonników, czy w tym należy raczej widzieć jakiegoś rodzaju pchnięcie się po szczeblach kariery zakonnej, gdzie były ważniejsze inne aspekty. Aby móc odpowiedzieć na to pytanie, należy dokonać głębszej kwerendy źródłowej i poznać wszystkie elementy życia badanych braci. Niestety nie wiele wiemy o ich dorobku dydaktycznym poza studium generalnym. A wiadomo, że bracia pracowali także w szkołach partykularnych (głównie były to studia materialne i formalne). Jeszcze słabiej wygląda stan naszej wiedzy o ich piśmiennictwie⁸¹.

⁸¹ Pewien obraz twórczości dominikanów dają katalogi rękopisów i starych druków, jak również zebrana przez Karola Estreichera *Bibliografia polska* i inne tego rodzaju wydawnictwa katalogowe czy bibliograficzne. W APPDKr znajduje się wiele rękopisów napisanych przez dominikanów, wśród których są również interesujący mnie tutaj zakonnicy. Natomiast Biblioteka Kolegium Filozoficzno-Teologicznego OO. Dominikanów w Krakowie posiada wiele napisanych

A żyli i działali w okresie, kiedy wkraślały się również do Rzeczypospolitej idee oświeceniowe, z którymi z pewnością polemizowali, dając opór „nowinkarskim” poglądom. Jako szczególnie duchowi spadkobiercy dziedzictwa św. Tomasza z Akwinu, ich współbrata zakonnego sprzed kilku wieków, stali na straży jego nauki, którą już od wieków średnich zakon dominikański nakazywał swoim zakonnikom studiować, promować i bronić. Jako przykład możemy podać chociażby Henryka Boguckiego, który chociaż sam nic oryginalnego nie napisał, to dzięki tłumaczeniom zagranicznych dominikanów, jak na przykład Antonio Valsecchiego *Dei fondamenti della religione (O gruncie religii)*⁸², która skierowana była przeciw deistom, sam uznany został za polemistę. Jednak on w studium podkaminskim, którego był magistrem studentatu, nie zrobił dalszej kariery, zatrzymując się właśnie na tym stanowisku. Jednak później zajmował się działalnością pisarską, gdyż napisał po łacinie studium krytyczne teologii dogmatycznej w oparciu o naukę św. Tomasza z Akwinu, którą wydał w drukarni bazylińskiej w Poczajowie w 1780⁸³. Nie jest też wykluczone, że to właśnie on był autorem opinii teologicznej prac pijara Szymona Konarskiego, polegającą na wypisie zdań heretyckich bądź niebezpiecznych tego zakonnika, ale nie zamieszczając do tego komentarza⁸⁴. Trudno powiedzieć, czy dominikańskie szkolnictwo zakonne odczuwało jakieś wpływy Oświecenia.

przez nich druków. Inne rękopisy i druki, chociaż nie ich autorstwa, były w ich posiadaniu, o czym świadczą pozostawione po nich znaki własnościowe. Jednak to wymaga jeszcze dokładnych badań zarówno pod względem ich treści, jak proveniencji. Zob. np.: Monika Mydel, Żaneta Kubic (oprac.), «Tradycja tomistyczna w zbiorach Biblioteki Studium OO. Dominikanów w Krakowie. Katalog druków XV–XVIII w.,» *Przegląd Tomistyczny* 13 (2) (2007): 5–313; *Katalog rękopisów bibliotecznych ze zbiorów Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie, cz. 1: Sygnatury 1-400*, oprac. Anna Markiewicz (Kraków: Wydawnictwo Esprit, 2013).

⁸² Antonio Valsecchi, *O gruncie religii czyli czci, lub wierności prawdziwej, y zrzodlach niezbożności xiędza Antoninusa Walseckiego [...] z włoskiego ięzyka na laciński przetłomaczone, a z lacińskiego na polskie wyłożone przez xiędza Henryka Boguckiego*, t. 1–2 (Berdyczów: W Drukarni Fortecy N. P. M. za Przywileiem J. K. Mci, 1777).

⁸³ Henryk Bogucki, *Theologia dogmatica critica et speculativa menti divi Thomae accommodata*, t. 1–3 (Poczajowie: in Typogr. P.P. Basilianorum, 1780).

⁸⁴ Por.: Paweł Zając, *Stanisław Konarski przed Świętym Oficjum (1769–1771)* (Poznań: UAM Wydawnictwo Naukowe, 2023), 193 (przyp. 678), 473–481 (edycja opinii Boguckiego wraz z komentarzem autora).

Jeżeli tak, to zapewne na tej zasadzie, że pojawiające się idee oświeceniowe mobilizowały ich do bronięcia dogmatów katolickich, pisania dzieł apologetycznych, ale także prowadzenie polemik⁸⁵. Możliwe, że tego uczono ją na studiach, tym bardziej że dominikanie mieli już dobrą tradycję prowadzenia dysput, które przecież były nawet częścią ich studiów. Ale aby móc pełniej odpowiedzieć na to pytanie, należy przeprowadzić żmudne badania wspomnianych rękopisów, wśród których znajdują się także notatki i skrypty z wykładów. Trzeba podkreślić, iż pozostawiony dorobek pisarski dominikanów, w tym również interesujących nas tutaj członków moderatorium studiów generalnych we Lwowie i Podkamieniu, daje duże możliwości badawcze. A ten przyczynek niech będzie zaproszeniem do dalszych badań nad kulturą intelektualną dominikanów ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej.

⁸⁵ Pewne podejścia dominikanów do ruchów oświeceniowych podaje Martyna Deszczyńska, ale raczej na przykładzie bracie z prowincji litewskiej. Por.: Martyna Deszczyńska, *Polskie kontroświecenie* (Warszawa: BEL Studio, 2011), 82 (Dominik Kochański), 167–169 (Jakub Falkowski).

Aneks

Skład moderatorium studium generalnego we Lwowie i w Podkamieniu w latach 1746–1783

Nazwisko i imię	Afiliacja klasztorna (rok profesji)	Magister studentium		Bakalarz		Regens		Data i miejsce śmierci
		Rok ustanowienia	Tytuł naukowy	Rok ustanowienia	Tytuł naukowy	Rok ustanowienia	Tytuł naukowy	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Lwów								
Grajewski Jacek	Mińsk	1739	LST PST (1751) MST (1755)	–	–	–	–	4 II 1764 Nowogródek
Derjakubowicz Antonin	Lwów?	–	–	1746 (13 VIII)	PST	1746 (13 VIII)	PST MST (1748)	8 V 1757 Lwów
Spendowski Wincenty	Podkamień (1714)	–	–	–	–	1746 (13 VIII)	PST	15 V 1775 Podkamień
Kasprowicz Tomasz	Lwów (1723)	–	–	1746 (13 VIII)	PST	1748	PST	30 VII 1777 Lwów

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Zacharewicz Kazimierz	Lwów	–	–	1748	PST	1752	18 I MST (1754)	18 VII 1757 Bielica lub Biały Kamieniec
Kowalski Józef	Lwów (1723)	–	–	–	–	1754	PST MST (1755)	11 V 1784 Lwów
Czergowski (Cergowski) Albin	Lwów	–	–	1752	PST	1756	PST MST (1756)	11 X 1761 Lwów
Polikowski Angelik	Lwów (1724)	–	–	–	–	1757 ⁸⁶	MST (1752)	11 II 1774 Lwów
Załuski Edward	Lwów (1726)	–	–	1754	PST	1761	PST (1748) MST (1763) ⁸⁷	12 I 1768
Derjakubowicz Porfiriusz	Lwów (1729)	–	–	1756	PST (1754)	–	–	29 I 1763

⁸⁶ W liście z 25 III 1761 r. Angelik Polikowski występuje jako eksprowincjał i regens lwowski. 11 marca tego roku mowa jest o nominacji Edwarda Załuskiego na regensa studium generalnego we Lwowie (ACPR, 1169).

⁸⁷ Wyrażnie mowa jest o tym, iż tytuł ten otrzymuje po zakończeniu regensury (*expleto regentatu*) (ACPR, 1177).

Ujemski Władysław	Lwów (1726)	–	–	1757	PST	1763	PST MST (1766)	29 X 1771 Podkamień
Pruszyński Dominik	Lwów (1723)	–	–	1760	PST	–	–	12 VII 1778 Lwów ⁸⁸
Bystrzycki Bonaventura	Lwów (1726)	–	–	–	–	1765	PST MST (1770)	29 III 1771 Podkamień
Chojnicki Jan Nepomucen	Lwów (1729)	–	–	–	–	1766	PST MST (1770)	30 XII 1780 Lwów
Wadowicz Gorgon	Lwów (1728)	–	–	1765	PST (1765)	–	–	1762 a 1766 Lwów
Chojnicki (Choinicki) Józef	Lwów (1734)	1753	LST (1743)	1766	PST (1759)	1770	PST	13 I 1794 Lwów
Łopacki Wincenty	Lwów (1734)	1756	LST	1769	PST (1766)	1771	PST MST (1774)	10 VI 1774 Podkamień

⁸⁸ Tutaj Damian (APPDKr, Lw 302, 229).

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Łykiewicz Onufry	Lwów (1737)	1757	LST	1771	PST (1700) MST (1774)	—	—	?
Strzelbicki Reginald	Lwów (1738)	1758	LST	—	—	—	—	14 IX 1779 Kołomyja
Stoiński Kazimierz	Lwów (1734)	1759	LST	—	—	—	—	13 V 1769 Murachwa (Murafa)
Augustynowicz Jan	Lwów (1738)	1760 ⁸⁹	LST	1773	PST (1766)	1774 ⁹⁰	PST MST (1774)	29 III 1790 Sołobkowce
Koziarewicz Aleksander	Lwów (1745)	—	—	1774	PST	1775	PST MST (1776)	20 X 1776 Lwów
Chodykiewicz Klemens	Lwów (1738)	1763	LST PST (1768) MST	—	—	—	—	21 X 11797 Chodorków

⁸⁹ 10 V 1760 lektor Jan Augustynowicz pisał do kurii generalnej zakonu i jest podpisany jako przeor klasztoru w Borku Starym (ACPR, 1166), a magistrem *studentium* został 2 II tego roku (ibid., 1164).

⁹⁰ Augustynowicz «absolvitur a regentia» (ACPR II, 611).

Downarowicz Tadeusz	Lwów (1746)	1766	LST	–	–	–	–	?
Drohojewski Stefan (Szczepan)	Lwów (1742)	1766	LST PST (1771)	–	–	–	–	7 XI 1773 Rohatyń
Duniecki Paweł	Lwów (1747)	1769	LST PST (1776) MST (1785)	–	–	–	–	29 V 1791 Lwów
Gliński Grzegorz	Lwów	1761	LST PST (1773)	–	–	–	–	11 IV 1780 Kołomyja
Nalewski Beatus ⁹¹	Lwów (1740)	1762	LST	–	–	–	–	20 IV 1780 Buchowicze
Karyol Grzegorz	?	1762	LST PST (1770)	–	–	–	–	15 III 1773 Lwów (Maria Magdalena)

⁹¹ Nalewski został mianowany na magistra *studentium*, ale z racji wady wzroku został zwolniony, a w jego miejsce mianowano Grzegorza Karyola (ACPR, 1174). Kapituła prowincjalna obradująca we Lwowie w 1760 r., proponując go na to stanowisko podała o nim, że ma 38 lat, w tym 21 lat do złożenia ślubów zakonnych (ibid., 721). Co ciekawe, br. Grzegorz Karyol nie był wówczas w ogóle proponowany.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Kunaszewicz Roman	Lwów (1742)	1764 1768	LST	1775	PST (1770)	1776	PST MST (1778)	2 X 1797 a 18 IIM 1798 Tulczyn
Perliński Petroniusz	Lwów (1736)	1765	LST	1776	PST (1776)	1779	PST	3 VII 1782 Lwów
Romanowicz Bartłomiej	(1751)	1770	LST	—	—	—	—	15 IX 1774 Pińsk
Nycz Szymon	Lwów (1748)	1771	LST PST (1779)	—	—	—	—	28 V 1795 Lwów
Żukowski Maciej	Lwów (1749)	1772	LST PST (1779)	—	—	—	—	6 X 1782 Lwów
Lasiński Fortunat	Kamieniec Podolski (1743)	1773	LST	—	—	—	—	1776 Tywrów
Paprocki Czesław	Lwów (1748)	1773	LST PST (1779)	—	—	—	—	?

Truchnowski Wojciech	Pińsk (1748)	1775	LST PST (1780) MST	–	–	–	–	28 II 1802
Solski Jacek	Kamieniec Podolski (1750)	1776	LST PST MST	–	–	–	–	15 IX 1791
Krzyształowski Wojciech	Lwów (1754)	1777	LST	–	–	–	–	?
Waxmański Michał	Lwów (1754)	1779	LST	–	–	–	–	19 III 1798 Jezupol
Kunaszewicz (Kunasewicz) Aleksander	Lwów (1726)	–	–	1779	PST MST (1784)	–	–	24 V 1789 Horysztyśzów?
Podkamień								
Spendowski Wincenty	Podkamień (1714)	–	–	–	–	1746 (13 VIII)	PST MST (1748)	15 V 1775 Podkamień
Rusyan Henryk	Podkamień (1722)	–	–	1746 (13 VIII)	PST MST (1747)	–	–	18 XII 1788 Podkamień
Bystrzycki Bonawentura	Lwów (1726)	1746 (13 VIII)	LST	–	–	–	–	7 VII 1771 Podkamień

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Filipowicz Augustyn	Podkamień (1723)	–	–	–	–	1749	PST	6 VIII 1751 Podkamień
Awedyk Tomasz	Podkamień (1723)	–	–	1749	PST	1750	PST MST (1753)	26 II 1761 Podkamień
Grajewski Jacek	Mińsk	–	–	–	–	1753	PST MST (1755)	4 II 1764 Nowogródek
Bednarczykowski Kazimierz	Podkamień (1727)	–	–	1753	PST	1755	PST	2 I 1774 Podkamień
Słotwiński Wojciech	Podkamień (1730)	–	–	1755	PST	1757	PST MST (1759)	10 XII 1776 Podkamień
Zbykalski Felicjan	Podkamień (1729)	–	–	1757	PST MST (1761)	1759	PST	20 XI 1780 Konstantynów (ob. Stary Konstantynów)
Siekierzyński Dominik	Podkamień (1732)	–	–	–	–	1761	PST (1755) MST (1763)	25 VIII 1771 Sołdkowce

Thorzewski Atanazy	Podkamień (1730)	1753	LST	1761	PST (1756)	1763	PST	28 II 1768 Potok Złoty
Radziński Dionizy	Podkamień (1732)	—	—	1763	PST (1758)	1764	PST MST (1766)	1766
Rogoziński Piotr	Podkamień (1733)	—	—	1764	PST	—	—	15 I 1771 Kamieniec Podolski
Kozłowski Tomasz	Nowogródek (1735)	1756	LST	1766	PST (1766)	—	—	17 VII 1780 Nowogródek
Trzciński Józef	Nowogródek (1735)	1757	LST	1766	PST (1766)	1766	PST MST (1770)	29 XII 1780 Lwów
Berhk Antoni	Pińsk (1743)	—	—	1766	PST (1766)	1770	PST MST (1773)	?
Beer Antonin	Pińsk	1758	LST	—	—	—	—	1759 Owruć ⁹²

⁹² W księdze zmarłych pojawia się on dwa razy, pod dniami: 3 sierpnia i 16 grudnia; rok jest ten sam. Również miejsca śmierci są inne: w pierwszym — Kamieniec Podolski, a w drugim — Owruć (por. APPDKr, Lw 302, 220, 355). Akta prowincji ruskiej jako miejsce śmierci podają Owruć (ACPR, 747)

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Swiechowski Rafał	Podkamień (1738 lub 1744) ⁹³	1759	LST	1773	PST (1766) MST (1776)	–	–	22 VII 1791 Podkamień
Nowacki Antoni	Podkamień (1739)	1760	LST	1769	LST PST (1769)	1772	PST	27 VII 1781 Jaworów
Kiryakiewicz Wawrzyniec (Laurenty)	Podkamień (1739)	1761	LST	1771	PST (1772)	1773	PST MST (1778)	ok. 1789 Winnica
Lentz Propser	Pińsk (1743)	1763	LST	1776	PST (1774)	1777	PST MST (1779)	30 III 1795 Pińsk
Bieńkowski Gabriel	Lwów (Maria Magdalena) (1741)	1764	LST	–	–	–	–	3 IX 1768 Sokulec
Blikowski (Bolikowski) Franciszek	Podkamień (1743)	1765	LST	–	–	1776	PST MST (1777)	1780 Konstantynów (Stary Konstantynów)

⁹³ *Index Fratrum et Sororum Provinciae Russiae a. 1766* nie podaje dokładnego roku, tylko, że liczył on 28 lat profesji, co daje rok 1738 (ACPR, 1254); księga profesji klasztoru podkamińskiego podaje rok 1744.

Lewkowski Czesław	Podkamień (1743)	1766	LST	–	–	–	–	30 III 1795 Pińsk
Lingau Jacek	Pińsk (1724)	1766	LST	1777	PST (1774)	–	–	19 XII 1777 Podkamień
Rautenberg Gabriel	Pińsk (1742)	1768	LST PST (1774) MST (przed 1786)	–	–	–	–	6 XII 1792 Pińsk
Wyszpolski Onufry ⁹⁴	Podkamień (1743)	1769	LST PST (1774)	–	–	–	–	3 VIII 1776 Chodorków
Belau (Belan) Piotr	Pińsk (1742)	1771	LST	–	–	–	–	25 X 1772 Stanisławów (pochowany w Tyśmienicy)
Szadbey (Szadbei) Emeryk	Kamieniec Podolski (1743)	1772	LST PST (1774)	1779	PST	1780	PST MST (1782)	?

⁹⁴ Przybył z Litwy; wydaje się zatem, że należał do prowincji litewskiej zakonu (ACPR, 1188).

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Siehen (Sichen) Innocenty	Podkamień (1744)	1773	LST PST (1776)	—	—	—	—	28 VIII 1777 Winnica
Łukowski Gracjan	Podkamień (1748)	1773	LST PST (1779)	—	—	—	—	24 VII 1788 Lachowce
Bogucki Henryk	Podkamień (1748)	1775 1776	LST PST (1776)	—	—	—	—	1782
Ostrowski Tomasz	Podkamień (1749)	1775 ⁹⁵	LST PST MST	—	—	—	—	30 VI 1801 Jezupol
Andulski Bernard	Podkamień (1750)	1777	LST PST (1783)	—	—	—	—	?
Modrasewicz Angelik	Nowogródek (1753)	1779	LST	—	—	—	—	?

⁹⁵ Został mianowany w miejsce Boguckiego, który się rozchorował (ACPR II, 612).

Bibliography

- Acta Capitulorum Generalium Ordinis Praedicatorum*, recensuit Benedictus Maria Reichert. Vol. 5. Romae: In Domo Generalita: Ex Typographia Polyglotta S. C. De Propaganda Fide; Stuttgartiae-Vindobonae: Apud Jos. Roth. Bibliopolam, 1901.
- Acta Capitulorum Generalium Ordinis Praedicatorum*, recensuit Benedictus Maria Reichert. Vol. 6. Romae: Ex Typographia Polyglotta S.C. De Propaganda Fide, 1902.
- Acta Capitulorum Generalium Ordinis Praedicatorum*, recensuit Benedictus Maria Reichert. Vol. 9. Romae: Ex Typographia Polyglotta S.C. De Propaganda Fide, 1904.
- Acta Capitulorum Provinciae Russiae ab a. 1598–1772*, elaboravit Roman Fabian Madura. Cracoviae: s. n. [ok. 1970].
- Acta Capitulorum 1. Provinciae Russiae O. P. ab anno 1774 ad a. 1825. 2. Provinciae Galiciae Occidentalis anno 1804. 3. Provinciae Galiciae Orientalis / Galiciae et Lodomeriae / ab anno 1780 ad a. 1916*, elaboravit Roman Fabian Madura. Cracoviae: s. n. [ok. 1970].
- Archivio Apostolico Vaticana, Archivi Nuntiaturae Varsaviensis, vol. 123: Status conventuum Sac[ri] Ordinis Praedicatorum Provinciae S. Hyacinthi in Russia [...] Anno Domini 1775.
- Archivio Generale dell'Ordine dei Predicatori, Roma, XIII.91025: Index Fratrum et Sororum Provinciae Russiae a. 1766.
- Archivio Generale dell'Ordine dei Predicatori, Roma, XIII.91030: Acta Capitulorum Provinciae Russiae (a. 1756, 1794).
- Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie, Lw 302: Catalogus Defunctorum in Domine Patrum, Fratrum ac Sororum Sacri Ordinis Praedicatorum in Provincia S. Hyacinthi in Russia.
- Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie, Pn 1: Diarium rerum memorabilium Conventus Formalis Pinscensis sub titulo S[anctae] Patris Dominici de Suriano Provinciae S[anctae] Hyacinthi in Russia Sacri Ordinis Praedicatorum [...].
- Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie, Pr 9: Fundatio Studii generalis Provinciae Russiae et liber Studii.
- Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie, Pr 10: Liber Studii Generalis Provinciae Russiae S. Hyacinthi Ordinis Praedicatorum in Conventu Leopoliensi SS. Corporis Christi, 1708–1747.
- Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie, Pr 12: Liber Enciclicarum Provincialium Factus Sub Tempus Prioratus Eximii ac Admodum Reverendi Patris Antonini Deriakubowicz Sacrae Theologiae Magistri die 9 Decembris Anno Salutis 1756.

Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie, Pr 14 Liber Encyclicarum Sacri Ordinis Praedicatorum Provinciae Russiae Floridae sub Prioratu Eximii ac Admodum Reverendum Patrum Sacrae Theologiae Magistri Fratris Josephi Choynicki Comparatus et sub Felicissimo Regimine Eximii Magistri Fratris Casimiri Wilamowski Prioris Prowincialis Inchoatus 1776.

Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie, Pr 28: Series negotiorum, Querularumve inter Conventum Generalem Leopoliensem, et Conventum Podkamienecensem, Eorumque Filios respective. Ab Anno Domine 1778 Die 24 Octobris Ducta. Anno vero Domini 1780 Die 9 Februarii, ad perpetuam rei memoriam Postque Nostrorum Informationem, Fideliter et accurate Ordinata Nulli tamen Extraneorum Praeterquam Capiti Conventus Istius et Patribus a Consilio Ggravioribus Consiliis duntaxat Nostris ad legendum inposterum Exhibenda.

Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie, Pr 31: Registrum et ordo assignatorum pro studio formali ad Conventum Leopoliensem S. Corporis Christi.

Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie, Rkps 783: Catalogus Patrum et Fratrum sacri Ordinis Praedicatorum in Polonia, Russia et Magno Ducatu Lithuaniae Mortuorum conscripus per Fr. Sadocum Barącz O. Pr. 1887.

Barącz, Sadok. *Dzieje klasztoru ww. oo. Dominikanów w Podkamieniu*. Tarnopol: s. n., 1870.

Barącz, Sadok. *Wiadomość o klasztorze WW. OO. Dominikanów w Podkamieniu*. Wyd. 5. Lwów: Drukarnia Anny Wajdowiczowej, 1887.

Bernatowicz, Tadeusz. «“Akt bardzo rzadko praktykowany”. Uroczystość obłóczyn księżnej Teofili z Leszczyńskich Wiśniowieckiej we Lwowie.» In *Polska i Europa w dobie nowożytnej. Prace naukowe dedykowane Profesorowi Juliuszowi A. Chrościckiemu*, red. Tadeusz Bernatowicz, 325–332. Warszawa 2009.

Biblioteka Kórnicka PAN, BK 96: Acta Provinciae S. Hyacinthi In Russia Sacri Ordinis FF Praedicatorum Sub Initio Regiminis Eximii A. R. P. Sacrae Theologiae Praesentati Fratris Laurentii Kałuski Missionarii Apostolici Per Capitulum Cameneci Podoliae Anno 1786-to Die 8-va Septembris Celebratum In Priorem Provincialem Electi Inchoata.

Bogucki, Henryk. *Theologia dogmatica critica et speculativa menti divi Thomae accomodata*. Vol. 1–3. Poczajoviae: in Typogr. P.P. Basilianorum, 1780.

Bukalo, Ihor. «Monasha spilnota Pidkaminskoho dominikanikoho konventu zhidno z katalohom chentsiv Ruskoi provintsii Sv. Yatseka 1766 r.» In *Istoriia Pidkamenia v konteksti politychnykh, sotsialno-ekonomichnykh ta kulturnykh protsesiv na zakhidnoukrainskykh zemliach*, red. Ihor Bukalo,

- Yaroslav Onushchuk, Andrii Korchak, 4: 123–151. Pidkamin–Lviv: Levada, 2023–2024.
- Bukalo, Ihor. «Priory Pidkaminskoho dominikanskoho monastyria u XVIII stolitti.» *Istoriia religii v Ukraini* 34 (2024): 83–104.
- Bukalo, Ihor. «Ruska dominikanska provintsia sv. Yatseka u 1760–1780-kh rokakh: administratyvnyi podil ta sklad konventiv.» *Istoriia religii v Ukraini* 35 (1) (2025): 119–145.
- Bukalo, Ihor. «Vykhovni idealy Pidkaminskoho aliumnatu: analiz “Instruktsii” 1730 r.» *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* 40 (2024): 49–63.
- Bukała, Marcin. «Dominikanie wrocławscy jako studenci i wykładowcy studiów generalnych prowincji angielskiej w pierwszej połowie XV w.» *Śląski Kwartalnik Historyczny «Sobótka»* 55 (4) (2000): 557–564.
- Bukała, Marcin. «*Oeconomica Mediaevalia*» of Wrocław Dominicans. *Library and Studies of Friars, and Ethical-Economic Ideas: the Example from Silesia*o Spoleto: Fondazione Centro Italiano di Studi Sull’Alto Medioevo, 2010.
- Bukała, Marcin. *Zagadnienia ekonomiczne w nauczaniu wrocławskiej szkoły dominikańskiej w późnym średniowieczu*. Wrocław: Atut, 2005.
- Canal Gomez, Maximiliano. «De gradu Magisterii in S. Theologia apud fratres Praedicatores, disquisitio historica.» *Analecta Sacri Ordinis Fratrum Praedicatorum* 39 (1931): 101–107, 158–169, 225–283, 405–412.
- Chachaj, Jacek. *Łacińskie szkolnictwo parafialne na Rusi Koronnej od XVI do XVIII wieku*. Lublin: TN KUL, 2003.
- Chachaj, Jacek. *Łacińskie szkoły parafialne na terenie metropolii lwowskiej w epoce nowożytnej*. Lublin: TN KUL, 2005.
- Chodykiewicz, Klemens. *De Rebus Gestis in Provincia Russiae Ordinis Praedicatorum Commentarius Libris XI. Digestus In Duas Partes divisus. Diversarum antiquitatum Monumentis & Observationibus Illustratus [...]*. Berdyczoviae: Typis Fortalitij Beatissimae Virginis Mariae cum Privilegio S.R. Majestatis, [1780].
- Constitutione, declarationes et ordinationes capitulorum generalium Sacri Ordinis Fratrum Praedicatorum ab anno 1220 usque ad 1650 emanatae, et ab admodum Rev. Patre Magistro Fr. Vincentio Fontana exscripte digestae, atque anno 1655 evulgatae, et usque ad annum 1862 continue quibus accedunt, juxta mentem capituli generalis Rome 1841 ordinatione tertia plurima recentiora constitutionum apostolicarum, sacrarumque congregationum decreta opus ab admodum Reverendo Patre Magistro Fratre Cajetano Lo-Cicero Provincia Trinacriae jussu Patris Reverendissimi Magistri Ordinis Fratris Alexandri Vincentii Jandel compilatum et typis editum*. Vol. 1. Romae: Ex typographia Bernardi Morini, 1862.
- Deszczyńska, Martyna. *Polskie kontroświecenie*. Warszawa: BEL Studio, 2011.

- Douais, Celestin. *Essai sur l'organisation des études dans l'ordre des frères Prêcheurs au treizième et au quatorzième siècle 1216-1342*. Paris: Alphonse Picard; Toulouse: Eduard Privat, 1884.
- Dynowska, Maria. «Bogucki Henryk (†1782), dominikanin.» In *Polski słownik biograficzny*, red. Władysław Konopczyński, 2: 197. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1936.
- Dynowska, Maria. «Chodykiewicz Klemens.» In *Polski słownik biograficzny*, red. Władysław Konopczyński, 3: 376. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1937.
- Elm, Kasper. «Das Studienwesen der Bettelorden.» In *Dominikanie w środkowej Europie w XIII–XV wieku*, red. Jerzy Kłoczowski, Jan Andrzej Spież, 139–152. Poznań: W Drodze, 2002.
- Elm, Kasper. «Studium und Studienwesen der Bettelorden Die “andere” Universität?» In *Stätten des Geistes. Große Universitäten Europas von den Antike bis zur Gegenwart*, hrsg. Alexander Demandt, 111–126. Köln: Böhlau, 1999.
- Flaga, Jerzy. *Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1998.
- Flaga, Jerzy. «Formacja kandydatów do zakonów w XVII i XVIII w.» *Roczniki Humanistyczne* 38 (2) (1990): 79–117.
- Flaga, Jerzy. «Sposób powoływania lektorów w studiach zakonnych w XVII i XVIII wieku oraz przysługujące im przywileje.» *Roczniki Teologiczne* 42 (4) (1995): 43–63.
- Flaga, Jerzy. «Uczoność zakonów w II połowie XVIII wieku.» In *Christianitas et cultura Europae. Księga Jubileuszowa Profesora Jerzego Kłoczowskiego*, red. Henryk Gapski, 1: 265–271. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1998.
- Flaga, Jerzy. «Z problematyki funkcjonowania studiów zakonnych w XVII i XVIII wieku.» *Roczniki Humanistyczne* 39–40 (2) (1991–1992): 81–96.
- Flaga, Jerzy. «Z problematyki szkolnictwa publicznego zakonów w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku.» *Roczniki Humanistyczne* 48 (2) (2000): 133–144.
- Gach, Piotr Paweł. *Struktury i działalność duszpasterska zakonów męskich na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska w latach 1773–1914*. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1999.
- Gałąszka, Tomasz. «Studium generalne dominikanów polskich w XIV wieku?» *Folia Historica Cracoviensia* 20 (2014): 35–63.
- Gałąszka, Tomasz. «Szkolnictwo konwentualne i partykularne w strukturach polskiej prowincji dominikanów XIV stulecia. Nowe ujęcie w świetle nowych źródeł.» *Roczniki Historyczne* 78 (2012): 191–211.
- Grzybowski, Michał. «Filipowicz Augustyn (1700–1751), dominikanin, autor traktatów tomistycznych.» In *Słownik polskich teologów katolickich*,

- red. Hieronim Eugeniusz Wyczawski, 1: 573–474. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1981.
- Hunčaga, Gabriel Peter. *Dominikáni na ceste k intelektuálnym elitám vrcholného stredoveku*. Kraków: Towarzystwo Słowaków w Polsce; Bratislava: Centrum pre štúdium kresťanstva vo vydavateľstve Chronos, 2013.
- Kaczmarek, Krzysztof. «Jeszcze o lektorach i studentach w średniowiecznej Prowincji Polskiej Dominikanów oraz ich szkołach w Krakowie i we Lwowie.» *Nasza Przeszłość* 88 (1997): 59–89.
- Kaczmarek, Krzysztof. «Od studenta do magistra. Jak długo trwały studia polskich dominikanów w XV wieku?» *Biuletyn Historii Wychowania* 1–2 (1997): 10–21.
- Kaczmarek, Krzysztof. «Szkoły dominikanów poznańskich w XVI do XIX wieku.» *Nasza Przeszłość* 117 (2012): 229–243.
- Kaczmarek, Krzysztof. *Szkoły i studia polskich dominikanów w okresie średniowiecza*. Poznań: Instytut Historii UAM, 2005.
- Kaczmarek, Krzysztof. «Źródła do dziejów szkół dominikanów poznańskich w dobie nowożytnej.» *Biuletyn Historii Wychowania* 26 (2010): 59–68.
- Kielar, Paweł. «Organizacja szkolnictwa dominikańskiego w Polsce w XIV w.» *Sprawozdania KUL* 17 (1968): 159–169.
- Kielar, Paweł. «Organizacja szkolnictwa dominikańskiego w XIV wieku.» *Studia Philosophiae Christianae* 5 (1) (1969): 304–318.
- Kielar, Paweł. «Studia nad kulturą szkolną i intelektualną Dominikanów Prowincji Polskiej w średniowieczu.» In *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*, red. Jerzy Kłoczowski, 271–515. Warszawa: Wydawnictwo Polskiej Prowincji Dominikanów, 1975.
- Kitowicz, Jędrzej. *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, oprac. Anna Skarżyńska. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1985.
- Kłoczowski, Jerzy. «Kapituły polskiej prowincji dominikańskiej w czasach saskich (1697–1772/73).» *Śląski Kwartalnik Historyczny «Sobótka»* 37 (3–4) (1982): 491–496.
- Kłoczowski, Jerzy. «Kształcenie w polskiej prowincji dominikańskiej w początkach XVI wieku.» *Zapiski Historyczne* 34 (1969): 107–123.
- Kłoczowski, Jerzy. «Panorama geografico, cronologico e statistico sulla distribuzione degli Studi degli ordini mendicanti: Europa centro-orientale.» In *Le scuole degli ordini mendicanti (secoli XIII–XIV). Atti del XVII Convegno internazionale, Todi, 11–14 ottobre 1976*, 127–149. Todi: Presso l'Accademia Tudertina, 1978.
- Kłoczowski, Jerzy. «Studia w polskiej prowincji dominikańskiej za prowincjalatu Jakuba z Bydgoszczy (1447–1478).» In *Europa — Słowiańszczyzna — Polska. Studia ku uczczeniu Profesora Kazimierza Tymienieckiego*, red. J. Bardach, 457–481. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1970.

- Kłoczowski, Jerzy. «Studium Generalne dominikanów w Krakowie w XV wieku.» *Roczniki Filozoficzne* 27 (1) (1979): 239–234.
- Kłoczowski, Jerzy. «Ze związków Polski z krajami zagranicznymi u schyłku średniowiecza. Studia zagraniczne dominikanów prowincji polskiej.» In *Polska w Europie. Studia historyczne*, red. Henryk Zins, 109–136. Lublin: Lubelski Oddział Polskiego Towarzystwa Historycznego, 1968.
- Korespondencja i gazetki rękopiśmienne Jędrzeja Kitowicza z lat 1771–1776*, oprac. i wyd. Tomasz Ciesielski, Sławomir Górczyński, Filip Wolański. Warszawa: Wydawnictwo DiG; Bellerive-sur-Allier: Edition La Rama, 2017.
- Korolec, Jerzy Bartłomiej. «Struktura organizacyjna szkół dominikańskich.» *Materiały i Studia Zakładu Historii Filozofii Starożytnej i Średniowiecznej* 9 (1968): 3–24.
- Korolec, Jerzy Bartłomiej. «Studium generalne dominikanów klasztoru Świętej Trójcy w Krakowie.» In *Dominikanie w środkowej Europie w XIII–XV wieku*, red. Jerzy Kłoczowski, Jan Andrzej Spieź, 173–186. Poznań: W Drodze, 2002.
- Korolec, Jerzy Bartłomiej. «Studium Generalne w Krakowie. Prawne warunki istnienia.» *Materiały i Studia Zakładu Historii Filozofii Starożytnej i Średniowiecznej* 4 (1963): 100–126.
- Korolec, Jerzy Bartłomiej. «Wstęp do badań nad życiem umysłowym dominikanów wrocławskich w średniowieczu.» *Materiały i Studia Zakładu Historii Filozofii Starożytnej i Średniowiecznej* 8 (1974): 126–159.
- Koszewierski, Walery. *Dominikanie klasztorów ruskich połowa XV–XVI wiek*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, 2006.
- Krupa, Paweł. «Wykształcenie filozoficzne dominikanów polskich w XVIII stuleciu: Theses ex uniwersa philosophia Ludwika de Mathy OP (1753).» In *Dominikanie. Gdańsk — Polska — Europa. Materiały z konferencji międzynarodowej pt.: Gdańskie i europejskie dziedzictwo. Zakon Dominikanów w dziejach Gdańska zorganizowanej przez Klasztor OO. Dominikanów w Gdańsku*, Instytut Historii Uniwersytetu Gdańskiego, Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, z okazji 775-lecia powstania klasztoru św. Mikołaja w Gdańsku (9–10 maja 2002), red. Dariusz A. Dekański, Andrzej Gołębniak, Marek Gróbka, 89–115. Gdańsk: Dominikańskie Centrum św. Jacka; Pelplin: «Bernardinum», 2003.
- Kubicki, Rafał. «The schools and studies of the Dominicans in the Prussian contrata to the beginning of the sixteenth century.» *Studia z Dziejów Średniowiecza* 22 (2018): 117–135.
- Lippini, Pietro. *La vita quotidiana di un convento medievale. Gli ambienti, le regole, l'orario e le mansioni dei Frati Domenicani del tredicesimo secolo*. Bologna: Edizioni Studio Domenicano, 1990.

- Litak, Stanisław. *Edukacja początkowa w polskich szkołach w XIII–XVIII wieku*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, 2010.
- Łobozek, Marian. «Przygotowania do kapłaństwa w zakonach polskich w XVII i XVIII wieku.» In *Kultura intelektualna w zakonach polskich w XVII i XVIII wieku. Materiały z sesji naukowej Katedry Historii Zakonów zorganizowanej 27 października 2005 roku*, red. Marian Łobozek, 57–74. Kraków: Wydawnictwo Naukowe PAT, 2006.
- Löhr, Gabriel Maria. «Breslauer Dominikaner des 15 Jahrhunderts aufauswärtigen Hochschulen.» *Archivum Fratrum Praedicatorum* 13 (1943): 162–178.
- Markiewicz, Anna. «Osiemnastowieczne inwentarze jako źródło do dziejów klasztorów prowincji ruskiej dominikanów.» *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 61 (1) (2013): 75–84.
- Markiewicz, Anna. «Wokół kontraktów artystycznych dominikanów lwowskich w epoce nowożytnej (XVII–XVIII w.).» *Modus. Prace z historii sztuki* 14 (2014): 157–179.
- Mikulski, Tadeusz. «Do historii i źródeł Kitowicza.» *Pamiętnik Literacki* 44 (3–4) (1953): 29–72.
- Miławicki Marek, «„Diarium rerum memorabilium” klasztoru św. Dominika w Pińsku z 1762 r. jako przykład dziejopisarstwa historiograficznego dominikanów prowincji ruskiej», *Rocznik Lituanistyczny* 11 (2025) [w druku].
- Miławicki, Marek. «Prowincjałowie dominikańskiej Prowincji Galicji i Lodomerii św. Jacka. Prolegomena do badań prozopograficznych.» In *Historia, ludzie i miejsca. Księga pamiątkowa Profesora Henryka Gapskiego*, red. Robert Kozyrski, 485–517. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2019.
- Miławicki, Marek. «Przeorzy klasztoru dominikańskiego w Podkamieniu w XIX wieku w świetle kroniki klasztornej Sadoka Barączca.» In *Materiały Tretioi mizhnarodnoi nauково-kraieznavchoi konferentsii «Istoriia Pidkamenia v konteksti politychnykh, sotsialno-ekonomichnykh ta kulturnykh protsesiv na zakhidnoukrainskykh zemliach*, eds. Ihor Bukalo, Yaroslav Onushchuk, Andrii Korchak, 207–245. Pidkamin–Lviv: Levada, 2022.
- Miławicki, Marek. «Studia zakonne w dominikańskim klasztorze Bożego Ciała we Lwowie. Przyczynek do dziejów kultury duchowieństwa lwowskiego.» In *Lviv (1256–2006): tserkva i sypilstvo. Statti i materialy*, eds. Volodymyr Haiuk, Oleh Hryniv, Liliia Moravska, Ivan Paslavskyi, Oleh Sydir, 39–50. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoho muzeiu istorii religii «Lohos», 2006.
- Miławicki, Marek, Szymborski Wiktor. «“Vir sapientiae et morum provitate clarus”, Regensi studium generalnego polskiej prowincji dominikanów w XVII w.» *Przegląd Tomistyczny* 16 (2010): 125–225.

- Mulchachey, Marian Michele. «*First the Bow is bent in Study...*». *Dominican Education before 1530*. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1998.
- Mulchachey, Marian Michele. «The Role of the Conventual Schola in Early Dominican Education.» In *Studio et studia: le scuole degli ordini mendicanti tra XIII e XIV secolo. Atti del XXIX Convegno internazionale. Assisi, 11-13 ottobre 2001*, 117–150. Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2002.
- Murawiec, Wiesław. «Bogucki Henryk (1728–1782), dominikanin, dogmatyk i polemista.» In *Słownik polskich teologów katolickich*, red. Hieronim Eugeniusz Wyczawski, 1: 181. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1981.
- Murawiec, Wiesław. «Chodykiewicz Klemens (1715–1797), dominikanin, historyk Kościoła.» In *Słownik polskich teologów katolickich*, red. Hieronim Eugeniusz Wyczawski, 1: 305–307. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1981.
- Murawiec, Wiesław. «Kiriakiewicz (Kyriakiewicz) Wawrzyniec (1717 — ok. 1789), dominikanin, autor konkluzji teologicznych.» In *Słownik polskich teologów katolickich*, red. Hieronim Eugeniusz Wyczawski, 2: 277. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1982.
- Murray, Paul. «“Eat the Book”. Study in the Dominican Tradition.» *Angelicum* 81 (2) (2004): 405–430.
- Rechowicz, Marian. «Studia alumnów w Galicyjskim Seminarium Generalnym.» *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne* 2 (2) (1955): 61–107.
- Rechowicz, Marian. «Zagadnienie powołań kapłańskich w okresie działalności pojózefińskiego Seminarium Generalnego w dawnej Galicji (1790–1819).» *Nasza Przyszłość* 4 (1948): 209–224.
- Swan, Oscar. «Jędrzej Kitowicz and his Description of Eighteenth-Century Polish Culture: An Introduction and Three Translated Excerpt.» *The Polish Review* 62 (2) (2017): 23–53.
- Szyborski, Wiktor. «Sources For the History of the Dominican Studium Generale in Kraków (16th—18th Centuries). Research Status and Prospects.» *Mesto a Dejiny* 1 (2012): 90–105.
- Szyborski, Wiktor. «Vice-regents of the Dominican studium generale in Krakow in the modern period. Seected aspects.» *Folia Historica Cracoviensia* 21 (2015): 169–188.
- Szyborski, Wiktor. «Źródła do historii dominikańskiego “studium generale” w Krakowie w epoce nowożytnej. Stan badań i perspektywy badawcze.» *Folia Historica Cracoviensia* 18 (2012): 193–211.
- Świętochowski, Robert. «Bogucki Henryk (1728–1782), dominikanin, teolog.» In *Encyklopedia katolicka*, red. L. Bieńkowski, 2: 719. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1977.

- Świętochowski, Robert. «Chodykiewicz Klemens (1715–1797), dominikanin, teolog, historyk i kronikarz zakonu.» In *Encyklopedia katolicka*, red. Romuald Łukaszyk, Ludomir Bieńkowski, Feliks Gryglewicz, 3: 205–206. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1979.
- Świętochowski, Robert. «Duniecki Paweł (1728–1791), dominikanin, prowincjał, wykładowca, teolog.» In *Polski słownik biograficzny*, red. W. Konopczyński, 5: 469. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1939–1946.
- Świętochowski, Robert. «Filipowicz Augustyn (1700–1751), dominikanin, wychowawca.» In *Polski słownik biograficzny*, red. W. Konopczyński, 5: 452–453. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1939–1946.
- Świętochowski, Robert. «Szkolnictwo teologiczne Dominikanów.» In *Dzieje teologii katolickiej*, t. 2: *Od odrodzenia do oświecenia*, cz. 2: *Teologia neoscholastyczna i jej rozwój w akademiach i szkołach zakonnych*, red. M. Rechowicz, 213–285. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1975.
- Świętochowski, Robert, Chruszczewski, Adam. «Polonia dominikana apud extraneos.» In *Studia nad historią dominikanów w Polsce*, red. Jerzy Kłoczowski, 2: 467–572. Warszawa: Wydawnictwo Polskiej Prowincji Dominikanów, 1975.
- Tugwell, Simon. «St. Dominic and the intellectual side of Dominican life.» In *Dominikanie w środkowej Europie w XIII–XV wieku*, red. Jerzy Kłoczowski, Jan Andrzej Spieź, 111–125. Poznań: W Drodze, 2002.
- Turek, Jakub. «Próba uruchomienia studium generalnego dominikanów we Wrocławiu na początku XV wieku.» *Roczniki Historyczne* 84 (2018): 171–190.
- Valsecchi, Antonio. *O gruncie religii czyli czci, lub wierności prawdziwej, y zrzodłach niezbożności xiędza Antoninusa Walseckiego [...] z włoskiego ięzyka na laciński przetłomaczone, a z lacińskiego na polskie wyłożone przez xiędza Henryka Boguckiego*. Vol. 1–2. Berdyczów: W Drukarni Fortecy N. P. M. za Przywileiem J. K. Mci, 1777.
- Vergauwen, Guido. «The Charism of Study in the Education of Dominicans.» In *The Dominican Approaches in Education*, ed. by Gabrielle Kelly, Kevin Saunders, 2nd ed., 89–98. Adelaide: ATF Press, 2014.
- Winter, Eduard. *Der Josephinismus und seine Geschichte. Beiträge zur Geistesgeschichte Österreichs 1740–1848*. Brün–Munohen–Wien: Rudolf M. Rohrer Verlag, 1943.
- Zajac, Paweł. *Stanisław Konarski przed Świętym Oficjum (1769–1771)*. Poznań: UAM Wydawnictwo Naukowe, 2023.
- Zdanek, Maciej. «Regensi dominikańskiego studium generalnego w Krakowie do 1596 r.» *Przegląd Tomistyczny* 16 (2010): 77–124.
- Zdanek, Maciej. *Szkoły i studia dominikanów krakowskich w średniowieczu*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2005.

- Zygmunt, Mazur. «Filipowicz Augustyn (1700–1751), dominikanin, teolog.» In *Encyklopedia katolicka*, red. Ludomir Bieńkowski i in., 5: 219. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1989.
- Zygmunt, Mazur. «Russyan (Russjan) Franciszek h. Nałęcz, imię zakonne Henryk (1706–1788), dominikanin, prowincjał, działacz zakonny.» In *Polski słownik biograficzny*, red. Emanuel Rostworowski, 33: 156–158. Kraków: Polska Akademia Umiejętności; Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991.
- Żukiewicz, Konstanty. *Dzieje Cudownego Obrazu Maryi w kościele oo. Dominikanów w Podkamieniu*. Kraków: Drukarnia «Czasu», 1907.

Abstract

Education of Representatives of the moderatorium of General Studies in Dominican Convents in Lviv and Pidkamin in 1746–1783

The subject of this article is the education of the members of the moderatorium of two general studies that operated in the Ruthenian Province of the Dominican Order in the second half of the 18th century. In the structure of the general study moderatorium, the lowest office was that of Master of Studentate, who was required to hold the degree of Lector of Theology. To obtain this degree, candidates were required to complete specific coursework and pass the necessary examinations. The situation was similar for the bachelor of studies, who was next in the structure of this moderatorium. Candidates for this office had to hold a bachelor's degree, which was the next academic degree in the hierarchy of educational titles that could be obtained in the Dominican Order. This required specific teaching experience and passing the relevant examinations. The highest office in the moderatorium of the general study was the regency, which could be applied for by a friar holding a master's degree in theology — the highest academic title in the order. As it turns out, this requirement was not met in the Ruthenian Province during the period under study. The dispensation from this requirement, granted in the 17th century by the master of the order, did not encourage them to comply, but instead encouraged them to disregard it. The article, to some extent, serves as a discussion of the appendix added to it, which lists all the members of the moderatorium of two general studies: Lviv and Pidkamin.

Keywords: Dominican Order, Ruthenian Province, *moderatorium* of General Studies, Lviv, Pidkamin, 18th century.

Київська Академія 22 (2025): 255–287.
<https://doi.org/10.18523/1995-025X.2025.22.255-287>
<https://ka.ukma.edu.ua>

Оксана Петренко-Момотенко

**Систематика українського та російського народів
німецьким науковцем Йоганом Готлібом Георгі
у зведеному етнографічному описі
Російської імперії XVIII ст.**

У статті висвітлено особливості етнографічної систематики українського та російського народів у зведеній праці німецького етнографа, природознавця, мандрівника, професора мінералогії та члена кількох європейських академій наук Йогана Готліба Георгі, присвяченій описові народів Російської імперії XVIII ст. Встановлено надруковані німецькою та російською мовами видання, в яких опубліковано найбільшу етнографічну працю Георгі «Опис усіх народів, що мешкають у Російській державі, та їхніх життєвих обрядів, звичаїв, одягу, жител, віросповідань та інших пам'яток», інформацією про Україну та побут українців у складі Російської імперії. Проаналізовано структуру та наповнення обох видань з перспективи систематики й обсягу описів українського та російського народів. Визначено розділи видань, де наведено етнографічні характеристики українців та росіян. Виявлено відмінності в об'ємі і текстовому наповненні німецького оригіналу та перекладного російськомовного видання при описі українців і росіян; окреслено основні критерії систематики інформації про обидва народи в одному й другому виданні та проаналізовано повноту й особливості етнографічного опису.

Ключові слова: систематика, етнографічний опис, український народ, російський народ, Йоган Готліб Георгі, Михайло Іванович Антоновський.

Сучасному українському науковому дискурсові притаманна підвищена увага до осмислення історії походження понять «Україна» та «українці», а також до окреслення специфіки українців порів-

няно з іншими народами й етнічними групами. Актуалізація цієї проблеми значною мірою пов'язується з політикою привласнення української культурної спадщини Росією, що запотребувало чіткішого окреслення відмінностей в ході українсько-російських історичних та етнологічних дискусій. Дослідження таких істориків, як Ярослав Грицак¹, Андреас Каппелер², Сергій Плохій³, Наталя Яковенко⁴ та інші, популярно інформують про передумови та чинники, що сприяли формуванню української нації і чіткому розмежуванню українського та російського народів. Однак сьогодні не варто нехтувати й важливістю давніших наукових праць, нехай і частково спростованих. Зокрема, суттєву допомогу в цьому питанні можуть надати описи краєзнавчих та етнографічних мандрівок Російською імперією в середині XVIII ст., складені різними дослідниками (С. Г. Гмеліним, С. П. Крашенінниковим, І. І. Лепехіним, Г. Ф. Міллером, П. С. Палласом, П. І. Ричковим та іншими), що їх звів в одній узагальненій праці німецький етнограф, природознавець, мандрівник, професор мінералогії та член кількох європейських академій наук Йоган Готліб Георгі (1729–1802)⁵.

До поля зору науковців ґрунтовні роботи Георгі про побут, звичаї, традиції, одяг і віросповідання народів Російської імперії потрапляли неодноразово. Росіяни найчастіше ними користувалися при вивченні багатонаціонального складу імперії, натомість

¹ Ярослав Грицак, *Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.* (Київ: Генеза, 1996), 360.

² Андреас Каппелер, *Нерівні брати: українці та росіяни від середньовіччя до сучасності*, пер. з нім. В. Кам'янець (Чернівці: Книги — XXI, 2018), 320.

³ Сергій Плохій, *Брама Європи: історія України від скіфських воєн до незалежності*, переробл. і доповн. вид. (Харків: КСД, 2021), 512.

⁴ Наталя Яковенко, *Дзеркала ідентичності: дослідж. з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII ст.* (Київ: Laurus, 2012), 470.

⁵ В радянському академічному довіднику ім'я науковця типово зросійщене: «ГЕОРГІ Іван Іванович [Йоганн-Готліб ...] ... російський етнограф, природознавець, мандрівник, акад. Петерб. АН (з 1783). За походженням німець» (*Українська радянська енциклопедія, т. 2: Боронування — Гергелі* (Київ: Гол. ред. УРЕ, 1978), 532). Окрім російського перекручення імені німецького дослідника подеколи трапляються помилки і в його написанні: приміром, у праці Д. І. Дорошенка неправильно вказано ім'я «Johann Gottfried Georgi» (Йоган Готфрід Георгі) (Dmytro Doroschenko, *Die Ukraine und Deutschland* (München: Ukrainische Freie Universität, 1994), 59).

в українському науковому середовищі спадщина Георгі слугувала насамперед джерелом з історії традиційного одягу⁶, рідше — як допоміжний матеріал у студіях над козацьким побутом. Утім, обидва ці аспекти не входять до кола даного дослідження.

Цю статтю буде зосереджено на питанні, як у зведеній праці Георгі другої половини XVIII ст. представлено етнографічну систематику українців і росіян та які специфічні риси цього підходу оприявнюються у ширшому імперському контексті. З'ясування особливостей систематики та потреба розмежувати етнографічні інформації про два «братні» народи спонукає до аналізу змістового наповнення прижиттєвих видань цієї зведеної праці з метою виявити подібності та відмінності в описі українців та росіян. Відтак, дослідницькі завдання даної статті такі:

- розглянути тексти видань різними мовами, де надруковано перші узагальнені етнографічні зведення про всі народи й етнічні групи Російської імперії XVIII ст.;
- виокремити та проаналізувати видання з описами українського і російського народів;
- визначити критерії та повноту таких описів;
- виявити подібності та відмінності в представленні інформацій про обидва народи.

Принагідно зазначу, що в цій статті не передбачено заглиблення в історіографію української етнографії, натомість увагу буде сконцентровано лише на принципах систематики, застосованих в описах українського та російського народів. Однак, перш ніж почати порівняльний аналіз критеріїв **систематики**, варто вказати ключові джерела, що формували інтелектуальне тло для праць Георгі, й чинники, що вплинули на поступову трансформацію описів науковця від краєзнавчих до етнографічних.

⁶Сергій Шаменков, «Серм'яга, жупан та герм'як у гардеробі українських козаків XVII століття», *Науковий вісник Національного музею історії України* 7 (2021): 462–471; його ж, «Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років — історія циклу малюнків із рукопису О. Шафонського», *Стрій* 2 (1) (2020): 103–106; Василь Балушок, Марина Олійник «Вишивка на одязі українців: від давньої Русі до модерну (відповідь сучасним скептикам)», *Народознавчі зошити* 4 (2022): 798–813.

**Передумови появи етнографічної систематики
українського та російського народів
у зведеній праці Й. Г. Георгі**

Твори, присвячені описам побуту та звичаїв українців, виходили друком починаючи з XVII ст., проте це були лише окремі етнографічні замітки без загального етнологічного контексту. Сама ідея опису традиційно-побутової культури українців не була новою: чимало європейців-мандрівників занотовували свої враження. Найбільш репрезентативними серед таких описів українських теренів XVII–XVIII ст. слухно вважають роботи Еріха Лассоти фон Штеблау, Гійома Левассера де Боплана, Жана-Бенуа Шерера, Петра Івановича Симоновського, Йогана Ернста Фабрі, Вільгельма Крістіана Фрібе, Яна Непомуцена Потоцького та Філіпа Йогана фон Штраленберга. Проте вони виступали радше допоміжним, сказати б фоновим, матеріалом з перспективи проблематики даного дослідження. Адже, по-перше, одну частину з них присвячено лише українцям, а по-друге, інша частина пропонує опис побуту і культури Російської імперії з нечітким розмежуванням українського та російського народів. Приміром, Е. Лассота фон Штеблау⁷, оповідаючи про географічні й топографічні прикмети України другої половини XVI ст. та подробиці життя й побуту запорожців, обмежується винятково українськими теренами (переважно козацькими) без згадок про московські. Те саме бачимо в мемуарах

⁷ У «Щоденнику Еріха Лассоти фон Штеблау», після поїздки автора до Запорізької Січі та ряду українських міст в 1594 р., наведено відомості про географічні й топографічні дані українських теренів II половини XVI ст. й подробиці тодішнього життя та побуту запорожців. Однак перші публікації твору німецькою мовою було зроблено аж в 1854 р. (*Das Diarium des Erich Lassota von Steblau: mitgetheilt aus einer Handschrift der v. Gersdorff-Weicha'schen Stiftsbibliothek*, von Reinhold Schottin (Budissin: Monse, 1854), 26) та в 1866 р. (*Tagebuch des Erich Lassota von Steblau: nach einer Handschrift der von Gersdorff-Weicha'schen Bibliothek zu Bautzen herausgegeben und mit Einleitung und Bemerkungen begleitet*, von Reinhold Schottin (Halle: G. Emil Barthel, 1866), VIII, 230); російський переклад надрукували в 1873 р. (Путевые записки Эриха Лассоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г., перевод и примечания Ф. Бруна (Санкт-Петербург: Типография П. П. Меркульева, 1873), 95).

Боплана⁸, і майже те саме — у т.зв. «Літописі» Шерера⁹, де наведено краєзнавчий опис української території і військово-адміністративного устрою та історії запорозьких козаків. Своєю чергою, П. І. Симоновський¹⁰ узагальнив погляди кількох європейців і ро-

⁸ Не можна не згадати працю «Опис регіонів Польського королівства у межах Москви до кордонів Трансильванії» картографа Г. Л. де Боплана присвячену українській історії, географії, культурі й етнографії, яку спочатку видали в Руані у 1651 р. (Le Sieur de Beauplan, *Description des contrees du royaume de Pologne contenuës depuis les confins de la Moscovie, jusques aux limites de la Transilvanie* (Rouen: ches Jacques Cailloué, 1651), 79). Через малий тираж, а водночас чималий попит на перше видання Боплан невдовзі розширив її та видав як доповнення до раніше надрукованих карт України та Дніпра. Втім, невдовзі саме цей варіант набув статусу окремого повноцінного видання з подальшими передруками. Див.: «Опис України, яка входить до складу Королівства Польського. Від Москви до Трансильванії. Разом їхні звичаї, спосіб життя та ведення війни» (Le Sieur de Beauplan, *Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne. Contenuës depuis les confins de la Moscouie, iusques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façons de viures, et de faire la Guerre* (Rouen: ches Jacques Cailloué, 1660), VIII, 112 ; Paris, 1661; Rouen, 1673).

⁹ Двотомне видання Ж.-Б. Шерера «Літопис Малоросії» (Jean-Benoît Scherer, *Annales de la Petite-Russie: ou, Histoire des Cosaques-Saporogues et des Cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie, depuis leur origine jusqu'à nos jours; suivie d'un abrégé de l'histoire des hettmans des Cosaques, & des pièces justificatives: traduite d'après les manuscrits conservés à Kiow, enrichie de notes* (Paris: ches Cuchet, 1788), 1: XVI, 328; 2: 384) містить краєзнавчий опис українських теренів і військово-адміністративного устрою та історії запорозьких козаків. Майже відразу після виходу твору французькою мовою німецький історик Карл Гаммердерфер зробив його переклад та видав у переробленому варіанті: «Історія українського та запорізького козацтва, а також деякі відомості про їхню конституцію та звичаї» (Karl Hammerdörfer, *Geschichte der Ukrainischen und Saporogischen Kosaken, nebst einigen Nachrichten von der Verfassung und den Sitten derselben* (Leipzig: In der Weygandschen Buchhandlung, 1789), 200). У 1809 р. книжку Шерера переклав російською мовою український історик Василь Якович Ломиковський.

¹⁰ П. І. Симоновський звів разом кілька історичних праць європейців із власними нотатками (*Краткое описание о козацкомъ малороссійскомъ народѣ и о военныхъ его дѣлахъ, собранное изъ разныхъ исторій иностранныхъ, нѣмецкой — Бишенга, латинской — Безольди, французской — Шевалье и рукописей русскихъ, чрезъ Бунчуковаго Товарища Петра Симоновскаго, 1765 года* (Москва: В Университетской типографии, 1847), 159, 17). Працю Симоновського, присвячену описові історії та побуту козацтва (щоправда, не завжди достовірному) видано пізніше: наприкінці 1847 р.

сіян на козацтво та походження і побут козаків першої половини XVIII ст. Частково він описав також буття малоросіян поряд із поляками, однак у контексті історії Росії. Так само в географічних працях Й. Е. Фабрі¹¹ та В. К. Фрібе¹² відомості про Україну та українців наведено серед географічних описів міст європейської частини Росії та характеристик торгівлі й землевпорядкування в Російській імперії. Що ж до Я. Н. Потоцького¹³, то хоч він і виводив

О. М. Бодяньський надрукував її з рукопису, що належав Д. Н. Бантишу-Каменському.

¹¹ У першому та другому виданнях Й. Е. Фабрі «Посібник з новітньої географії для академій та гімназій» (J. E. Fabri, *Handbuch der neuesten Geographie für Akademien und Gymnasien: nebst einer einleitung in die mathematische und physikalische erdbeschreibung, einem kurzen abriss dergeogr. litteratur und einem umständlichen register*, 2 bd. (Halle: in der Hemmerdeschen Buchhandlung, 1784–1785), 1: XIV, 166; 2: II, 554. та див.: J. E. Fabri, *Handbuch der neuesten Geographie: nebst einer einleitung in die mathematische und physikalische Erdbeschreibung und vollständigem register* (Halle: in der Hemmerdeschen Buchhandlung, 1787), XVI, 496) серед географічних описів міст європейської частини Росії є описи й українських міст у складі Російської імперії. У третьому виданні (M. J. E. Fabri, *Handbuch der neuesten Geographie für Akademien und Gymnasien: nebst einer einleitung in die mathematische und physikalische erdbeschreibung und einem vollständigen register* (Halle: Hemmerde und Schwetschke, 1790), XXVIII, 488) до українських географічних назв автор додав ще й етноніми: так, у параграфі 22 пункт I «Slavische Nationen» (Слов'янські нації) містяться згадки про тогочасні назви українського народу і губерній: «Малороси, малоруси або українці населяють Україну, що складає Київську, Мало- і Новоросійську, а також Слобідську губернії».

¹² У першому томі тритомової праці В. К. Фрібе «Про торгівлю Росії, сільськогосподарську культуру, промисловість та продукцію» (Wilhelm Christian Friebe, *Ueber Russlands handel, landwirthschaftliche kultur, industrie und produkte Ueber Russlands handel, landwirthschaftliche kultur, industrie und produkte: nebst einigen physischen und statistischen Bemerkungen*, bd. 3: *Die nach dem Schwarzen Meere zu Gelegenen Russischen Provinzen* (Gotha; St. Petersburg: bey Gerstenberg; Dittmar, 1796), 172–176) відомості про українців і козаків виокремлено у підрозділі «Ukrainische Kosaken». Варто відзначити, що описові українського народу («Malorossianer», «Kleinreussen», «Saporogischen») тут присвячено більше уваги, аніж описові торгівлі чи землевпорядкування на українських теренах, а саму територію понад 60 разів названо «Ukraine» — без німецькомовних варіантів «Malo-Roßa» чи «Klein Rußland».

¹³ У першому томі чотиритомної праці «Історичні та географічні фрагменти про Скіфію, Сарматію та слов'ян» польського етнографа, історика, архео-

походження українців від полян і древлян, а росіян від новгородських слов'ян, проте його спостереження носили радше історичний, аніж етнографічний характер.

Окремо варто виокремити працю Ф. Й. фон Штраленберга¹⁴ «Північна та східна частина Європи й Азії, що охоплює всю Російську імперію з Сибіром та Великою Татарією...», яка на кінець першої чверті XVIII ст. стала найповнішим етнографічним описом

лога й географа Я. Н. Потоцького, в першому ж абзаці першої книги (Jan Potocki, *Fragments historiques et géographiques sur la Scythie, la Sarmatie et les Slaves* (Brunswick: dans la Librairie des Ecoles, 1796), 1: 3), наведено перелік слов'янських народів, де українців виокремлено серед решти, а в наступному абзаці подано відомості про походження українців і росіян: перших Потоцький виводить від полян і древлян, а других — від новгородських слов'ян.

- ¹⁴ В етнографічній праці «Північна та східна частини Європи та Азії...» шведського географа, картографа й мовознавця німецького походження Ф. Й. фон Штраленберга (відомого також як Філіп Юхан Таберт) серед відомостей про численні народи Російської імперії наведено не лише історичні та географічні, а й етнографічні відомості про Україну та українців (Philipp Johann von Strahlenberg, *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia, In so weit solches Das Gantze Rußische Reich mit Siberien und der grossen Tatarey in sich begreiffet, in einer historisch-geographischen beschreibung der alten und neuern zeiten, und vielen anderen unbekannten nachrichten vorgestellt, nebst einer noch niemahls ans licht gegebenen tabula polyglotta von zwey und dreyßigerley arten tartarischer völker sprachen und einem kalmuckischen vocabulario; sonderlich aber eine grossen richtigen land-charte von den benannten Ländern und andern verschiedenen Kupfferstichen so die asiatisch-scytische antiquität betreffen* (Stockholm: Selbstverl, 1730), 438). Свідченням попиту на цю книгу стали її численні переклади: в 1736 р. англійською (John von Strahtenberg, *An histori-Geographical description of the north and eastern part of Europe and Asia; but more particularly of Russia, Siberia, and Great Tartary; both in their ancient and modern state: together with an entire new polyglot-table of the dialects of 32 tartarian nations: and a vocabulary of the Kalmuck — Mungalian tongue. As also, a large and accurate map of those countries; and variety of cuts, representing Asiatick-Scythian Antiquities* (London: W. Innys and R. Manby, 1736), IX, 463); в 1757 р. французькою (Philipp Johann von Strahlenberg, *Description Historique De L'Empire Russien*, 2 t. (Aterdam: Desaint & Saillant, 1757), 1: XX, 383; 2: XI, 406); в 1780 р. іспанською (Philipp-Johann von Strahlemberg, *Nueva description Geographica del Imperio Ruso* (Valencia: Francisco Burguete, 1780), 188; 237); в 1797 р. російською (*Записки капитана Филиппа Иоганна Страленберга об истории и географии Российской империи Петра Великого: Северная и Восточная часть Европы и Азии* (1797).

народів тогочасної Російської імперії, зокрема її східної частини. Тут, звісно, йшлося і про Україну та українців: згадано клімат і ландшафт України, адміністративно-територіальний поділ українських земель, а також військовий устрій з виокремленням повідомлень про «малоросійських козаків» та «запорозьких козаків». Треба додати, що Штраленберг уживав у тексті не лише кілька варіантів назви «Малоросія» («Mala-Russia», «Malaja-Russia», «Klein Rußland», «Kleine Rußland», «Klein-Rußland»), а й назву «Україна» («Ukraine», іноді як альтернативний варіант — «oder Ukraine»), а в прикінцевому реєстрі навів тільки цю назву: «Ukraine was das Wortbedeute 184 (e)»¹⁵.

Зрештою, можна припустити, що німець Георгі обрав за взірць працю шведа фон Штраленберга, позаяк поле інтересів обох майже збігалось. Однак не йшлося про точне копіювання систематики Штраленберга, адже швед систематизував народи на основі зіставлення мов¹⁶, тоді як німець¹⁷ у своєму творі застосував концептуально інакшу схему. Зокрема, ним було використано низку ознак для об'єднання народів у групи на підставі етнографічних чи територіальних поділів за: походженням, територією, мовою, державно-адміністративною приналежністю, соціальним статусом, особливостями культури побуту.

Принагідно зазначу, що в пріоритетах німецького автора не одразу були народознавство й етнографія: спершу він надавав перевагу ботаніці та краєзнавству. Георгі приїхав до Росії у 1770 р. на запрошення імператорської Академії наук і мистецтв для участі в академічних експедиціях для описів природи, а відтак упродовж п'ятирічних подорожей (1770–1774) у складі цих експедицій власноруч описував та замальовував народи Поволжя, Приуралля та Сибіру. Достеменно відомо, що він у своїх описах користувався шаблоном критеріїв, окреслених в інструкції¹⁸ Г. Ф. Міллера для

¹⁵ Strahlenberg, *Das Nord- und Ostliche*, 14 [нenumерована].

¹⁶ Подібно до Готфрида Вільгельма Ляйбніца, який вважав ключовим критерієм для розрізнення народів мову. Ця теза стала основоположною для класифікації народів Росії та спричинила формування етнології як нової науки.

¹⁷ Георгі був учнем Карла Ліннея, автора поняття «систематика».

¹⁸ Затверджено на конференції Академії наук 5 квітня 1733 р. для опису народів Сибіру та Камчатки.

краєзнавчих академічних експедицій середини XVIII ст. У такий спосіб описи Георгі поступово перетворювались із краєзнавчих на етнографічні, й у підсумку їх було укладено за такою схемою: походження та історія народу, його територія, мова, зовнішній вигляд, особливості характеру, станова система, господарство (промисловість, торгівля, землеробство, тваринництво, транспорт), професії, побут (міський, сільський), одяг, харчування, виховання (моральні принципи), усталені традиції та звичаї, розваги, вірування (релігія). Утім, не всі 80 описаних ним народів представлено за повним переліком згаданих критеріїв.

Набута зацікавленість етнографією спонукала Георгі як дослідченого науковця доповнити власні нотатки краєзнавчими описами інших мандрівників¹⁹. Підсумком такого науково-дослідницького поєднання стала надрукована у Санкт-Петербурзі Карлом Вільгельмом Міллером багаточастинна праця «Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidung und übrigen Merkwürdigkeiten» (Опис усіх народів Російської імперії, їхнього побуту, релігії, звичаїв, житла, одягу та інших дивоглядів)²⁰: у 1776 р. світ побачила перша та друга частини, в 1777 р. — третя, в 1780 р. — четверта. Водночас у 1776–1777 рр. в Санкт-Петербурзі, паралельно з виходом німецькомовного видання, Міллер надрукував працю Георгі у перекладі французькою²¹ та російською мовами. Перекладні видання відрізнялися від оригінального тим, що німецькою мовою світ побачили всі чотири частини праці, а французькою та російською лише три. Достеменно невідомо що унеможливило випуск четвертої частини, хоч у «Преувѣдомленіі» російськомовного видання видавець заявляв про намір опублікувати всі чотири частини: «Къ четвер-

¹⁹ С. Г. Гмеліна, С. П. Крашеніннікова, І. І. Лепехіна, Г. Ф. Міллера, П. С. Палласа, П. І. Ричкова та інших.

²⁰ Johann Gottlieb Georgi, *Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidung und übrigen Merkwürdigkeiten*, 4 ausg. (St. Petersburg: Carl Wilhelm Müller, 1776–1780).

²¹ Johann Gottlieb Georgi, *Description de toutes les nations de l'Empire de Russie, où l'on exposé leurs moeurs, religions, usages, habitations, habillemens et autres particularités remarquables*, trad. de l'allemand, 3 col. (St. Pétersbourg: Charles Guillaume Müller; De l'Imprimerie du Corps des cadets nobles du génie et de l'artillerie, 1776–1777).

той же, какъ къ последнѣй части, привосокупленъ будетъ общій титулъ, предисловіе, и оглавленіе»²².

Утім, для даного дослідження принциповою є наявність власне четвертої частини, де міститься оповідь про українців та росіян. Через неповних двадцять років²³ було надруковано друге видання російською мовою, до того ж у двох частинах замість чотирьох — без аналогічного випуску німецькою чи французькою мовами. Отже російськомовний текст перевидали у 1795–1796 рр. з дещо зміненим основним текстом та з невеликими змінами в назві²⁴. Тоді права на друк цієї етнографічної праці перебрав на себе книгопродавець Іван Петрович Глазунов, який у розділі «Предувѣдомленіе»²⁵ зазначав, що отримав від першовидавця, тобто К. В. Міллера, право друку означеної книги як німецькою (в 4 частинах) так і російською (в 3 частинах) мовами та має намір видати 4 частини з усіма відповідними фінансовими витратами. Тут же зазначалося, що до тексту внесено значні зміни порівняно з попереднім виданням за рахунок доповнень, уточнень і видалень тих фрагментів, які на той час уже не відповідали дійсності²⁶. У тексті передмови, як щойно згадувалося, йшлося про те, що видавець планує надрукувати третю й четверту частини, проте Глазунов їх не видав — чому, наразі невідомо. Натомість з певністю знаємо, що первісний переклад тексту з німецької мови на російську для першого видання робив Іван Іванович Богаєвський²⁷, а чи він перекладав і другу, стислу версію — досі не підтверджено.

²² Иоганн Готтлиб Георги, *Описание всех в Российском государстве обитающих народов, так же их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопамятностей* (Санкт-Петербург: К. В. Миллер, 1776), 1: 6 [нумерована].

²³ У 1795–1796 рр.

²⁴ Иоганн Готтлиб Георги, *Описание обитающих, в Российском государстве народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопамятностей*, 2 ч. (Санкт-Петербург: И. Глазунов, 1795–1796), 1: 76; 2: 178.

²⁵ Там само (Санкт-Петербург: И. Глазунов, 1795), 1: 3–12 [нумеровані].

²⁶ Там само, 3–4.

²⁷ У 1770-х рр. Іван Богаєвський працював перекладачем Відомчої експедиції в Академії наук, колезьким перекладачем та офіційним перекладачем при російській імператриці Катерині II.

Третє видання етнографічної праці Георгі підготував у 1799 р. щойно згаданий Глазунов, надрукувавши всі її частини російською мовою із трохи зміненою назвою та розширеними підзаголовками, які акцентували увагу на характері змін²⁸. У передмові до цього видання Глазунов повідомляв, що поставив собі за мету видати всі чотири частини тексту, поклавши в основу первісне німецькомовне видання та перше перекладне видання російською мовою. Про своє попереднє, друге, російськомовне видання він тут не згадує, і так само не називає імена перекладачів російськомовних видань. Натомість в інших джерелах фіксується ім'я Михайла Івановича Антоновського²⁹ як перекладача третього видання, щоправда подеколи його помилково називають другим — приміром, у бібліографіях В. Сопікова та Г. Геннаді³⁰. Втім, нас у цьому випадку цікавлять передусім зміни, внесені Антоновським в ході перекладу та «оновлення» тексту через 19 років після виходу в світ четвертої частини німецькомовного першоджерела. В даному дослідженні було використано саме цей, останній том повного німецькомовного видання, тобто його четверта частина, надрукована у 1780 р., а також четверта частина третього випуску російськомовного видання 1799 р., позаяк лише в ній наведено інформації про українців та росіян.

²⁸ Иоганн Готтлиб Георги, *Описание всех, обитающих в Российском государстве, народов и их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, вероисповеданий и других достопамятностей* (Санкт-Петербург: И. Глазунов, 1799), 1: тит. с.

²⁹ Бібліограф, укладач класифікації 150 тис. книг різними мовами, видавець, перекладач, вихованець Києво-Могилянської академії, де він навчався у 1772–1779 рр.

³⁰ Василий Сопиков, *Опыт российской библиографии, или полный словарь сочинений и переводов, напечатанных на славенском и российском языках, от начала заведения типографий до 1813 года, с предисловием, служащим введением в сию науку, совершенно новую в России, с историею о начале и успехах книгопечатания как в Европе вообще, так и особенно в России, с примечаниями о древних и новых редких книгах и их изданиях, и с краткими из оных выписками* (Санкт-Петербург: в Типографии Императорского Театра, 1813–1816), 4: 51; Григорий Геннаді, *Справочный словарь о русских писателях и ученых умерших в XVII и XIX столетиях и список русских книг с 1725 по 1825 г., т. 1: А–Е* (Берлин, 1876), 36.

Систематика українського та російського народів у німецькомовному виданні етнографічної праці

З основного заголовку четвертої частини німецькомовного видання «Mongolische Völker, Russen und die noch übrigen Nationen (Монгольські народи, росіяни та інші народи)» зрозуміло, що, хоч і без спеціального виділення, до «інших» народів віднесено «малоросіян» і «козаків»³¹. Автор відмежовує їх уже тим, що описує росіян та українців в окремих розділах: «Die Russen (Росіяни)», «Die Malorussen (Малоросіяни)», «Die Kasaken (Козаки)» та «Die gewesenen saporoger Kasaken (Колишні запорозькі козаки)». У розділі «Малоросіяни» текст починається з повідомлення про ареал розселення нащадків тих слов'ян, що осіли вздовж Дніпра й відомі як «Malorussen (малоросіяни)», «Kleinrussen (малороси)», або «Ukrainer (українці)». Для означення їхньої території використано поняття «Україна» в сенсі прикордоння: «die Grenzländer (Ukraine)» («прикордонні землі (Україна)»), утім, надалі в тексті розділу слово «Україна» не вживається:

Малоросіяни, малороси й українці є нащадками слов'янської колонії, які, рухаючись східніше Росії, осіли на Дніпрі (с. 471) та прикордонних землях (Україна) Дніпра навпроти Польщі й турецьких територій, а після нового переділу увійшли до складу Київської, Малоросійської, Новоросійської та Слобідської губерній³².

Одразу після переліку територій замешкання оповідається, що «малоросіяни» істотно відрізняються від решти народів своїм способом життя і звичаями та вважаються окремим народом, а їхня країна має всі переваги для повноцінного існування: м'який клімат, родючі сільськогосподарські землі, невеликі гори, наповнені рибою водойми та достатньо лісів. Нарівні з цим вказується про

³¹ Тут є загальний розділ «Die Kasaken» («Козаки») й окремо розписані розділи «Die donschen Kasaken» («Донські козаки»), «Die grebenskischen Kasaken» («Гребенські козаки»), «Die wolgaischen und astrachanischen Kasaken» («Волзькі та астраханські козаки»), «Die orenburgschen Kasaken» («Оренбурзькі козаки»), «Die uraliskische Kasaken» («Уральські козаки»), «Die sibirischen Kasaken» («Сибірські козаки»), «Die gewesenen saporoger Kasaken» («Колишні запорозькі козаки»).

³² Перекладено з: Georgi, *Beschreibung*, 4: 522.

багато спільних з поляками рис: схожі (перейняті одні в одних) манери, звичаї та мова. Серед ознак вдачі українців відзначено стриманість, працьовитість, вірність у дружбі, схильність до насолоди та розваг з піснями³³. Далі Георгі детально описує суспільно-адміністративний устрій, за яким їхню «націю» поділено на категоріальні стани: дворяни, військові, міщани та селяни. Походження дворянства автор виводить частково від видатних воїнів, проте здебільшого — від польської шляхти. Про військовий стан, або [малоросійських] козаків, інформацію подано у вигляді деталізованих описів військового й адміністративного устрою в містах і селах Гадяцького, Київського, Лубенського, Миргородського, Ніжинського, Переяславського, Полтавського, Прилуцького, Стародубського і Чернігівського полків³⁴.

Про українських міщан наведено обмаль відомостей, хіба що стисло згадується побут та адміністративний устрій міст, але разом з тим засвідчено відповідність житла українських городян європейським смакам, а побут дворян схожий на звичаї й життєві традиції поляків та німців. Тут же побіжно вказано на торгівлю та брак повноцінної промисловості. Натомість про селян чи, як їх ще називають, «посполитих», наведено розлогу характеристику при описі землеробства і скотарства³⁵.

Харчування українців автор описує, порівнюючи з росіянами: тут хоч і зазначено однаковість у споживання їжі, проте наголошено, що українці харчуються краще, оскільки «мають гарні сади, багато овочів та загалом кращу їжу»³⁶.

Опис вбрання українців також засвідчує деякі відмінності у звичаях українців та росіян. Українські городяни, згідно з автором, вбираються за німецьким, російським, іноді за польським зразками; козаки носять звичний польський костюм; деякі селяни вдягаються як росіяни, а деякі як польські селяни. Втім, як пише Георгі, шляхетні українські жінки надають перевагу французькому стилю, натомість прості жінки носять сорочки, а замість спідниць обмо-

³³ Ibid., 522.

³⁴ Ibid., 522–523.

³⁵ Ibid., 523–524.

³⁶ Ibid., 524.

туються плахтами. До того ж, віднедавна, за твердженням автора, таке вбрання при дворі отримало назву «слов'янське»³⁷.

Наприкінці розділу стисло розповідається про звичаї і традиції «Грецької» Церкви, святкування весілля та відсутність «власних хвороб»; окремо згадано про подолання чуми на українських територіях³⁸.

У розділі «Козаки» Георгі детальніше зупиняється на побутуванні нерегулярних сухопутних військ, акцентуючи увагу на тому, що військовий та адміністративний устрій козацького стану максимально демократичний, оскільки у ньому немає ні дворян, ні кріпаків. Разом з тим зауважено, що військовий устрій «малоросів» регулярніший за козацький, бо кожен козак сам опікується своїм спорядженням та носить польський чи барвистий східний одяг. Як відмічає автор, козаків звільнено від подушного податку й наділено особливими привілеями безперешкодно полювати, рибалити, видобувати сіль тощо. Показово, що саме козаків німець вважає найкращим та найкориснішим станом для країни³⁹.

Розділ «Колишні запорозькі козаки» починається із зазначення, що їх було розформовано та анульовано в 1775 р. за наказом Катерини II через бунтівний характер запорожців. Походження запорозького козацтва автор виводить «із Малоросів, яким наказали прикривати кордон». Далі опис військового та адміністративного устрою Запорожжя загалом повторює структуру та наповнення тексту розділу «Козаки». Автор наголошує на тому, що побут «купки малоросів, поляків, татар і всяких інших чужинців» (такий етнічний склад «колишніх запорозьких козаків» представлено у тексті) на Січі був цілком спартанським, а вояцьке життя й безшлюбність слугували головним законом⁴⁰. Утім, наприкінці розділу сказано, що січовики фактично вже живуть не тільки зі здобичі, але й займаються землеробством і скотарством у невеликих селах, подібно до малоросів. Відтак, деякі «передмістя» Січі дедалі більше зосереджуються на торгівлі та прибутках, а козацьке «кочування» стає дедалі обмеженішим. Зокрема, як пише Георгі, на Запорожжі існує ринкова площа, де продають продукти харчу-

³⁷ Ibid., 524–525.

³⁸ Ibid., 525.

³⁹ Ibid., 501–503.

⁴⁰ Ibid., 526–527.

вання, одяг та предмети першої необхідності, привезені іноземні купцями, але разом з тим на ній періодично проходять народні збори (ради), де чиниться правосуддя⁴¹.

За описом Георгі, харчування запорожців не відзначалося різноманітністю, оскільки складалося переважно з круп та юшки з кабачків чи риби з борошном, яку козаки їли ложками з довгих «корит». До такого раціону рідко коли входило м'ясо, а ще рідше хліб.

Окремо зазначено, що запорожці вбираються цілком по-польськи, а точніше як польські улани: в широкі штани, тугі нагрудники й не дуже довгі спідниці; кожний носив такий одяг і в таких кольорах, які йому подобалися, а загалом вбрання було красивим і барвистим. Додано також, що запорожці були схильні до розгульного способу життя й витрачали гроші доти, доки було чим платити за одяг, зброю, напої та розваги. Оскільки за правилами проживання на Січі жінкам категорично заборонялося тут перебувати, козаків іноді звинувачували у розпусних стосунках один з одним. Утім, бувало й так, що запорожці викрадали жінок у поляків чи татар, або й просто привозили розпусниць, з якими надалі

жили як подружжя поблизу Січі, проте за її межами на стайнях для худоби. Однак ні подружні зв'язки, ні домашні справи ніколи не ставали на заваді виконанню січових ухвал. Зазвичай діти чоловічої статі від таких стосунків ставали козаками, як і їхні батьки⁴².

За вірою усі запорозькі козаки мали визнавати Грецьку Церкву, і після отримання гарної здобичі зазвичай робили щедрі пожертви на неї. Окрім пожертв, вони ще суттєво витрачалися на гарну зброю, одяг та хмільні розваги, отож швидко залишалися, як і раніше, без грошей. Утім, більшість з-поміж них врешті-решт ставали тихими й працьовитими хліборобами⁴³.

На початку розділу «Росіяни» коротко згадано про українців як їхніх предків, тобто тих, що з п'ятого століття селилися на берегах Дніпра. Георгі оповідає про дві «колонії», одна з яких заснувала на Дніпрі⁴⁴ Київ, а друга на Волхові Ладогу, й згодом Новгород. Утім, далі в тексті він пише, що росіяни — це «фламандська» нація,

⁴¹ Ibid., 528–529.

⁴² Ibid., 529.

⁴³ Ibid., 530.

⁴⁴ Про це є згадка на с. 522 розділу «Die Malorussen» з посиланням на с. 471 розділу «Die Russen».

братня полякам, богемцям (чехам) та слов'янам. На його думку, це підтверджують свідчення історії, мови та загального сприйняття. «Логічним» продовженням історії росіян Георгі вважав опис того, як наприкінці X ст. князь Володимир запровадив грецьку релігію замість язичницької. Далі він стисло розповідає про поділ Русі між кількома князями, що призвело в XIII ст. до панування татар і посилення впливу хана Золотої Орди Батия та його нащадків на руські землі. Тут же згадується про завоювання Києва Польщею. Подальший історичний огляд стосується території Московії та поступового розширення її кордонів аж до сьогодення, тобто до Російської імперії 70-их рр. XVIII ст.⁴⁵

Описавши ареал російських земель, Георгі подає загальні етнографічні відомості про представників «російської нації» — з наголосом на тому, що на такій величезній території з різним кліматом і багатьма поселеннями спостерігається багато як подібного, так і відмінного в традиціях та звичаях. На його думку, російська мова є вдосконалим діалектом слов'янської, літери якої використовують у богослужбових текстах. Абетка нараховує 41 літеру, проте частина їх у мовленні звучить однаково. Мова багата на слова, гнучка, виразна та потребує «вправності» язика. У семінаріях при єпископських кафедрах, у монастирях, гімназіях та університетах Києва⁴⁶ й Москви можна знайти тексти старовинних богослужінь. При цьому він бідкається, що невеликих шкіл як колись, так і тепер бракує попри державну підтримку навчальних закладів для військових і дворян та для дівчат, а також академії наук і виточених мистецтв, економічного та російського товариств тощо. Вихованців народних (казенних) училищ, пише він, утримують державним коштом, а тому роки навчання зараховуються як роки служіння батьківщині⁴⁷.

Далі йшлося про зовнішній вигляд російських чоловіків та жінок в дуже узагальненому представленні. Водночас відмічалися складні умови життя, а відповідно й раннє старіння росіянок. За

⁴⁵ Georgi, *Beschreibung*, 4: 471–472.

⁴⁶ Очевидно, мова йшла про Києво-Могилянську академію, яку на той час за функціями вважали університетом.

⁴⁷ Перекладено з: Georgi, *Beschreibung*, 4: 473.

вдачею автор відносить росіян до безтурботних людей, привітних та гостинних у спілкуванні з іншими навіть на шкоду собі⁴⁸.

За соціальним статусом Георгі поділяє росіян переважно на дворян та селян, однак тут же зазначає, що до числа дворян можуть бути зараховані міщани, а віднедавна й козаки. Після опису дворян, міщан та селян він знову переходить до козаків як до особливого класу, що піднісся з-поміж селян і нині звільнений від податків та займається сільським господарством, утримуючи себе самотужки⁴⁹.

Після опису станової системи Георгі доволі детально характеризує специфіку торгівлі, промисловості, землевпорядкування та сільського господарства в Російській імперії⁵⁰. Періодично натрапляємо й на ремарки щодо особливостей на українських теренах, як-от: «Тютюн вирощують майже винятково, але досить розповсюджено в Україні»⁵¹, або ж: «Волів у Малоросії використовують як тяглову силу»⁵². Окремо згадано про транспорт і професії в міській та сільській місцевостях⁵³, про міський та сільський побут⁵⁴. Далі

йдеться про їжу та напої: в описі харчування автор розмежовує заможних та бідних росіян. За його спостереженням, заможні харчуються подібно до іноземців⁵⁵, наймаючи французьких кухарів, натомість середній клас та біднота дотримуються місцевих традицій та вподобань, і майже не вживають тютюну.

Щодо вбрання та прикрас, то, за спостереженнями Георгі, німецького стилю в одязі дотримуються особи, так чи інакше пов'язані з державною службою, а також дворянство, зокрема жінки. Своєю чергою, середній клас та селяни надають перевагу традиційному національному одягові: чоловіки — короткій без коміра льняній сорочці, випущеній поверх штанів і підперезаній шнурком; широким штанам, зав'язаним нижче колін; онучам (бо панчохи тут не дуже популярні) та пласкому хутрянному капелюхові з тонкими полями завширшки з долоню; жінки — панчохам і

⁴⁸ Ibid., 473–474.

⁴⁹ Ibid., 474–475.

⁵⁰ Ibid., 476–483.

⁵¹ Ibid., 480.

⁵² Ibid., 482.

⁵³ Ibid., 483–484.

⁵⁴ Ibid., 484–487.

⁵⁵ Напевно, за традиціями європейської кухні.

туфлям чи капцям з гострими носами, білій сорочці, розкльошованій довгій (до взуття) сукні (сарафанові) без рукавів, але з глибоким вирізом на шії⁵⁶. Чимало уваги в описі присвячено також деталізованому змалюванню жіночих головних уборів, прикрас та косметичних процедур⁵⁷.

Після опису звичок і вподобань стосовно зовнішнього вигляду наведено характеристики поведінки, мовного узусу, традицій і звичаїв у харчуванні, гігієнічних процедурах та розвагах⁵⁸. Серед цієї інформації заслуговує на окрему згадку оповідь про спів, який «найкраще чути під час святкових служб, бо, оскільки Церква не дозволяє інструментальної музики, його виконують здебільшого навчені співаки, котрих зазвичай наймають в Україні для головних церков, що дарує поціновувачам і знавцям багато задоволення»⁵⁹.

Наприкінці розділу Георгі зазначає, що сприятливі кліматичні умови впливають на якість і тривалість життя росіян, тому багато людей мають «щастя дожити до старості»⁶⁰. За його свідченням, на той час серед росіян не було «лютих особливих хвороб», інакше кажучи епідемій. Відразу після цього наведено описи прощання та поховання померлих. Врешті, наприкінці автор ділиться враженнями про релігійні традиції та звичаї. Хоч у тексті й говориться про те, що росіянам, як і їхнім європейським сусідам, не притаманні забобони, але зауважено, що багато хто тут вірить у привидів та в примар⁶¹.

Відомості про українців у німецькомовному виданні

Назва розділу	Сторінки в розділі	Етнографічні критерії опису
Die Russen	471–500 (30)	Походження та історія
Die Kasaken	501–503 (3)	Походження та історія, зовнішній вигляд, станова система, господарство (землеробство, транспорт), побут, одяг, харчування

⁵⁶ Перекладено з: Georgi, *Beschreibung*, 4: 488–489.

⁵⁷ Ibid., 490–491.

⁵⁸ Ibid., 491–497.

⁵⁹ Ibid., 494. У цьому місці тексту використано поняття «der Ukraine».

⁶⁰ Ibid., 497.

⁶¹ Ibid., 499.

Назва розділу	Сторінки в розділі	Етнографічні критерії опису
Die Malorussen	522–525 (4)	Походження та історія, територія, мова, зовнішній вигляд, особливості характеру, станова система, господарство (промисловість, торгівля, землеробство, тваринництво), побут (міський, сільський), одяг, харчування, усталені традиції та звичаї, віросповідання
Die gewesenen saporoger Kasaken	526–530 (5)	Походження та історія, територія, особливості характеру, станова система, господарство (землеробство, тваринництво, транспорт), побут, одяг, харчування, усталені традиції та звичаї, віросповідання

Систематика українського та російського народів у російськомовному виданні етнографічної праці

Четверту частину «О народахъ монгольскихъ, объ армянахъ, грузинахъ, индійцахъ, немцахъ, полякахъ и о владычествующихъ росіанахъ съ описаніємъ всѣхъ именованій козаковъ, также Исторія о Малой Россіи и купно о Курландіи и Литвѣ» третього випуску російськомовного видання, як уже згадувалось, переклав з німецької Михайло Антоновський. Аналіз перекладного тексту виявив деякі зміни порівняно з оригіналом. Перша відмінність полягала в тому, що в перекладі не було окремого розділу про Україну чи Малоросію. Тут варто згадати, що у науковому середовищі побутує вже не одне десятиліття хибна думка про те, що власне Антоновський був автором окремого розділу про Україну в перекладеній ним праці Георгі. Зокрема, в першому томі «Української радянської енциклопедії» читаємо, нібито він «скомпілював “Історію про Малу Росію”, опубліковану в праці І. І. Георгі “Опис усіх народів, які проживають у Російській державі...” (1799)»⁶². Майже те саме повторено і в першому томі «Української

⁶² «АНТОНОВСЬКИЙ Михайло Іванович,» в *Українська радянська енциклопедія*, вид. 2-ге, т. 1: А — Борона (Київ, 1977), 214.

літературної енциклопедії»: «А. належить стаття “Історія про Малу Росію”, написана на основі укр. літописів і хронік 17–18 ст.»⁶³, хоч у самій книжці статті, а точніше розділу з такою назвою немає. Очевидно, мова йшла про розділ «МАЛОРОССІЙСКІЕ КОЗАКИ (бывшие)», який у перекладному виданні носив дещо змінену назву: «XXIII. О Козакахъ Малороссійскихъ бывшихъ купно съ начертаніємъ Исторіи о Малой Россіи». Згодом ця недостовірна інформація не раз повторювалася⁶⁴.

Опрацювання текстів оригінального та перекладного видань дозволило виявити, що структурування четвертого тому російськомовного перекладу не збігалось зі структурою відповідного тому німецькомовного видання, бо Антоновський дещо змінив наповнення останньої частини⁶⁵. Так, якщо в німецькомовному виданні четверта частина містить 21 розділ, то в російському перекладі їх уже 27. Зміни заторкнули й представлення інформації про Україну та українців, що відображено в таких розділах (назви розділів у змісті дещо відрізняються від назв розділів у самому тексті): «XII. О РОССИАНАХЪ»⁶⁶, «XIII. О Козакахъ вообще»⁶⁷, «XVIII. О Козакахъ Чугуевскихъ»⁶⁸, «XXIII. О Козакахъ Малороссійскихъ

⁶³ Петро Голобуцький, «АНТОНОВСЬКИЙ Михайло Іванович,» в *Українська літературна енциклопедія*, т. 1: А–Г (Київ, 1988), 68–84.

⁶⁴ «Тв.: [Антоновский М. И.] Россияны — Малороссийские козаки. В кн. Георги И. Г. Описание всех, обитающих в Российском государстве, народов..., ч. 4. СПб., 1799» (див: З. І. Хижняк, «Антоновський Михайло Іванович,» в *Кієво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.: енциклопед. вид.* (Київ: КМ Академія, 2001), 37–39); «автор “Історії про Малу Росію”, опублікованої в книзі І. Георгі “Опис усіх народів, які проживають у Російській державі”» (див.: О. Л. Вільшанська, «АНТОНОВСЬКИЙ Михайло Іванович,» в *Енциклопедія історії України, т. 1: А–В* (Київ: Наук. думка, 2003), 108–109).

⁶⁵ За інші частини нічого не стверджуємо, оскільки вони в такому аспекті не розглядалися.

⁶⁶ Георги, *Описание*, ч. 4: *О народах монгольских, об армянах, грузинах, индийцах, немцах, поляках и о владычествующих россиянах с описанием всех именованных козаков, также их история и о Малой России и купно о Курляндии и Литве* (Санкт-Петербург: И. Глазунов, 1799), 74–196. Назва розділу на с. 74 — «РОССИАНЫ».

⁶⁷ Там само, 197–199. Назва розділу на с. 197 — «КОЗАКИ».

⁶⁸ Там само, 216. Назва розділу на с. 216 — «ЧУГУЕВСКИЕ КОЗАКИ».

бывшихъ купно съ начертаніємъ Исторіи о Малой Россіи»⁶⁹, «XXIV. О Козакахъ Запорожскихъ бывшихъ»⁷⁰. Як бачимо, згадки про українців є в п'яти розділах, три з яких відповідали оригінальному текстові (їх, щоправда, суттєво розширено⁷¹), один розділ був новим⁷² й один розділ замінено іншим⁷³.

Крім того, згадки про українців уміщено й у першій частині видання, а саме в передмові («ПРЕДУВЪДОМЛЕНІЕ»):

Древніе Обитатели Россіи суть: 1е *Руссы* съ ихъ племенами, яко Лопари [...] Послѣ Россовъ 2е *Славяне*, или Сыръ-Мыды, иначе Сарматы, съ ихъ племенами, яко Поляне, [...] Предки Поляковъ, [...] Малороссіанъ, Украинцовъ, Галичанъ, иначе Цесарской Галиціи, и другихъ⁷⁴.

Далі по тексту:

Сословіе *Козаковъ*, хотя они и получили существованіе свое изъ тѣхъ же Народовъ первоначальныхъ, населяющихъ Россію, по многочисленности своей и по отгѣнному одѣянню и обычаямъ, показывается какъ бы особый Народъ, обитающихъ въ Россіи, съ показаніемъ о каждахъ особенно по ихъ именованіямъ, о ихъ происхожденіи, жилищахъ, обычаяхъ и о прочемъ⁷⁵.

У передмові також анонсувався випуск четвертої частини, де того ж року було надруковано етнографічний опис українців:

Въ четвертой и последнѣй части творенія сего описаны Народы, обитающіе подъ Россійскою Державою, слѣдующіе: [...] 11 *РОССИАНЫ*, разумѣя коренные два Народа въ смѣшеніи, яко *Россовъ* и

⁶⁹ Там само, 233–346. Назва розділу на с. 233 — «МАЛОРОССІЙСКІЕ КОЗАКИ (бывшіе)».

⁷⁰ Там само, 347–377. Назва розділу на с. 347 — «ЗАПОРОЖСКІЕ КОЗАКИ (бывшіе)».

⁷¹ Розділ «РОССИАНЫ» містить 123 с., що на 93 с. більше, ніж в оригіналі; «КОЗАКИ» — 3 с. (на 2 с. більше); «ЗАПОРОЖСКІЕ КОЗАКИ (бывшіе)» — 113 с. (на 108 с. більше).

⁷² «ЧУГУЕВСКИЕ КОЗАКИ».

⁷³ «Die Malorussen» на «МАЛОРОССІЙСКІЕ КОЗАКИ (бывшіе)».

⁷⁴ Георги, *Описание*, ч. 1: *О народах финского племени, известных по истории российской под общим именем руссов* (Санкт-Петербург: И. Глазунов, 1799), VI.

⁷⁵ Там само, VII.

Славянъ древнихъ, Народъ владычествующій во всей Россійской Имперіи; 12 Козаки по всѣмъ ихъ именоваіямъ [...]»⁷⁶.

Встановлено також, що Антоновський при перекладі оригінального розділу «Die Malorussen» розширив наведену тут інформацію та переніс її до розділу «МАЛОРОССІЙСКІЕ КОЗАКИ (бывшіе)», і в такий спосіб ліквідував окремий розділ про малоросіян. Внаслідок цієї трансформації розширений текст розділу про малоросійських козаків набув такої послідовності: історія появи слов'янських поселень⁷⁷ (зокрема розселення «Народа Славенскаго»⁷⁸), Україна в складі Речі Посполитої⁷⁹, походження козаків⁸⁰, основні події в Гетьманщині⁸¹, взаємодія українського козацтва з московськими князями та російськими імператорами⁸², адміністративне підпорядкування Російській імперії та суспільний устрій XVIII ст. (зокрема, детальний виклад діяльності тогочасної канцелярії)⁸³, військово-адміністративний устрій малоросійських козаків (з докладним розписом структури військових штатів та різновидів війська)⁸⁴, фінанси⁸⁵, станова система⁸⁶, клімат⁸⁷, населення⁸⁸, побут (сільський⁸⁹ і міський⁹⁰), одяг⁹¹, мова⁹², їжа⁹³, сільське господарство⁹⁴, зовнішній вигляд⁹⁵, риси характеру⁹⁶, віросповідання⁹⁷.

⁷⁶ Там само, XIV.

⁷⁷ Георги. *Описание*, 4: 233–235.

⁷⁸ Там само, 233.

⁷⁹ Там само, 235–238.

⁸⁰ Там само, 237–241.

⁸¹ Там само, 241–257.

⁸² Там само, 257–309.

⁸³ Там само, 309–330.

⁸⁴ Там само, 330–334.

⁸⁵ Там само, 334–335.

⁸⁶ Там само, 335–337.

⁸⁷ Там само, 339–340.

⁸⁸ Там само, 340.

⁸⁹ Там само, 340–342.

⁹⁰ Там само, 342.

⁹¹ Там само, 342–343.

⁹² Там само, 344.

⁹³ Там само, 344.

⁹⁴ Там само, 344.

⁹⁵ Там само, 345.

⁹⁶ Там само, 345.

⁹⁷ Там само, 346.

Два наступних фрагменти, як видається, дуже опукло представляють самотність українців, на що вказує побіжний опис стану освіти й віросповідання українських теренів у складі Росії:

[...] въ Кіевѣ [...]; въ семъ городѣ великое множество каменныхъ самыхъ древнихъ и богатыхъ Церквей и Монастырей, каковыя находятся такъ же и въ другихъ премногихъ городахъ, въ Малой Россіи; такъ же и въ томъ же городѣ есть самая древняя и первая въ Россіи, по заведенію своему, Академія, въ которой какъ Дворянскіе, такъ Духовнаго, Мѣщанскаго и Казачьяго сосотоянія дѣти, часто до двухъ тысячъ, обучаются Словеснымъ Наукамъ, языкамъ Восточнымъ, Европейскимъ и древнимъ мертвымъ, Исторіи, Географіи, Маѳематикѣ, Философіи и Богословію; подобныя, сему хотя и не такъ древнія, Училища давно уже существуютъ и въ другихъ Епархіальныхъ городахъ, а равно и книгопечатаніе Россійское получило начало свое въ Малой Россіи, въ Черниговѣ и Кіевѣ, и для заведенія Училищъ Духовныхъ и прочаго касающагося до Духовенства и учености въ Великой Россіи, Люди ученые взяты изъ Малороссіанъ.⁹⁸

Малороссіанъ, первые въ Россіи, принявшіе Святое крещеніе и обряды Церкви Греко-восточной, весьма привязаны къ сему Вѣроисповѣданію [...] Разкольниковъ и Суевѣровъ изъ Малороссіанъ ни когда не бывало; нѣтъ между ними ни какихъ особенныхъ Сектъ, или послѣдованій, каковыхъ между Великороссіанами почти безчисленное множество. — Богоговѣніе Малороссіанъ можетъ похвалиться чистѣйшимъ и прямо Христіанскимъ, по непримѣсію и простотѣ своей, съ какою оное и купно со страхомъ Божіимъ между ними отправляется, какъ и свято и не нарушимо наблюдается, [...] ⁹⁹.

У загальному розділі «КОЗАКИ» походження козаків описується як «потомство древняго колѣна воинственныхъ Славянъ [...] сирѣчь, всадники, или конница, которое жило съ начала Россіи всегда на томъ же мѣстѣ, гдѣ нынѣ Малая Россія»¹⁰⁰. Далі йдеться про поділ та поступове розселення козацтва, а наприкінці розділу згадано й про запорізьких козаків: «Отъ Курскихъ произошли Запорожскіе»¹⁰¹.

⁹⁸ Там само, 342.

⁹⁹ Там само, 346.

¹⁰⁰ Там само, 197.

¹⁰¹ Там само, 199.

У розділі «ЗАПОРОЖСКІЕ КОЗАКИ (бывшіе)»¹⁰² структура та наповнення перекладеного тексту відповідають оригінальному німецькому варіантові, проте із суттєвими доповненнями щодо ареалу розселення та появи «запорозьких козаків»¹⁰³, історії створення Запорозької Січі, історії військових подій, військово-адміністративного устрою¹⁰⁴, віри¹⁰⁵, побуту¹⁰⁶, традицій спільного господарювання та вирішення різних питань¹⁰⁷, фінансів¹⁰⁸, ремесел¹⁰⁹, торгівлі¹¹⁰, харчування¹¹¹, адміністративного підпорядкування Російській імперії¹¹².

Короткий розділ «ЧУГУЕВСКИЕ КОЗАКИ» починається з роз'яснення назви:

Козаки Чугуевскіе получили имя свое отъ нынѣшняго уѣзднаго города Украинской Слободской Губерніи *Чугуева*, при рѣкѣ Донцѣ, въ которомъ Уѣздѣ живутъ они въ нѣсколькихъ деревняхъ, и составляли до сего времени одинъ особенный Козачій пятисотный Полкъ, подъ именемъ Чугуевского [...] ¹¹³.

Далі висловлюється думка про походження чугуївських козаків від донських і зазначається, що від них чугуївці запозичили побутові звичаї, особливості вбрання та військового обладунку. За свідченням Георгі, чугуївських козаків на час публікації видання вже було організовано в регулярні полки, і вони були краще впорядковані в побуті й господарстві, аніж донські козаки. Наприкінці розділу вказано, що кількість чугуївців охоплює 21456 осіб. Загалом же інформацію про них подано дуже стисло — всього на одній сторінці, проте згадано про їх походження, устрій та поповнення чисельності за рахунок «Малороссій-

¹⁰² Там само, 347–377.

¹⁰³ Там само, 347–348.

¹⁰⁴ Там само, 356–357.

¹⁰⁵ Там само, 359–360.

¹⁰⁶ Там само, 358–361.

¹⁰⁷ Там само, 361–366.

¹⁰⁸ Там само, 367–368.

¹⁰⁹ Там само, 368–369.

¹¹⁰ Там само, 369–372.

¹¹¹ Там само, 369.

¹¹² Там само, 372–377.

¹¹³ Там само, 216.

ських Козаковъ», а також про реєстрацію в списках Військової колегії.

У розділі «РОССИАНЫ»¹¹⁴ відомостей про українців небагато й подані вони лише узагальнено — як історія приєднання українських земель «подъ Россійское Владѣніе»¹¹⁵; в оповіді про росіян ідеться про їхній одяг¹¹⁶, побут¹¹⁷, сільське господарство¹¹⁸ й промисловість¹¹⁹. Це загалом перегукується з німецьким оригіналом¹²⁰, зокрема в описі одягу¹²¹, поселення¹²², промисловості¹²³. Проте інколи наголошено й на відмінності звичаїв українців та росіян, для прикладу:

Россійскій Народъ обыкновенно ежедневно ѣсть по три раза, но большая часть два раза. Въ Малой Россіи же случается, что и по пяти разъ въ день ѣдятъ. Чему причиною обиліе во всемъ съѣстномъ: застрякають, обѣдають, ужинають, иные не застрякають, но другіе завтракають, обѣдають, полдничаютъ, подвечеряють и ужинають.¹²⁴

Або:

Самое же совершенное пѣніе слышать можно въ Церквахъ, особливо въ праздничные дни; [...] Пѣвчіе, поющіе въ Церквахъ, обучены по нотахъ пѣть, и, для составленія превозходнѣйшаго хора, выписываются они изъ Малой Россіи, гдѣ, по Природѣ, всѣ почти, имѣють весьма нѣжные и гибкіе голоса, не менѣе, какъ и самые Италіянцы.¹²⁵

Як бачимо, зміст і структуру тексту перекладач розширював порівняно з оригіналом за допомоги текстових вставок — не ви-

¹¹⁴ Там само, 74–196.

¹¹⁵ Там само, 80.

¹¹⁶ Там само, 123–125.

¹¹⁷ Там само, 132–133.

¹¹⁸ Там само, 166–167.

¹¹⁹ Там само, 171–172.

¹²⁰ Там само, 80–82.

¹²¹ Там само, 132.

¹²² Там само, 133.

¹²³ Там само, 171.

¹²⁴ Там само, 181.

¹²⁵ Там само, 177.

ключено, щоб переконати читача у спільності походження та побуту українців і росіян.

Стосовно опису росіян в розділі «РОССИАНЫ»¹²⁶, то тут етнографічна інформація залишилася без суттєвих змін порівняно з німецьким оригіналом. У перекладі, як і в оригіналі, вміщено відомості про походження росіян, їх історію переміщення племен, межі розселення, мову, зовнішній вигляд, характери, станову систему, вбрання, харчування, землеробство, скотарство, сільський і міський побут, торгівлю, промисловість, транспорт, гігієну, хвороби, віросповідання, розваги, звичаї та обряди. Утім, порівняння оригінального та перекладного текстів показало, що первісні відомості оригіналу під час перекладу реструктурувалися й розширювалися, а деякі описи зазнали більших трансформацій, аніж інші. Це, зокрема, стосувалося інформації про історію Московії та її правонаступниці Російської імперії: їх пов'язано з Київською Руссю. Трапляються зміни й у відомостях про зовнішній вигляд та звичаї різних класів станової системи, а в останній додано як окремий клас «духовенство». Крім того, в перекладі детально описано загальні моральні принципи росіян та їхні звичаї й традиції спілкування. Інформацію про віросповідання доповнено оповіддю про щире набожність (за канонами християнської [православної] віри) та страх перед забобонами¹²⁷ й примарами (нагадаю, в оригіналі говорилося, що росіянам забобони не притаманні!¹²⁸). Є в перекладі й приклади, що додатково засвідчують відмінності між двома народами на рівні традицій харчування як складника побутової культури. Так, у тесті міститься згадка про «російський чай», цілком відмінний від чаювання українців, які замість чаю використовували напар із трав та ягід: «такъ же сбитень, Русскій чай, варимый изъ воды, меду, стручковаго перцу, лавроваго листу и не много уксусу, который напитокъ пьютъ горячій»¹²⁹.

Як бачимо, переклад етнографічної праці засвідчує відмінності між українським та російським народами. До того ж, у вступі до першої та четвертої частин видання (в розділах «РОССИАНЫ» та «МАЛОРОССИЙСКІЕ КОЗАКИ (бывшіе)») подеколи натра-

¹²⁶ Там само, 74–196.

¹²⁷ Там само, 186–192.

¹²⁸ Georgi, *Beschreibung*, 4: 500.

¹²⁹ Георги, *Описание*, 4: 141.

пляємо на використання слів «Украина» та «[козаки/границы] украинскіе» чи «[Гетьманъ] украинскій / украинская [дивизія]»; щоправда, їх застосовано до опису ситуації здебільшого не XVIII, а XVII ст. Крім того, такі пасажі, як: «Вся Страна, составлявшая послѣ Бѣлогородскую Губернію да и всю Украину, такъ и по днесь называемую, оставалась въ пустѣ»¹³⁰, чи: «Хотя древніе прѣделы Малой Россіи были гораздо обширнѣе, какъ изъ выше описаннаго явствуешь, но какъ сей Край Россіи тогда не назывались такъ же и Малою Россією»¹³¹ дозволяють ствердити, що перекладач вважав легітимною не лише Україну як певну сутність, а й її назву¹³².

Відомості про українців у російськомовному виданні

Назва розділу	Сторінки в розділі	Етнографічні критерії опису
РОССИАНЫ	74–196 (123)	Походження та історія, територія, господарство (промисловість), побут (сільський), одяг
КОЗАКИ	197–199 (3)	Походження та історія, територія, зовнішній станова система
ЧУГУЕВСКИЕ КОЗАКИ	216 (1)	Походження та історія, побут
МАЛОРОС-СІЙСКІЕ КОЗАКИ (бывшие)	233–346 (113)	Походження та історія, територія, мова, зовнішній вигляд, особливості характеру, станова система, господарство (промисловість, торгівля, землеробство, тваринництво), побут (міський, сільський), одяг, харчування, віросповідання
ЗАПОРОЖСКІЕ КОЗАКИ (бывшіе)	347–377 (31)	Походження та історія, територія, станова система, господарство (торгівля, землеробство), побут (сільський), одяг, харчування, загальноприйняті традиції, віросповідання

¹³⁰ Там само, 234.

¹³¹ Там само, 338.

¹³² Книгу надруковано в Санкт-Петербурзі після цензурного дозволу!

* * *

Поява наприкінці XVIII ст. узагальненої, частково скомпільованої, етнографічної праці німецького науковця Йогана Готліба Георгі мала величезне значення. Завдяки систематизації інформацій різного змісту за ключовими ознаками, науковець запропонував і вперше оприлюднив впорядковану систему класифікації народів, задовго до інституалізації етнографії як окремої науки. Використання таких наукових методів, як спостереження, опис, порівняння та узагальнення результатів численних мандрівок, сприяло формуванню майбутньої кодифікації етнографічних досліджень народів Російської імперії.

Порівняльний аналіз текстів німецькомовного та російськомовного видань описів українського та російського народів дає підставу стверджувати, що в перекладеній М. І. Антоновським праці Георгі первісні описи обох народів було суттєво розширено та реструктуровано, а також чіткіше окреслено критерії описів та виявлено подібності й відмінності інформацій про українців і росіян. Зокрема, в німецькому виданні згадки про українців (прямі чи опосередковані) містяться у чотирьох розділах, натомість у перекладі російською таких розділів п'ять: три розділи залишилися без змін¹³³, а один розділ німецькомовного видання¹³⁴ замінено на два російськомовні¹³⁵.

Структурування етнографічного опису цілком відповідало тогочасним тенденціям денаціоналізації, проте сам опис виразно засвідчував опуклу різницю між українцями та росіянами. Зрештою, попри імперські акценти в останній частині німецькомовної праці, Георгі присвятив описові українського народу окремий 4-сторінковий розділ «Die Malorussen». Звісно, малий обсяг викладеного тут матеріалу не міг змагатися з обсягом опису росіян у 30-сторінковому розділі «Die Russen», де оповідалося про заснування Києва на Дніпрі «росіянами» в V ст.¹³⁶ Разом з тим про українців у «Die Malorussen» наводилися, хай і побіжно, всі ключові етнографічні відомості, які давали змогу скласти уявлення про український на-

¹³³ «Die Russen» («Росіяни»), «Die Kasaken» («Козаки») та «Die gewesenen saporoger Kasaken» («Колишні запорозькі козаки»).

¹³⁴ «Die Malorussen» («Малоросіяни»).

¹³⁵ «ЧУГУЕВСКИЕ КОЗАКИ», «МАЛОРОССИЙСКИЕ КОЗАКИ (БЫВШИЕ)».

¹³⁶ Georgi, *Beschreibung*, 4: 471.

род станом на другу половину XVIII ст.: історію появи, територію проживання, мову, зовнішній вигляд, риси характеру, адміністративно-суспільний устрій і станову систему, побут (сільський та міський), одяг (чоловічий та жіночий), харчування (їжу й напої), віросповідання, звичаї, традиції.

Про козаків та, зокрема, запорожців відомостей наведено ще менше, аніж про «малоросіян». Для прикладу, на 5 сторінках розділу «Die gewesenen saporoger Kasaken» («Колишні запорозькі козаки») Георгі описує лише найосновніше: походження, військово-адміністративний устрій, побут, їжу, вбрання, звичаї та віросповідання. Ще стисліша інформація міститься у 3-сторінковому розділі «Die Kasaken» («Козаки»): тільки про загальний побут і військовий устрій нерегулярних військових формувань.

У російськомовному виданні відомості про українців, себто «малоросіян», не виокремлено в окремий розділ — на відміну від німецького оригіналу. По суті, Антоновський після обробки та редагування вплив первісний німецький текст з «Die Malorussen» до розділів «РОССИАНЫ» та «МАЛОРОССИЙСКІЕ КОЗАКИ (бывшие)». Проте брак окремого розділу про «малоросіян» аж ніяк не применшує відмінностей між двома народами, описаними в рамках спільного розділу, а до того ж інформацію про українців достатньо обговорено у п'яти інших розділах. Отже, заслуга Антоновського полягає не стільки у написанні «статті про історію Малої Росії», скільки в перекладі та доповненні первісних матеріалів у розділах: «XII. О РОССИАНАХЪ» (цей текст збільшено на 93 сторінки); «XXIII. О Козакахъ Малороссійскихъ бывшихъ купно съ начертаніемъ Исторіи о Малой Россіи» (це заміник розділу «Die Malorussen», збільшений на 109 сторінок); «XXIV. О Козакахъ Запорожскихъ бывшихъ» (збільшено на 26 сторінок).

Як видається, сам факт відокремлення українського народу від російського і в німецькомовному, і в російськомовному виданнях можна розцінити як певний історико-культурний здобуток на тлі експансії російського імперського дискурсу. До таких самих здобутків треба віднести й змістове наповнення тексту. Адже завдяки деталізованому опису етнічних характеристик, звичаїв, побуту, одягу, традицій і віросповідання українців у порівнянні з росіянами чіткіше окреслювалися відмінності між обома народами. До того ж, побіжно акцентувалася увага на схожості українців та

поляків. Врешті-решт, текстовий опис українців носив мажорне забарвлення, що додавало позитиву в його сприйняття тогочасними мешканцями України.

Bibliography

- Balushok, Vasyi & Oliinyk, Maryna. «Vyshyvka na odiazi ukrainsiv: vid davnoi Rusi do modernu (vidpovid suchasnym skeptykam).» *Narodoznavchi zoshyty* 4 (2022): 798–813.
- Beauplan, Le Sieur de. *Description des contrees du royaume de Pologne contenuës depuis les confins de la Moscovie, jusques aux limites de la Transilvanie*. Rouen: Jacques Cailloué, 1651.
- Beauplan, Le Sieur de. *Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne. Contenues depuis les confins de la Moscouie, iusques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façons de viures, et de faire la Guerre*. Rouen: Jacques Cailloué, 1660.
- Beauplan, Le Sieur de. *Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne. Contenues depuis les confins de la Moscouie, iusques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façons de viures, et de faire la Guerre*. Paris, 1661.
- Beauplan, Le Sieur de. *Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne. Contenues depuis les confins de la Moscouie, iusques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façons de viures, et de faire la Guerre*. Rouen, 1673.
- Brun, F., trans & notes. *Putevye zapiski Eriha Lassoty, otpravlennogo rimskim imperatorom Rudol'fom II k zaporozhcam v 1594 g.* Sankt-Peterburg: Tipografiya P. P. Merkul'eva, 1873.
- Doroschenko, Dmytro. *Die Ukraine und Deutschland*. München: Ukrainische Freie Universität, 1994.
- Fabri, J. E. *Handbuch der neuesten Geographie für Akademien und Gymnasien: nebst einer einleitung in die mathematische und physikalische erdbeschreibung, einem kurzen abriß dergeogr. litteratur und einem umständlichen register*. 2 bd. Halle: Hemmerdeschen Buchhandlung, 1784–1785.
- Fabri, J. E. *Handbuch der neuesten Geographie für Akademien und Gymnasien: nebst einer einleitung in die mathematische und physikalische erdbeschreibung und einem vollständigen register*. Halle: Hemmerde und Schwetschke, 1790.
- Fabri, J. E. *Handbuch der neuesten Geographie: nebst einer einleitung in die mathematische und physikalische Erdbeschreibung und vollständigem register*. Halle: Hemmerdeschen Buchhandlung, 1787.
- Friebe, Wilhelm Christian. *Ueber Russlands handel, landwirthschaftliche kultur, industrie und produkte Ueber Russlands handel, landwirthschaftliche*

- kultur, industrie und produkte: nebst einigen physischen und statistischen Bemerkungen*, bd. 3: *Die nach dem Schwarzen Meere zu Gelegenen Russischen Provinzen*. Gotha; St. Petersburg; Dittmar: Gerstenberg, 1796.
- Georgi, Iogann Gottlib. *Opisanie obitayushchih, v Rossijskom gosudarstve narodov, takzhe ih zhitejskih obryadov, ver, obyknovenij, zhilishch, odezhd i prochih dostopamyatnostej*, transt. from Germ. 2 p. Sankt-Petersburg: Ivan Glazunov, 1795–1796.
- Georgi, Iogann Gottlib. *Opisanie vsekh, obitayushchih v Rossijskom gosudarstve, narodov i ih zhitejskih obryadov, obyknovenij, odezhd, zhilishch, veroispovedanij i drugih dostopamyatnostej*, transt. from Germ. 4 p. Sankt-Petersburg: Ivan Glazunov; Imp. akad. nauk, 1799.
- Georgi, Iogann Gottlib. *Opisanie vsekh v Rossijskom gosudarstve obitayushchih narodov, takzhe ih zhitejskih obryadov, ver, obyknovenij, zhilishch, odezhd i prochih dostopamyatnostej*, transt. from Germ. 3 p. Sankt-Petersburg: C. W. Miller; Tip. Artiler. i ingener. shlyahet. kadet. corpora, 1776–1777.
- Georgi, Johann Gottlib. *Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidung und übrigen Merkwürdigkeiten*. 4 ausg. St. Petersburg: Carl Wilhelm Müller, 1776–1780.
- Georgi, Johann Gottlib. *Description de toutes les nations de l'Empire de Russie, où l'on exposé leurs moeurs, religions, usages, habitations, habillemens et autres particularités remarquables*, trad. de l'allemand. 3 col. St. Pétersbourg: Charles Guillaume Müller; De l'Imprimerie du Corps des cadets nobles du génie et de l'artillerie, 1776–1777.
- Hammerdörfer, Karl. *Geschichte der Ukrainischen und Saporogischen Kosaken, nebst einigen Nachrichten von der Verfaßung und den Sitten derselben*. Leipzig: Weygandschen Buchhandlung, 1789.
- «HEÓRHI Ivan Ivanovych.» In *Ukrainska radianska entsyklopediia*, 2nd ed., vol. 2: *Boronuvannia — Herheli*, 532. Kyiv: Holovna redaktsiia URE, 1978.
- Hrytsak, Yaroslav. *Narysy istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX st.* Kyiv: Geneza, 1996.
- Kappeler, Andreas. *Nerivni braty: ukraintsi ta rosiiany vid serednovichchia do suchasnosti*, transl. from German by V. Kamianets. Chernivtsi: Knyhy — XXI, 2018.
- Plokhii, Serhii. *Brama Yevropy: istoriia Ukrainy vid skifskykh voien do nezalezhnosti*, rev. and suppl. ed. Kharkiv: KSD, 2021.
- Potocki, Jan. *Fragments historiques et géographiques sur la Scythie, la Sarmatie et les Slaves*. T. 1. Brunswick: Librairie des Ecoles, 1796.
- Scherer, Jean-Benoit. *Annales de la Petite-Russie: ou, Histoire des Cosaques-Saporogues et des Cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie, depuis leur origine jusqu'à nos jours; suivie d'un abrégé de l'histoire des hettmans des Cosaques, & des pièces justificatives: traduite d'après les manuscrits conservés à Kiow, enrichie de notes*. 2 t. Paris: Cuchet, 1788.

- Schottin, Reinhold, comp. *Tagebuch des Erich Lassota von Steblau: nach einer Handschrift der von Gersdorff-Weicha'schen Bibliothek zu Bautzen herausgegeben und mit Einleitung und Bemerkungen begleitet*. Halle: G. Emil Barthel, 1866.
- Schottin, Reinhold, comp. *Das Diarium des Erich Lassota von Steblau: mitgetheilt aus einer Handschrift der v. Gersdorf-Weicha'schen Stiftsbibliothek*. Budissin: Monse, 1854.
- Shamenkov, Serhii. «Obrazy kozakiv ta meshkantsiv hetmanshchyny 1780-kh rokiv — istoriia tsykladu maliunkiv iz rukopysu O. Shafonskoho.» *Strii* 2 (1) (2020): 103–106.
- Shamenkov, Serhii. «Sermiaha, zhupan ta hermiak u harderobi ukrainskykh kozakiv XVII stolittia.» *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy* 7 (2021): 462–471.
- Simonovskij, Petr. *Kratkoe opisanie o kozackom malorossijskom narode i o voennykh ego delakh, sobrannoe iz raznykh istoriy inostrannykh, nemeckoy — Bishenga, latinskoy — Bezol'di, francuzskoy — SHeval'e i rukopisey russkikh, chrez Bunchukovago Tovarithcha Petra Simonovskago, 1765 goda*. Moskva: Universitetskaya tipografiya, 1847.
- Strahtenberg, John von. *An histori-Geographical description of the north and eastern part of Europe and Asia; but more particularly of Russia, Siberia, and Great Tartary; both in their ancient and modern state: together with an entire new polyglot-table of the dialects of 32 tartarian nations: and a vocabulary of the Kalmuck — Mungalian tongue. As also, a large and accurate map of those countries; and variety of cuts, representing Asiatick-Scythian Antiquities*. London: W. Innys and R. Manby, 1736.
- Strahlemberg, Philipp-Johann. *Nueva description Geographica del Imperio Ruso*. Valencia: Francisco Burguete, 1780.
- Strahlenberg, Philipp Johann von. *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia, In so weit solches Das Gantze Rußische Reich mit Siberien und der grossen Tatarey in sich begreiffet, in einer historisch-geographischen beschreibung der alten und neuern zeiten, und vielen anderen unbekannten nachrichten vorgestellet, nebst einer noch niemahls ans licht gegebenen tabula polyglotta von zwey und dreyßigerley arten tartarischer völker sprachen und einem kalmuckischen vocabulario; sonderlich aber eine grossen richtigen land-charte von den benannten Ländern und andern verschiedenen Kupfferstichen so die asiatisch-scytische antiquität betreffen*. Stockholm: Selbstverl, 1730.
- Strahlenberg, Philipp Johann von. *Description Historique De L'Empire Russien*. 2 t. Aterdam: Desaint & Saillant, 1757.
- Yakovenko, Natalia. *Dzerkala identychnosti: doslidzh. z istorii uiaavlennia ta idei v Ukraini XVI — pochatku XVIII st.* Kyiv: Laurus, 2012.

Abstract***The Systematics of the Ukrainian and Russian Peoples by German Researcher Johann Gottlieb Georgi in a Comprehensive Ethnographic Description of the Russian Empire in the 18th Century***

The article is devoted to highlighting the peculiarities of the ethnographic systematics of the Ukrainian and Russian peoples in the comprehensive work of the German ethnographer, naturalist, traveller, professor of mineralogy, and member of several European academies of sciences, Johann Gottlieb Georgi, dedicated to the description of the peoples of the Russian Empire in the 18th century. A list of editions containing Georgi's most significant ethnographic work, *Description of All Peoples Living in the Russian State, Their Life Customs, Traditions, Clothing, Dwellings, Religions, and Other Memorable Features*, has been compiled.

The study was conducted based on multi-volume editions printed in German and Russian, which contain information about Ukraine and the lives of Ukrainians who were part of the Russian Empire. The structure and content of both editions were analysed to understand the systematics and scope of descriptions of the Ukrainian and Russian peoples. The chapters of the publications describing the ethnographic characteristics of Ukrainians and Russians were identified. Differences in scope and textual content were found between the original German-language and translated Russian-language editions in terms of the systematics and ethnographic description of Ukrainians and Russians. The main criteria for the systematics of information about the two opposing peoples in both publications were outlined, and conclusions were drawn about the completeness and peculiarities of the ethnographic description.

Keywords: systematics, ethnographic description, Ukrainian people, Russian people, Johann Gottlieb Georgi, Mykhailo Ivanovych Antonovskyi.

Валентина Шандра

До історії першого народного училища у Києві

Проаналізовано чинники заснування у 1789 р. Київського головного народного училища та з'ясовано обставини його закриття у 1809 р. Простежено ставлення державної адміністрації, місцевих органів влади та киян до цієї школи, встановлено чисельний і соціальний склад учителів та учнів. Зауважено, що у ньому безкоштовно надавалась початкова і середня освіта. Київське головне народне училище постало як один із засобів імперського центру забезпечити лояльність підданих через русифіковану освіту. Російська держава зважала на історичне значення Києва для імперського утвердження у краї, а тому запроваджувала російську школу. Етнічне походження місцевої людності — українців і поляків — до уваги не бралось попри те, що училище утримувалося на кошти річпосполитської Едукаційної комісії (Komisja Edukacji Narodowej) та міського бюджету Києва. Заснування училища було підтримане киянами, що свідчило про прагнення загалу до освіти й розуміння її соціальної значимості. У традиціях магдебурзького права городяни виявили активність і придбали на кошти міста приміщення для училища. Вирішальну роль при забезпеченні школи професійними педагогами та налагодженні навчання зіграла Києво-Могилянська академія, вихованці якої почали тут викладати. За двадцять років існування школи в ній отримало знання близько 2 тисяч дітей, здебільшого на початковому рівні нижчих класів. Київське головне народне училище не витримало перевірки часом, припинивши своє існування в часи освітніх реформ Александра I, проте послужило солідною базою для відкриття у Києві нових навчальних закладів — гімназій вищих наук та повітових і парафіяльних шкіл з уточненими становими рівнями освіти.

Ключові слова: Київське головне народне училище, навчання, кияни, Київ, Російська імперія.

Історія Київського головного народного училища є показовою у кількох аспектах. Воно було ровесником Французької революції і час його функціонування припав на злам XVIII–XIX століть, коли переосмислювались взаємини між людиною і державою. Утім, на противагу проголошеним революцією правам і свободам усіх громадян, Російська імперія поклала в основу змін державу. Саме тоді Катерина II взяла освіту під державний контроль, надавши їй світського характеру й усунувши церкву від монополії на знання. В основу такого, нехай і своєрідного, запозичення західного досвіду було покладено передусім австрійську шкільну систему, що влаштовувала імператрицю стандартністю своєї триступеневої моделі: для сіл, міст і для губернських центрів. У «регульованій державі» це обіцяло прискорення уніфікації та інтеграції багатостічної людності в складі Росії¹.

У пошуках форм організації та нагляду за освітою було проведено відомчий розподіл територій і «нарізання» навчальних округів, тому Київське головне народне училище встигло побувати у підпорядкуванні Петербурзької головної комісії з народних училищ, Віленського навчального округу, а на локальному рівні — генерал-губернатора, губернатора і Київського приказу громадської опіки. За час його існування на престолі змінилося три імператори, кожен з яких по-своєму розумів значення освіти у модернізації суспільства. Зокрема, після ліквідації Речі Посполитої російська адміністрація, запроваджуючи державні школи, вже апелювала до соціокультурного оновлення Києва як «давньої колишньої столиці Росії». Такий постулат легітимізував право імперії русифікувати людність новонабутих територій за посередництва освіти як надійного інструмента. Державна школа, на переконання імперської влади, мусила не лише навчати і виховувати, а й прищеплювати панівну ідеологію з метою формування єдиного імперського простору.

Якщо розглядати освітню реформу у ширшому контексті, то завважимо і його соціальну мету: російська держава прагнула забезпечити знаннями нижчі соціальні прошарки. Адже досі освіту здобували тільки привілейовані верстви, а для нижчих станів вона

¹ Исабель де Мадариага, *Россия в эпоху Екатерины Великой*, пер. с англ. Н. Л. Лужецкой (Москва: Новое литературное обозрение, 2002), 786–787.

практично була недоступною. Щоб подолати відставання від західних монархій, особливо у розвитку міст, верховна влада Російської імперії намагалася, не ліквідуючи кріпацтва, сформувати за допомоги освіти «третій стан». Тож головні народні училища призначалися для мешканців міст — т.зв. «середнього роду людей»². Мабуть, саме тому Катерина II знехтувала пропозицією українських депутатів Законодавчої комісії 1767 р. створити власний університет, обмежившись народними училищами. В укладанні їхнього статуту 1786 р., як і в написанні підручників для них взяв участь запрошений із Сербії директор темешварських шкіл Федір Янкович де Мірієво. Спершу передбачалося, що їх буде засновано у 25 внутрішніх губернських містах, серед них і в Києві, а з 1788 р. — на приєднаних до Російської імперії територіях. Ось так 1 травня 1789 р. і було відкрито Київське головне народне училище.

Хоч цей навчальний заклад проіснував недовго, всього 20 років, його діяльність не залишилась поза увагою істориків освіти та істориків Києва. Найбільше статей і повідомлень про нього вміщено свого часу на сторінках альманаха «Киевская старина». Так, Садовський опублікував огляд історії училища як першого світського навчального закладу в Києві, що передував заснуванню Київської першої гімназії³. Літературознавець Василь Доманицький детально описав обставини, за яких було відкрито училище, та, солідаризуючись із попередником, теж визнав його «першим недуховним освітнім закладом у Києві»⁴. У 1893 р. Микола Рижков у невеликому повідомленні наполягав, що метою заснування училища була активна протидія єзуїтським школам з їхнім антиросійським і антиправославним спрямуванням з огляду на неосвіченість «південно-руського народу», який страждав від

² Більше про це див.: Дэвид Гриффитс, «Восприятие отсталости в XVIII веке: проекты создания третьего сословия в Екатерининской России», в *Екатерина II и ее мир: Статьи разных лет* (Москва: НЛО, 2013), 251–280; Сергей Рождественский, *Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX веках* (Санкт-Петербург: Тип. М. А. Александрова, 1912), 1: 563, 573.

³ Садовский, «Столетие Киевской первой гимназии как учебного заведения», *Киевская старина* 11(1889): 423–429.

⁴ В[асиль] Д[оманицкий], «К начальной истории Киевского народного училища» (1789–1803), *Киевская старина* 10 (1900): 1–10.

гніту поляків⁵. Володимир Іконников завважив, що училище розмістили на Подолі завдяки тому, що тутешня людність займалася ремеслами і торгівлею, як і годилося третьому станові⁶. Володимир Маслійчук майстерно вписав навчальний заклад в адміністративні та освітні реформи російської держави кінця XVIII — початку XIX ст.⁷, зокрема й в аспекті зміни геополітичних координат самого Києва.

У цьому дослідженні мова піде про чисельність учнів цієї школи, про їхнє соціальне походження, про освітній рівень учителів, а також про організацію в ній навчання.

Приміщення та матеріальне забезпечення училища

За браком приміщення відкриття училища у Києві затягнулося. Йшлося не тільки про саме приміщення, а й про те, у якій частині міста його розмістити. Київський і галицький митрополит Самуїл у 1786 р. пропонував розташувати його на території Софійського собору поблизу Академії, в одному з двоповерхових флігелів, де на верхньому поверсі діяло б училище, а на нижньому — кімнати для 12 учителів⁸. Правитель Київського намісництва Сергій Ширков, котрий тоді щойно обійняв посаду, орієнтувався на двоповерхову кам'яну будівлю поруч із собором, вкриту залізом, де мешкали монахи⁹. У серпні 1789 р. він повідомляв Петру Завадовському, очільнику Головної комісії із народних училищ, що школа діятиме

⁵ Н[иколай] Рыжков, «Открытие в Киеве главного народного училища в 1789 году», *Киевская старина* 7 (1893):136–137.

⁶ Владимир Иконников, Киев в 1654–1855 гг.: *Исторический очерк* (Киев: Тип. Университета св. Владимира, 1904), 70.

⁷ Володимир Маслійчук, «Училищна реформа у Київському намісництві та Київське головне народне училище (1788–1796 рр.)», *ЕМІНАК* 2 (2017): 26–31; його ж, *Здобутки та ілюзії. Освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XVIII–початку XIX ст.* (Харків: Харківська державна академія культури, 2018).

⁸ *Сборник материалов для истории просвещения в России*, т. I: Учебные заведения в Западных губерниях до учреждения Виленского учебного округа 1783–1803 (Санкт-Петербург: Издание Министерства народного просвещения, 1893), 13–14.

⁹ *Сборник материалов для истории просвещения в России*, I: 27–28.

на Подолі у будинку ліквідованої банківської контори до завершення ремонту будівлі при Софійському соборі. Тим часом кияни заявили, що майже всі учні живуть на Подолі, і вони як батьки просять адміністрацію, аби училище й надалі залишалося саме тут. Адже через гористу місцевість Києва та через віддаленість Софії їм буде важко, особливо за негоди, водити дітей у Старе місто. Їхнє прохання підтримав і Петро Симоновський, директор народних училищ Київського намісництва¹⁰. Оскільки ж правління державного асигнаційного банку продало будинок, призначений для розміщення школи, губернському поштамту, то батьки учнів вирішили придбати для училища власну будівлю. Сергій Ширков дозволив їм купити її у генерал-майора артилерії, кавалера Нілуса, тож власне тут училище й розмістилося 7 жовтня 1789 року. Будинок Нілуса стояв на території парафії Миколи Доброго, на вулиці Різдвяній (Рождественській), і був достатньо великим, з двома флігелями. У ньому, як запевняв Петра Завадовського правитель намісництва, могло навчатися до 200 дітей¹¹.

Проте вже 1805 р. будинок оцінювали як старий, що вимагав ремонту, а його розташування серед дерев'яних будівель Подолу наражалося на небезпеку від пожежі¹². Відтак, у 1812 р. училище було переведене на Печерськ, у Липки, до приміщень колишнього Кловського монастиря¹³. Однак це перенесення викликало спротив киево-подільської громади, яка, апелюючи до магдебурзьких прав міста, звернулася до адміністрації з вимогою повернути школу на Поділ як на більш заселену міську дільницю¹⁴. Про невдоволення киян було повідомлено міністрові освіти графу Олексію Розумовському, який рекомендував адміністрації розібратися на місці. Директор щойно заснованої гімназії Яків Мишковський ознайомив губернатора з програмою залучення Києва до державної освіти шляхом заснування парафіяльних і повітових шкіл та гім-

¹⁰ Там само, 73–74.

¹¹ Там само, 75–76, 453; Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України), ф. 707, оп. 314, 1811 р., спр. 3, арк. 538.

¹² *Сборник материалов для истории просвещения в России*, т. III: *Учебные заведения в Западных губерниях 1805–1807* (Санкт-Петербург: Издание Министерства народного просвещения, 1898), 77.

¹³ Садовский, «Столетие», 429.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 314, 1810 р., спр. 1, арк. 14.

назії, а також із виділеними для цього коштами. Згідно з цією програмою, існування головного народного училища вже не передбачалося, а тим більш не йшлося про його повернення на Поділ¹⁵.

Що ж до утримання училища, то, на відміну від парафіяльних шкіл, котрі традиційно забезпечувала громада, держава для головних народних училищ запроваджувала державне утримання з безкоштовним навчанням. Для цього кожному губернському приказові громадської опіки виділялося 15 тис. руб. Зокрема, на Київське головне народне училище було виділено 3736 руб. Починаючи від 1798 р. ці кошти надходили з засобів ліквідованої річпосполитської Едукаційної комісії (*Komisja Edukacji Narodowej*), яка свого часу перебрала рухомі й нерухомі маєтності та грошові капітали на той час уже розпущеного Товариства єзуїтів¹⁶, що їх у документації зазвичай називали «поезуїтськими сумами». Після останнього поділу Речі Посполитої, згідно з розпорядженням 1797 р. генерал-губернатора Олександра Беклешова, «поезуїтські суми», крім тих, що йшли на утримання війська, було порівну розподілено між Мінським, Волинським, Подільським і Київським наказами громадської опіки, а певна частка перейшла в розпорядження Білоруського приказу¹⁷. Крім цих коштів, варто згадати й громадську та приватну благодійність, зокрема субсидії міської думи¹⁸.

Учителі

На серйозне ставлення імперської влади до організації головних народних училищ вказує те, що в 26 губерніях викладало 300 учителів, частину з яких передбачалося відправляти на навчання до Англії. Йшлося про 100 осіб: зокрема з Київської академії мало їхати 30 кандидатів, з Чернігівської і Переяславської семінарії —

¹⁵ Там само, арк. 74–82.

¹⁶ Див. докл.: *Komisja Edukacji Narodowej: Konterst historyczno-pedagogiczny, pod redakcją Katarzyny Dormus, Bożeny Popiołek, Agnieszki Chłosty-Sikorskiej, Ryszarda Ślęczk* (Kraków, 2014).

¹⁷ Иконников, *Киев в 1654–1855 гг.*, 109–110; *Сборник материалов для истории просвещения в России*, I: 725–727.

¹⁸ Маслійчук, «Училищна реформа,» 28; *Столетие Киевской первой гимназии (1809–1811–1911)*, т. II: *Обзор истории гимназии* (Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1911), 56.

по 15 та ще 40 осіб з навколишніх єпархій¹⁹. Про долю цього проєкту виявити детальніших свідчень не вдалося, проте він показує, що держава мала на меті взяти на себе контроль над доступом до професії педагога. Найімовірніше, проєкт було відкладено, натомість заснували 4-класну учительську семінарію (1783–1801), у якій вивчали ті самі предмети, що й у Головному народному училищі Петербурга, при якому вона діяла²⁰. До Петербурга з Києва виїхало четверо вихованців Києво-Могилянської академії (далі — КМА), які, завершивши там навчання, повернулися додому. При їх відборі, що ним займався приказ громадської опіки та Головна комісія народних училищ, рекомендувалося враховувати знання та здібності («природні дані») з перспективи майбутнього вчителювання²¹.

В училищі, згідно зі штатом, мало бути шестеро вчителів, причому таких, які б користувалися довірою батьків. Отож перші педагоги були вихованцями КМА, що пройшли курс семінарії і прибули з Петербурга до Києва з книгами та посібниками. Найвідомішим серед них був Максим Берлинський, якого за рекомендацією директора Петербурзької учительської семінарії призначили вчителем у вищих класах. Він викладав природничу і загальну (політичну) історію та географію у 3–4-му класах. Популярність серед киян Берлинський здобув як автор «Краткой российской истории», «Малороссийской истории» та «Краткого описания Киева», кошти на видання яких надав сам імператор²².

Іван Карбановський, уродженець Київського намісництва, був відряджений Головною комісією народних училищ із Петербурга до Києва у 1788 р. для викладання арифметики, геометрії, механіки, фізики, цивільної архітектури, латини та російської мови також у вищих, 3–4-му класах²³. Максим Громницький, родом киянин, викладав усі предмети в 2-му класі, а Семен Стефанович, вихованець Чернігівської семінарії, КМА і Петербурзької семіна-

¹⁹ *Сборник материалов для истории просвещения в России*, I: 16.

²⁰ Владимир Григорьев, *Исторический очерк русской школы* (Москва: Т-во тип. А. И. Мамонтова, 1900), 279, 288.

²¹ *Сборник материалов для истории просвещения в России*, I: 16.

²² ЦДІАК України, ф. 2162, оп. 1, спр. 166, арк. 28.

²³ *Сборник материалов для истории просвещения в России*, I: 30, 31.

рії, вихідець із священницької родини Чернігівщини, навчав малюванню у 1-му, згодом у 2-му нижчому та у всіх класах.

На 1790 р. припадають перші кадрові зміни в училищі. Учителем 1-го класу став «виписаний з Київської академії», з класу філософії, Петро Лелянський, уродженець Київського намісництва. Німецьку мову, обрану для вивчення серед решти іноземних мов, став викладати учитель КМА Карл Ремер, «природний німець», а з 1791 р. — 30-річний син кошавського купця Самійло Храпанов з Прейсбурга, який викладав німецьку і в Академії. Освіту він здобув в Угорщині, де студіював філософію та математику²⁴.

Хвороба, засвідчена лікарською управою, примусила Івана Карбановського покинути вчителювання. На звільнене місце Київський приказ громадської опіки запросив 31-го річного дворянина Василя Берлинського, учителя з 8-ми літнім стажем, набутим у Вітебській школі. Він був родом з Малоросії, вихованцем КМА, і шукав нагоди повернутися до «своєї вітчизни». У Гірничому корпусі Петербурга Берлинський вивчав математику, хімію, фізику, натуральну історію, «пробірне мистецтво» і металургію, а для опанування учнями своїх предметів укладав власні підручники²⁵.

У 1799 р. з Петербурга приїхав і колишній студент КМА (де навчався до риторики), вихованець Петербурзької учительської семінарії 25-ти річний Микола Шульговський, вихідець із київських дворян, який у столиці студіював математичні науки, механіку і фізику. Приказ громадської опіки визнав його здібним педагогом для викладання у 2-му вищому класі. У 1-му класі навчав російської граматики 33-ти літній Василь Козачинський з київських міщан, студент класу філософії КМА²⁶. У 1804–1809 рр. історію та географію викладав Іван Холщевніков, вихованець Тверської духовної та Петербурзької учительської семінарій. Починаючи з 1805 р. німецької, російської і латинської мови та словесності на-

²⁴ Там само, 31, 413, 419, 453–454, 458; *Столетие Киевской первой гимназии (1809–1811–1911)*, т. I: *Именные списки и биографии должностных лиц и воспитанников гимназии*, (Київ: Тип. С.В.Кульженко, 1911), 182.

²⁵ ЦДІАК України, ф 707, оп. 314, 1803 р., спр. 2, арк. 2–6; *Сборник материалов для истории просвещения в России*, I: 189, 447.

²⁶ *Столетие Киевской первой гимназии*, I: 101, 214; *Сборник материалов для истории просвещения в России*, I: 156, 420, 440, 453–455.

вчав Пилип Орловський, син священника зі Смоленської губернії, де він закінчив місцеву духовну семінарію і спершу викладав у Смоленському головному народному училищі²⁷.

Усі вчителі, за винятком Василя Берлинського, були одружені й мали по кілька дітей. Заробітну платню їм видавали раз на три місяці, і складалося вона з жалування та квартирних. На розмір жалування впливали кількість уроків і клас викладання. Наприклад, Василь і Максим Берлинські отримували в 1803 р. по 400 руб., Семен Стефанович, враховуючи навчання малюванню, — 350 руб., Самуїл Храпович — 300 руб., Микола Шульговський — 275 руб., Василь Козачинський — 150 руб. Двом останнім доплачували квартирні і по 125 руб. на опалювання. Крім того, викладачам додавали ще по 10 руб. 95 коп. на свічки²⁸.

Посаду директорів обіймало кілька осіб і вони, за вимогою статуту, мусили любити науку та цінувати виховання²⁹. Першим директором був Петро Симоновський, високоосвічена, знана й шанована людина, чиє призначення піднесло престиж школи в очах киян; він очолював заклад до 1798 р., отримавши за службу чин статського радника та орден св. Володимира 4 ступеня³⁰. Від 1798 р. посаду директора обіймав колезький асесор Микола Політковський, який, крім адміністрування, перекладав твори Адама Сміта, Жана-Батиста Сея, Антоніо Бертолоні³¹. У 1800 р. його змінив Іван Глейніг, родом німець, вихідець із прусських дворян. Його послужний список відрізнявся тим, що він, як підданий Російської імперії, перебував у 1776–1793 рр. на військовій службі в ранзі майора, а освіти здобув власним коштом у Кенігсберзькому університеті³². У домі Глейніга служило подружжя київських міщан Недостопенків, котрому він, як дізнаємося із скарги, поданої ними 1804 р. губернатору Олександрову Тормасову, не сплатив

²⁷ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 314, 1811 р., спр. 3, арк. 538; *Столетие Киевской первой гимназии*, I: 138–139, 203.

²⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 314, 1803 р., спр. 19, арк. 6.

²⁹ *Сборник материалов для истории просвещения в России*, I: 333.

³⁰ Маслійчук, «Училищна реформа», 27; *Столетие Киевской первой гимназии*, II: 17.

³¹ *Столетие Киевской первой гимназии*, I: 38.

³² ЦДІАК України, ф. 707, оп. 314, 1803 р., спр. 10, арк. 16–18.

47 руб. за рік служби³³. Останнім директором училища (до 5 листопада 1809 р.) був Максим Берлінський, замінивши Глейніга, коли той звільнився з посади³⁴. Утримання директорів було вищим від учительського: наприклад, Іван Глейніг у чині колезького асесора одержував 500 руб. жалування, а також ще 125 руб. квартирних та на дрова для опалення³⁵.

На захист інтересів викладачів стала освітня корпорація, коли заснований у Києві квартирний комітет поширив 1807 р. на декількох з них постоеву повинність. Йдеться про Шульговського і Козачинського, що збудували власні будинки на Подолі й тому потрапили під постой із 4 військових. Протести вчителів підтримував директор училища, а також візитатор Тадеуш Чацький і керівництво Віленського університету³⁶. Вчителів на той час вважали державними службовцями, і на них поширювалися чини згідно з табелем рангів. Так, на відзнаку десятирічної праці Іван Карбановський і Максим Берлінський у 1799 р. отримали чини титулярних радників, Семен Стефанович — чин 12 класу, Василь Козачинський за восьмирічну службу — чин 14 класу³⁷; у 1801 р. Василь Берлінський став титулярним радником. Як і чиновники, учителі складали присягу перед «Богом і святим Євангелієм» служити імператорові «вірною, нелицемірно», не шкодуючи «живота свого до останньої краплі крові»³⁸. Їхня діяльність фіксувалася, як і для чиновників, послужним (формулярним) списком.

Учні

Про відкриття училища і про те, що навчання в ньому буде безкоштовним, містян повідомила Управа благочинія. Проте спершу до нього записалося небагато дітей: 58 учнів і 18 учениць. Щоб привернути більшу увагу до училища, було організовано його урочисте відкриття. 1 травня 1789 р. зранку на Подолі грали міські музики, на свято прибуло понад три тисячі гостей. На балконі

³³ Там само, ф. 533, оп. 1, спр. 499, арк. 3.

³⁴ *Столетие Киевской первой гимназии*, I: 48.

³⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 314, 1803 р., спр. 10, арк. 6.

³⁶ Там само, оп. 315, спр. 8, арк. 8,9; ф. 533, оп. 1, спр. 441, арк. 2.

³⁷ *Сборник материалов для истории просвещения в России*, I: 443.

³⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 315, спр. 8, арк. 35.

розмістили чиновників і дворян, у залі — киян-подолян. О 10-й годині учні з учителями, в супроводі музик і храмових дзвонів, пройшли до Успенської церкви, де було відправлено літургію за участі архимандрита Катерининського грецького монастиря Якова. Після цього процесія повернулася до училища, де митрополит Київський і галицький Самуїл та протоієрей Софійського собору здійснили водосв'яття, а протоієрей Іоан Леванда, звертаючись до гостей — правителя намісництва, чиновників, дворян, духовенства та киян — виголосив промову про значення училища й освіти для міста та краю. У другій промові, вчителя Івана Карбановського, також наголошувалося на ролі знань, що ними людство збагатилося завдяки відкриттям Колумба, Коперника, Ньютона («Невтона»). Від імені учнів присутніх привітав восьмилітній син надвірного радника Семен Калиновський³⁹. У святковій процедурі брали участь й інші учні, заздалегідь підготовлені вчителями, які добре відповідали на запитання про назви літер. Завершилася подія 31 пострілом з магістратських гармат та обідом для високих гостей і вчителів. Увечері того дня Поділ був яскраво освітлений, а музики грали перед магістратом різні концерти до самої півночі.

Дякуючи цій урочистості кількість учнів помітно зросла. Вже на другий день до школи записалося ще кільканадцять дітей, і навчання розпочали 99 хлопців і 35 дівчат⁴⁰, а в серпні додалося ще 50 осіб⁴¹. Серед причин збільшення кількості учнів варто згадати й успішні публічні випробування, проведені 18 і 19 грудня 1789 р. Діти продемонстрували обізнаність із виголошенням промов, особливо під час диспуту, неначе перенесеного до училища з києво-могилянських практик: один з учнів захищав вченість, а другий йому опонував⁴². Кількість учнів зростала й далі, і станом на 1790 р. охоплювала 250 осіб. Пізніше вона щороку зменшувалося, але в 1802 р. знову підвищилася до 194 осіб⁴³. Динаміку чисельності учнів показано далі в таблиці.

³⁹ Рыжков, «Открытие», 137; *Столетие Киевской первой гимназии*, II: 26.

⁴⁰ *Сборник материалов для истории просвещения в России*, I: 56, 415.

⁴¹ Там само, 73.

⁴² Там само, 79.

⁴³ Рождественский, *Очерки*, 635; *Сборник материалов для истории просвещения в России*, I: 92.

Чисельність учнів⁴⁴

Рік	Кількість учнів	Рік	Кількість учнів	Рік	Кількість учнів
1789 р.	134, серед них дівчат 35	1790 р.	218, серед них дівчат 68	1791 р.	223, серед них дівчат 62
1792 р.	178, серед них дівчат 43	1793 р.	134, серед них дівчат 30	1794 р.	84, серед них дівчат 14
1795 р.	58, серед них дівчат 8	1796 р.	84, серед них дівчат 14	1797 р.	88, серед них дівчат 15
1798 р.	100, серед них дівчат 17	1799 р.	108, серед них дівчат 17	1800 р.	135, серед них дівчат 21
1801 р.	157, серед них дівчат 24	1802 р.	181, серед них дівчат 32	1803 р.	194
1804 р.	192, серед них 37 дівчат	1805 р.	163, серед них дівчат 22	1806 р.	172, серед них дівчат 29
1807 р.	169, серед них дівчат 30	1808 р.	201, серед них дівчат 42	1809 р.	221, серед них дівчат 51

Збережені в Київському історичному архіві поіменні списки учнів, де зазначався статус батьків, дозволяють встановити соціальну приналежність вихованців училища. Станом на кінець 1802 р. вона була такою: 51 особа походила з дворян, 50 із купців, 29 із міщан, 13 із селян, 3 із солдат, 2 з духовенства⁴⁵. На першу половину 1809 р. картина дещо інакша: 69 із міщан, 54 із дворян, 40 із купців, 16 із канцелярських службовців, 13 із військових, 10 із чиновників, 4 із селян, 6 із церковнослужителів, 3 із іноземців, 2 з міських службовців, 1 із козаків, 1 із різночинців. Що ж до дівчат,

⁴⁴ Джерела даних у таблиці: історична записка про Київське головне народне училище, яку склали Іван Карбановський і Максим Берлінський. Див.: *Сборник материалов для истории просвещения в России*, I: 412–448; *Сборник материалов для истории просвещения в России* (Санкт-Петербург: Изд. Министерства народного просвещения, 1902), IV (I): 16; *Столетие Киевской первой гимназии*, II: 49; ЦДІАК України, ф. 707, оп. 314, 1811 р., спр. 3, арк. 538; оп. 314, 1809 р., спр. 3, арк. 95 зв.; оп. 315, спр. 6, арк. 1–3; спр. 8, арк. 13; спр. 9, арк. 50.

⁴⁵ *Сборник материалов для истории просвещения в России*, I: 455–456.

які навчалися зазвичай у початкових класах, то більшість були доньками купців, дворян і міщан. У порівнянні з іншими головними народними училищами дівчат у Київському було найбільше. Наприклад, при відкритті 4-го класу в 1791 р. до нього вступило 10 учнів і 3 учениці, а наступного року — 16 учнів і 3 учениці⁴⁶. На це звернула увагу Олена Ліхачова, вказавши, що у Московській губернії в 1794 р. не навчалася жодної дівчини⁴⁷, а при відкритті Могильовського училища до нього було зараховано лише 7 дівчат, і така сама їхня кількість була у Вітебському училищі в 1794 р.⁴⁸. Ймовірно, більша кількість дівчат у Київському училищі опосередковано вказує на прихильне ставлення київського соціуму до жіночої освіти, принаймні початкового рівня.

Соціальне походження вихованців Київського училища суперечить твердженню Сергія Рождественського про те, що в головних народних училищах переважала дворянська молодь⁴⁹. Тут кількість дітей дворянського походження була однаковою, ба навіть меншою порівняно з кількістю дітей нижчого соціального походження — міщан і купців. Однак у 1800 р. було запропоновано на кошти вже згадуваної «поєзуїтської суми» посилити дворянський «елемент» шляхом заснування пансіону «для дворянських дітей бідних батьків». В обговоренні цієї пропозиції діяльну участь брав київський губернатор Олексій Теплов, який, звертаючись до приказу громадської опіки, радив не запроваджувати тут, на відміну від решти шляхетських пансіонів, вивчення французької мови, танців, фехтування і верхової їзди — на думку Теплова зайвих для місцевої шляхти. Навпаки, він вважав, що дворянські діти мають опановувати ті самі предмети, що й у вищих класах училища, а приймати до пансіону належить 50 дітей у віці 8-ми років, і утримувати державним коштом лише частину з них. Планувалося винаймати будинок у дружини київського купця Настасії Дунаєвської, і Теплов вимагав, щоб приказ уже на 1 січня 1801 р. заготовив одяг, посуд, дрова та інші необхідні речі для пансіону. До цього

⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 314, 1809 р.,спр. 3, арк. 95; Д[оманицкий], «К начальной истории» 9.

⁴⁷ Елена Лихачева, *Материалы для истории женского образования в России* (Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1893), I: 1086–1796, 285.

⁴⁸ *Сборник материалов для истории просвещения в России*, I: 86, 480.

⁴⁹ Рождественский, *Очерки*, 602.

ж часу кожний маршалок Київської губернії мусив віднайти у своєму повіті для навчання бодай двоє хлопчиків, бажано сиріт, шляхетського походження, які вже перехворіли віспою. Першим на губернаторський заклик зреагував уманський маршалок, запропонувавши двох десятирічних хлопчиків — Андрія Високинського і Павла Ільницького. Тимчасом коштів на пансіон з «поезуїтської суми» забракло, а відтак у грудні 1800 р. пошук шляхетських дітей для навчання припинили⁵⁰. Як бачимо, цього разу намір готувати через школу дітей польських шляхтичів для канцелярської служби в установах Російської імперії не вдалося.

Прикметним є порівняння кількості учнів по класах. Вона була чималою у перших двох — нижчих класах, охоплюючи осіб доволі різного віку: наприклад, у 2-му класі навчалися хлопці 13–16 років, а в 1809 р. одному з учнів, Антону Колтуновському, було навіть 18 років⁵¹. Натомість кількість учнів вищих класів, починаючи від 3-го, суттєво зменшувалася. Це й зрозуміло, адже метою більшості було отримання елементарних знань, після чого вони покидали училище. Так, у 1805 р. вибуло, не закінчивши навчання, 44 учні, з них 5 дівчат, а в 1806 р. — 33, з них 3 дівчат.

Постає питання, як вихованці училища використовували отримані знання. На тих, хто закінчував повний 4-річний курс з відповідним атестатом, не раз надходив запит із Петербурзької учительської семінарії: їх, як перспективних і здібних, запрошували сюди з метою підготовки до педагогічної праці. Для прикладу, директор у 1803 р. рекомендував для продовження навчання в столиці 16-ти річного дворянина Івана Гудиму та 17-ти річного дворянина Якова Улинського, учнів 4-го класу, а Василь Гудима, з купців, у 1801 р. став викладачем повітового училища в м. Річиці Мінської губернії⁵². Можливі були й інші життєві шляхи. Так, навіть не закінчивши повного курсу, учні 3-го класу Василь Кропивний і 4-го класу Микола Гудима, обидва з дворян, вступили 1802 р. на цивільну службу, а учень 3-го класу, також дворянин, продовжив навчання в університеті. Дітей з купецьких та міщанських родин, як правило, батьки забирали з училища для

⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 15, арк. 1, 24, 25, 54, 92.

⁵¹ Там само, ф. 707, оп. 314, 1811 р., спр. 3, арк. 538; оп. 315, спр. 6, арк. 3.

⁵² Там само, оп. 314, 1803 р., спр. 10, арк. 11 зв.

ведення власної комерції чи організації ремесел⁵³. Вихованка училища Євдокія Журбаєвська стала вчителькою Києво-Подільської дівочої парафіяльної школи, де, крім обов'язкових предметів, навчала дівчаток рукоділлю⁵⁴.

Організація навчання

Київське головне народне училище, як і решта училищ, мусило мати чотири класи. Вже 7 травня учнів розподілили на класи за рівнем знань, а в 1799 р. 2-й клас через велике число учнів було поділено на два: 2-й вищий і 2-й нижчий (ось чому у звітних документах цю школу називали 5-класною). У першому класі вивчали абетку й склади, навчали читати буквар російською мовою, опановували початки письма, скорочений катехізис та основи священної історії. У другому — продовжували навчати письму й правопису, викладали арифметику, малювання і катехізис. Крім того, вивчалася «Книга о должностях человека и гражданина» Самуеля фон Пуфендорфа, яка містила базові просвітницькі уявлення про обов'язки громадянина і держави. У третьому класі додавалися: Євангеліє, російська граматики, загальна історія, вступ до європейської географії; у четвертому: російські землеописання, граматики, історія, математична географія, основи геометрії, механіки, фізики, архітектури й природничої історії. Цивільну архітектуру, зокрема, вивчали найімовірніше за книгами Блонделя і Пансерона, які були в бібліотеці. У цьому класі викладалася також латинська мова⁵⁵.

Навчання передбачало наступність отримання знань, із залученням наочності та пояснень матеріалу від простих до складніших понять. Успішність учнів оцінювали шарами — окремо за предметами навчання, окремо за старанністю і «благонрав'ям» у ставленні до нього: діапазон оцінок коливався від 1 до 50 шарів. Заняття відбувалися вранці й увечері щодня, крім середи і суботи, коли після обіду уроків не було. Уроки розпочиналися з молитви

⁵³ *Сборник материалов для истории просвещения в России*, I: 446.

⁵⁴ ЦДІАК України, ф. 2162, оп. 1, спр. 630, арк. 11–12; Маслійчук, *Здобутки та ілюзії*, 218.

⁵⁵ *Сборник материалов для истории просвещения в России*, I: 75, 96, 158. 432.

влітку о 7 годині, взимку — о 8-й; канікули були літніми й зимовими: літні тривали з 1 липня по 1 серпня⁵⁶. Учнів забезпечували підручниками і посібниками, вони могли також купувати їх у книжковій лавці КМА.

Про релігійну освіту вихованців дбав Київський і галицький митрополит Самуїл, проте його прохання надрукувати у киево-печерській друкарні «Пространный катихизис» і «Изъяснение Евангелий» голова Комісії з запровадження народних училищ Петро Завадовський відхилив, щоб не позбавлятися прибутку друкарню в Петербурзі. На відкриття училища звітти було надіслано книжки, посібники й архітектурні креслення на 777 руб., а надалі їх мав закуповувати Київський приказ громадської опіки. У випадку, коли їх вартість перевищувала 100 руб., ціну зменшували, а для дітей незаможних батьків надавали безкоштовно. За браком букварів і граматик проблемою стало вивчення іноземної мови, бо з Петербурга цих книжок не прислали, а до того ж петербурзька друкарня запізнилась із виданням чергових томів «Всеобщего землеописания» і «Всемирной истории»⁵⁷. Контроль за дотриманням статутних вимог покладався на столичну, регіональну і місцеву адміністрацію. Завідувач народних училищ Петербурга Осип Козодавлев, інспектуючи Київське, прийшов до висновку, що перші класи переповнені, натомість у вищих замало учнів, і що увага звертається на правопис, необхідний для вступу на цивільну службу⁵⁸; на його думку, тутешню навчальну програму переобтяжено⁵⁹. Від 1803 р. за навчанням наглядав Віленський університет, а відтак у 1804 р. училище відвідав як візитатор Тадеуш Чацький⁶⁰. Його зауваження зводилися до слабкого знання учителями польської мови, відсутності серед навчальних предметів історії Польщі та браку в бібліотеці польської літератури (власне на підставі цих зауважень Володимир Щербина дійшов висновку, що Чацький мав намір перетворити Київське училище на гімназію

⁵⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 314, 1809 р., спр. 3 арк. 58; оп. 315, спр. 8, арк. 13; Садовский, «Столетие,» 426.

⁵⁷ Сборник материалов для истории просвещения в России, I: 30, 31, 75. 76.

⁵⁸ Садовский, «Столетие,» 427.

⁵⁹ Столетие Киевской первой гимназии, II: 6.

⁶⁰ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 429, арк. 2–3.

за зразком Кременецької)⁶¹. У 1809 р. училище ревізував член головного управління училищ граф Логін Плятер, якого учні вітали вже польською мовою⁶².

У грудні 1789 р. відбулися перші публічні экзамени в кожному класі у присутності не лише правителя намісництва Семена Ширкова та міського голови Григорія Родзицького, а й міщан і дворян. Згодом экзаменування провадили двічі на рік — у грудні та червні: перше відбувалося приватно, а друге публічно, і то в супроводі музики⁶³. Щороку гостями бували особи з адміністрації та духовенства, як-от: генерал-губернатор і сенатор Михайло Кречетников, генерал-майор і сенатор Петро Мітусов, київські військові губернатори Олександр Беклешов, Яків Повало-Швейковський та Андрій Феньш, цивільні губернатори Василь Красно-Милашевський і Олексій Теплов, київський комендант Массе, пензенський губернатор Філіп Вігель, митрополит Київський і галицький Єрофей, католикос Грузії Антоній II. На публічному экзамені учні демонстрували знання з священної історії, катехізису, з книги про обов'язки людини і громадянина, з правопису та арифметики. За вдалі відповіді учні, в тому числі й учениці, отримували в подарунок книжки. Здібних переводили до наступного класу, їм же надавалося слово для висловлення вдячності монархам. Традиційним на кожному экзаменуванні був диспут, на якому один промовець захищав ученість, а другий йому заперечував⁶⁴. У диспуті брали участь і дівчата, зокрема Анна Киселевська, Катерина Чижевська, Дарина Левандова, Марія Могилевцева. За добрі знання учнів нагороджували: приміром Авдотья Шишкіна отримала в нагороду плаття, а одному з учнів, який виразно читав, було подаровано два червінця. Іншим учням за правильні відповіді з географії, історії, арифметики й алгебри, за фізичні й хімічні досліди, які подобалися присутнім, чи за малюнки та геометричні й архітектурні креслення видавали похвальні грамоти, дарували книжки та фарби. Зокрема, у 1807 р. подарунки отримали 42 учні, що продемонстрували відмінні знання під час відкритих экзаменів.

⁶¹ Володимир Щербина, *Нові студії з історії Києва* (Київ: Українська Академія наук, 1926), 16.

⁶² *Столетие Киевской первой гимназии*, II: 53.

⁶³ Там само, 11.

⁶⁴ *Сборник материалов для истории просвещения в России*, I: 79.

нів⁶⁵. У 1809 р. на такому екзаміні за 1-й клас відзначилися Марія Козачинська, Олена Кармалей і Марія Хотяновська, за 2-й Явдоха Нечаєва⁶⁶. Похвали неодноразово оголошували й учителям, а бувало, їм видавали чверть річного жалування⁶⁷.

Училище мало власну бібліотеку, до якої надходили книжки від благодійників, наприклад, від першого з-поміж них архимандрита Євстафія Пальмовського, що подарував багатотомні історичні праці Шарля Ролліна, книжки Жака Саварі й Емануеля Тезауро, атласи та креслення. Цей приклад наслідував архимандрит Катерининського грецького монастиря Яків, передавши бібліотеці праці з історії давньої Греції та граматики. До дарування долучився й Приказ громадської опіки: серед подарованого ним переважали російськомовні підручники, але також трактат «О преступлении и наказаниях» Чезаре Беккарія, «Зрелища вселенные» Яна Амоса Коменського і «Странствование Телемака, сына Улисова» Франсуа Фенелона. Підручники надходили і від Головної комісії з народних училищ, наприклад, «История Российского государства» Івана Стріттера. З кожним роком бібліотека поповнювалася не лише новими підручниками, а й художньою та навчальною літературою. Так, їй належали, крім підручників, твори Августа Коцебу, Карла Ліннея, Жан-Жака Руссо, Вольтера, Монтеск'є, Татіщева, Щербатова, а також античних авторів Тацита, Павсанія, Горація. Станом на 1806 р. у бібліотеці вже було 395, а на 1808 р. 559 томів. Тоді ж Київська дума забезпечила учнів естампами для малювання та картами частин світу⁶⁸. Поза тим, було придбано глобуси, географічні й історичні карти, готувальні та фізичні прилади, зокрема мікроскоп, магічний ліхтар, діокатопрічний засіб, барометр, термометр, «електрична машина», насоси⁶⁹. Сформувалася і власна колекція мінералів, що нараховувала 160 експонатів, а також гербарій із 800 засушених рослин⁷⁰.

⁶⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 314, 1811 р., спр. 3, арк. 542.

⁶⁶ *Столетие Киевской первой гимназии*, II: 54.

⁶⁷ *Сборник материалов для истории просвещения в России*, I: 420, 422.

⁶⁸ Там само, 420.

⁶⁹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 315, спр. 6, арк. 43; *Сборник материалов для истории просвещения в России*, I: 419, 432.

⁷⁰ *Сборник материалов для истории просвещения в России*, I: 439; ЦДІАК України, ф. 707, оп. 315, спр. 8, арк. 29; оп. 315, спр. 9, арк. 50; *Столетие*

Реорганізація училища на шляху до гімназії

Ідея народної школи не витримала випробування практикою як через прагнення шляхетського стану мати окремий привілейований навчальний заклад, так і через незатребуваність середньої освіти широким загалом. У 1804 р., після запровадження нових штатів для гімназій і повітових училищ, постало питання про заснування у Києві окремо гімназії вищих наук, окремо повітового училища і парафіяльних шкіл. Петро Завадовський вважав, що вища гімназія у Києві може стати платформою для відкриття в майбутньому університету. Як він писав, Київ, «давня колыска наук і просвіти для усієї Росії», мусить перетворитися на об'єднаний центр не лише Київської губернії і Малоросії, а й Волині та Поділля⁷¹. На його думку, при реформуванні освіти треба брати до уваги три головні речі: віру, мову й однакове управління, особливо для краю, щойно приєднаного, зважаючи на те, що він «раніше був частиною російської держави»⁷². Місцеве дворянство, в намаганні дистанціюватися від міщанства і купецтва, зобов'язувалося підтримати міністерську освітню реформу 1804 р. й на власні кошти заснувати у Києві гімназію, подібну до Кременецького ліцею на Волині⁷³. Утім, це прагнення було враховано лише частково. Адже навчання у Київській гімназії передбачало, головним чином завдяки російській освіті, «перевиховання» поляків та українців з метою прищепити місцевій шляхті лояльність до влади.

За браком коштів, через відсутність приміщення та суперечки про мову викладання — польську чи російську, перетворення Київського головного народного училища на гімназію розпочалося аж 5 листопада 1809 р. — після того, як надійшло відповідне розпорядження з Віленського університету. Його виконання покладалося на директора гімназії і училищ Київської губернії Якова Мишковського, вихованця єзуїтської колегії, протегованого Тадеушем Чацьким. З його призначенням на директорську посаду керівництво Віленського університету пов'язувало намір

Киевской первой гимназии, II: 56.

⁷¹ *Сборник материалов для истории просвещения в России*, III: 74, 79.

⁷² Там само, 83.

⁷³ ЦДІАК України, ф 707, оп. 314, 1816 р., спр. 6, арк. 1–2.

перетворити Київську гімназію на осередок польської культури в краї. Кращі дев'ятнадцять учнів 3-го й 4-го класів Київського головного народного училища, діти дворян і купців та двоє міщан, ставали учнями першого класу гімназії. Учні двох других класів переходили до повітового, а діти першого класу — до парафіяльного училища. Учителів Київського головного народного училища розподілили в подібний спосіб: Максим Берлінський, Холщевніков, Шульговський і Орловський стали вчителями гімназії, Козачинський і Стефанович — повітового училища⁷⁴. До гімназії було передано й бібліотеку училища⁷⁵.

Зважаючи на рельєф Києва та його 20-ти тисячне населення, Яків Мишковський наголосив на потребі заснувати коштом магістрату двох парафіяльних шкіл: на Подолі й на Печерську, з окремим навчанням для хлопчиків і дівчат⁷⁶.

* * *

Підсумовуючи, треба констатувати, що Київське головне народне училище було частиною стратегії Російської імперії, яка передбачала забезпечення політичної лояльності підданих за допомоги русифікації освітніх практик на місцях та використання освіти в ході формування підприємливого міського населення. Цей виток експансії спирався на засади західного Просвітництва з врахуванням австрійського та почасти річпосполитського досвіду. Імперія вдало використала локальну специфіку Києва, зокрема його міське самоврядування за магдебурзьким правом. Усвідомлюючи значення освіти для утвердження Російської імперії в краї, російські чиновники запроваджували російськомовне навчання попри етнічний склад місцевої людності — українців і поляків, хоч кошти на утримання училища надходили з річпосполитської Едукаційної комісії (Komisja Edukacji Narodowej) та міського бюджету Києва. Заснування головного народного училища було підтримане киянами, що вказувало на розуміння ними соціальної значущості знання. Згідно з давньою традицією магде-

⁷⁴ *Столетие Киевской первой гимназии*, II: 50, 55; ЦДІАК України, ф. 2162, оп. 1, спр. 166, арк. 24, 26.

⁷⁵ Іконников, *Київ в 1654–1855 гг.*, 71.

⁷⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 314, 1809 р., спр. 3, арк. 72.

бурзького самоврядування, городяни придбали власним коштом приміщення для училища й подбали про те, щоб дітям було зручно ходити до школи. У забезпеченні його професійними педагогами та в налагодженні навчального процесу вирішальну роль відіграла Києво-Могилянська академія, вихованці якої після додаткової перепідготовки в Петербурзі пов'язали з училищем свою викладацьку діяльність. Упродовж двадцяти років існування училища тут отримало знання близько 2 тисяч дітей, хоч переважна більшість обмежилася початковим рівнем освіти, яку надавали в нижчих класах. Київське головне народне училище не витримало випробування часом і під час освітніх реформ Александра I припинило існування, однак воно послужило базою для відкриття в Києві кількох окремих навчальних закладів — кожен із відповідним об'ємом освіти для різних станів.

Bibliography

- D[omanickij], V[asil'] «K nachal'noj istorii Kievskogo narodnogo uchilishha (1789–1803).» *Kievskaja starina* 10 (1900): 1–10.
- Griffits, Devid. «Vosprijatie otstalosti v XVIII veke: proekty sozdanija tret'ego soslovija v Ekaterininskoj Rossii.» In *Ekaterina II i ee mir: Stat'i raznyh let*, 251–280. Moskva: NLO, 2013.
- Grigor'ev, Vladimir. *Istoricheskij ocherk russkoj shkoly*. Moskva: T-vo tip. A. I. Mamontova, 1900.
- Ikonnikov, Vladimir. *Kiev v 1654–1855 gg.: Istoricheskij ocherk*. Kiev: Tip. Universiteta sv. Vladimira, 1904.
- Komisja Edukacji Narodowej: Konterst historyczno-pedagogiczny*, pod redakcją Katarzyny Dormus, Bożeny Popiołek, Agnieszki Chłosty-Sikorskiej, Ryszarda Ślęczk. Kraków, 2014.
- Lihacheva, Elena. *Materialy dlja istorii zhenskogo obrazovanija v Rossii*. Vol. I: 1086–1796. Sankt-Peterburg: Tip. M. M. Stasjulevicha, 1893.
- Madariaga de, Isabel'. *Rossija v epohu Ekateriny Velikoj*, transl. by N. L. Luzheckaya. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2002.
- Maslijchuk, Volodymyr. «Uchylyshchna reforma u Kyivskomu namisnytsvtvi ta Kyivske holovne narodne uchylyshche (1788–1796 rr.).» *EMINAK* 2 (2017): 26–31.
- Maslijchuk, Volodymyr. *Zdobutky ta iluzii. Osvitni initsiatyvy na Livoberezhnii ta Slobidskii Ukraini druhoi polovyny XVIII — pochatku XIX st.* Kharkiv: Kharkivska derzhavna akademiia kultury, 2018.

- Rozhdestvenskij, Sergej. *Očerki po istorii sistem narodnogo prosveshcheniya v Rossii v XVIII–XIX vekah*. Vol. 1. Sankt-Peterburg: Tip. M. A. Aleksandrova, 1912.
- Ryzhkov, N. «Otkrytie v Kieve glavnogo narodnogo uchilishha v 1789 godu.» *Kievskaja starina* 7 (1893): 136–139.
- Sadovskij. «Stoletie Kievskoj pervoj gimnazii kak uchebnogo zavedeniya.» *Kievskaja starina* 11 (1889): 423–429.
- Sbornik materialov dlja istorii prosveshhenija v Rossii*. Vol. 1: *Uchebnye zavedeniya v Zapadnyh gubernijah do uchrezhdenija Vilenskogo uchebnogo okruga 1783–1803*. Sankt-Peterburg: Izdanie Ministerstva narodnogo prosveshhenija, 1893.
- Sbornik materialov dlja istorii prosveshhenija v Rossii*. Vol. III: *Uchebnye zavedeniya v Zapadnyh gubernijah 1805–1807*. Sankt-Peterburg: Izdanie Ministerstva narodnogo prosveshhenija, 1898.
- Scherbyna, Volodymyr. *Novi studii z istorii Kyiva*. Kyiv: Ukr. Akademiia nauk, 1926.
- Stoletie Kievskoj pervoj gimnazii (1809–1811–1911)*. Vol. I: *Imennye spiski i biografii dolzhnostnyh lic i vospitannikov gimnazii*. Kiev: Tip. S. V. Kul'zhenko, 1911.
- Stoletie Kievskoj pervoj gimnazii (1809–1811–1911)*. Vol. II: *Obzor istorii gimnazii*. Kiev: Tip. S. V. Kul'zhenko, 1911.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 533, op. 1, spr. 15.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 533, op. 1, spr. 429.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 533, op. 1, spr. 441.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 533, op. 1, spr. 499.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 707, op. 314, 1803 r., spr. 2.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 707, op. 314, 1803 r., spr. 10.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 707, op. 314, 1803 r., spr. 19.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 707, op. 314, 1809 r., spr. 3.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 707, op. 314, 1810 r., spr. 1.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 707, op. 314, 1811 r., spr. 3.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 707, op. 314, 1816 r., spr. 6.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 707, op. 315, spr. 6.
Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 707, op. 315, spr. 8.
Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 707, op. 315, spr. 9.
Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 2162, op. 1, spr. 166.
Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 2162, op. 1, spr. 630.

Abstract

On the History of the First Public School in Kyiv (1789–1809)

The article analyzes the factors of the foundation of the Kyiv Main Public School in 1789 and clarifies the circumstances of its closure in 1809. It traces the attitude of the state administration, local authorities and Kyiv residents to this school, established the numerical and social composition of teachers and students as well. It is noted that it provided primary and secondary education free of charge. It is stated that the Kyiv Main Public School became one of the opportunities for the imperial center to ensure the loyalty of subjects through russified education. The Russian state took into account the great historical significance of Kyiv for the imperial assertion in the region, but disregarded the ethnic origin of the local population — Ukrainians and Poles — introducing a Russian school, despite the fact that it used funds from the Polish Commission of National Education and the Kyiv city budget to maintain the school. Its establishment was supported by the Kyivans, which demonstrated their aspiration for education, their understanding of its social significance. In the best traditions of Magdeburg Law, the townspeople showed initiative and purchased premises for the school with their own funds, so that their children could receive the necessary education. The Kyiv Academy played a decisive role in providing the school with professional teachers and organizing its education, and its graduates associated their teaching and scientific activities with it. Over the twenty years of its existence, about 2000 children received education there. The overwhelming majority of pupils were limited to the basic level of education, which was provided in the primary classes. The Kyiv Main Public School did not stand the test of time and ceased to exist during the educational reforms of Alexander I, however, it served as a basis for opening other separate educational institutions in Kyiv — a gymnasium, district and parish schools — with clearly defined estate-based levels of education.

Keywords: Kyiv Main Public School, education, Kyivans, Kyiv, Russian Empire.

Київська Академія 22 (2025): 313–325.
<https://doi.org/10.18523/1995-025X.2025.22.313-328>
<https://ka.ukma.edu.ua>

Ігор Тесленко

Приватний лист Інокентія Гізеля 1681 року

У розвідці аналізується нещодавно виявлений приватний лист одного з найвідоміших українських інтелектуалів XVII ст. — архимандрита Києво-Печерського монастиря Інокентія Гізеля (1610–1683). Лист було написано 15 (25) червня 1681 р. й адресовано Самійлові Жеребилові, посереднику в контактах настоятеля з волинським шляхтичем Дмитром Жабокрицьким, майбутнім луцьким і острозьким православним єпископом Дионісієм. У ньому міститься прохання терміново та в умовах максимальної секретності передати важливі папери Жабокрицькому, адже від цього залежали його честь і добробут. 25 жовтня 1684 р. текст листа внесено до актових книг Луцького гродського суду. Його оприлюднення було, очевидно, пов'язане з кризою у відносинах Жабокрицького та його дружини — конфліктом, який призвів до розлучення і тривалих майнових суперечок між колишніми шлюбними партнерами. Відтак, послання Гізеля перетворювалося на потенційний компромат, здатний вплинути на підсумок протистояння. Водночас документ відкриває ширший контекст: він підтверджує тісні контакти православних середовищ Київської митрополії по обидва боки кордону між Московією та Річчю Посполитою. Таким чином, знахідка дозволяє розширити уявлення про коло комунікацій Інокентія Гізеля та про характер православних мереж у Східній Європі другої половини XVII ст. Текст листа опубліковано у додатку.

Ключові слова: Київська митрополія, Річ Посполита, Православна Церква, кореспонденція, ранньомодерний час, ранньомодерна українська культура, XVII ст., шляхта.

Основні віхи життя одного з найяскравіших українських інтелектуалів XVII ст. добре відомі. Інокентій Гізель народився на

початку XVII ст. у столиці Великого князівства Литовського — місті Вільні, в сім'ї священника місцевої Святодухівської церкви Федора¹. Освіту попович здобував у віленській братській школі, кількох єзуїтських закладах (Вільно, Познань, Каліш), а можливо, і деяких університетах Центральної й Західної Європи. Після повернення до Речі Посполитої прийняв постриг і, за поданням митрополита Петра (Могили), став ректором православної школи в Гощі (1639)². Через кілька літ³ переїхав до Києва і почав викладати у колеґіумі, який згодом — напередодні та на самому початку козацького повстання — очолював (1646–1650). Педагогічну діяльність Гізель поєднував із духовною кар'єрою, яка для нього складалася надзвичайно успішно. Всього за десять літ професор Могилянського колеґіуму здолав шлях від ігумена монастиря у Дятловичах (1645–1646) до архимандрита Києво-Печерської Лаври (з 1656 р.), і залишався ним до своєї смерті в 1683 р.⁴

¹ Лариса Довга, *Система цінностей в українській культурі XVII століття (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля)* (Київ, Львів: Видавництво «Свічадо», 2012), 60–61; Володимир Ганяк, «Доведення гіпотези Д. Оляччина щодо близької спорідненості Євстафія та Інокентія Гізеля», *Ucrainica Mediaevalia* 2/3 (2019–2020): 168, 171–174; Микола Федяй, «Формування філософських традицій Києво-Могилянської академії 1632–1753 років крізь призму освітніх траєкторій її професорів» (Дисертація... доктора філософії, Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2025), 52. Лариса Довга вважає, що Інокентій Гізель народився близько 1600 р., Володимир Ганяк та Микола Федяй пересувають цю подію на пізніший час (1610 р.).

² Прийнято вважати, що ректором школи Гізель став на початку 1640-х (Довга, *Система цінностей*, 63; Федяй, «Формування філософських традицій», 55), проте існує документ, в якому він згаданий як її очільник ще 1639 р., див.: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України), ф. 26, оп. 1, спр. 42, арк. 1069 зв., 1071 зв. (акт розмежування володінь Олександрі Немирич і Гостського монастиря, виданий на кордоні між маєтками 22.XII.1639 р.).

³ В історіографії висувається припущення про те, що Гізель переїхав до Києва 1642 р. (Довга, *Система цінностей*, 63), однак ігуменом в Гощі він був ще у вересні 1644-го, див.: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 240, арк. 452–453 зв. (квитанція, видана ігуменові Гостського монастиря Інокентію Гізелю дерманським ченцем Єремією Смотрицьким про повернення батькових речей, що зберігалися в Гощі; Дермань, 17.IX.1644 р.).

⁴ Довга, *Система цінностей*, 63–64; Ганяк, «Доведення гіпотези», 169, 172.

Хоч контури біографії київського книжника окреслено, вони й досі позбавлені належної деталізації. В життєписі Гізеля залишається багато малодосліджених питань, з'ясування яких потребує додаткового пошуку в джерелах. Одне з таких питань — мережа зв'язків отця Інокентія. Відомо, що географія його комунікацій простягалася від Києва до Константинополя і Москви, Батурина й Чигирина, охоплюючи церковні та світські кола Гетьманщини й Московського царства. Західний вектор контактів Гізеля в присвячених йому біографічних нарисах не артикульований, а проте немає сумніву, що для книжника ці контакти мали виняткове значення і не переривалися навіть тоді, коли Київ, у якому пройшла друга половина його життя, опинився під владою московських царів. По інший бік кордону, у Вільні, і після подій середини XVII ст., ймовірно, мешкали якісь родичі отця Інокентія. Його брат Євстафій († після 1658) служив у канцелярії Кременецького гродського суду на Волині⁵. Тут же, у межах Речі Посполитої, лежали Гоцанська школа і Дятловицький монастир, з якими пов'язувалася початкова стадія кар'єри Гізеля. У пізніші часи, вже очолюючи Лавру, архимандрит Інокентій повинен був вирішувати безліч майнових справ обителі, яка посідала володіння в різних частинах сусідньої держави⁶. Очевидно, він листувався і з чільними представниками

⁵ Детальніше про нього та Самійла Гізеля-Василевського — мабуть, ще одного родича отця Інокентія, який згадується на Волині в 1648 р., див.: Довга, *Система цінностей*, 56–59; Ганяк, «Доведення гіпотези», 168–173. З наведених у цих працях матеріалів випливає, що Євстафій Гізел помер після 1657 р., однак мені вдалося знайти інформацію про те, що кременецький канцелярист жив ще й у лютому 1658-го, див.: ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 128 (непагінована справа; Євстафій Гізел згадується в ній як реєнт кременецької гродської канцелярії 23.II.1658 р.).

⁶ Заяви, виголошені від імені Інокентія Гізеля, і процеси в судах різних інстанцій, до яких він був залучений як архимандрит Києво-Печерського монастиря (Луцьк, Житомир, Варшава, Люблін): ЦДІАК України, ф. 17, оп. 1, спр. 3, арк. 1206–1209 зв. (скарга на видубицького ігумена Теодосія Углицького, 1674 р.); ф. 25, оп. 1, спр. 282, арк. 581–581 зв. (підтвердження угоди з Проскурами-Суцанськими, 1657 р.); спр. 325, арк. 1113 зв.–1116 зв. (упис підтвердного королівського привілею для Інокентія Гізеля на київську архимандрію, 24.IX.1669 р.), арк. 1117–1118 (упис королівського універсалу, яким скасовується попередній привілей про передачу волинських володінь монастиря Янові Проскурі-Суцанському, 1669 р.), арк. 1118–1120 зв. (упис королівського привілею з підтвердженням прав

її православної громади, членами братських осередків у Вільні, Львові та Луцьку⁷.

Новим свідченням контактів лаврського архимандрита з одно-вірцями у Речі Посполитій є нещодавно знайдений мною приватний лист Гізеля до Самійла Жеребила. Цей польськомовний лист, написаний у Києво-Печерському монастирі 15 (25) червня 1681 р.⁸, було внесено до актових книг Луцького гродського суду приблизно за рік після смерті відправника, 25 жовтня 1684 р. Таким чином, маємо справу з копією. Як саме документ опинився серед матеріалів установи, що вирішувала кримінальні суперечки волинської шляхти, — окрема історія, про яку піде мова далі, але спочатку ознайомимося зі змістом листа.

монастиря на володіння в Речі Посполитій, 1669 р.); спр. 327, арк. 603–605 зв. (упис декрету асесорського суду в справі Києво-Печерського монастиря з Проскурами-Сущанськими, 1670 р.), арк. 638–638 зв. (упис боргової розписки Яна Проскури-Сущанського отцеві Інокентію Гізелеві); ф. 26, оп. 1, спр. 53, арк. 103–107 (декрет у справі Києво-Печерського монастиря проти спадкоємців вдови Адама Киселя, 1670 р.), арк. 304 305 (вручення позовів їм же від архимандрита і ченців Лаври, 1670 р.), арк. 360 зв.–361 зв. (скарга на Проскурів-Сущанських, 1670 р.), арк. 370–372 (скарга на дідичів і посесорів Ставищ, Високого і Ракович, 1670 р.), арк. 372–373 (скарга на брацлавського підкоморія Кароля Потоцького, 1670 р.), арк. 373–374 зв. (скарга на ксаверівських єзуїтів, 1670 р.), арк. 927 зв.–936 (скарга на случького архимандрита Теодосія Василевича, 1670 р.); *Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов* (С.-Петербург: Синодальная типография, 1897), 1: 309 (скарга на Криштофа Чаплича, 1662 р.), 318 (упис королівського привілею з підтвердженням прав монастиря на володіння в Речі Посполитій, 1670 р.), 319–320 (матеріали процесу з Проскурами-Сущанськими про монастирські володіння у Волинському воєводстві, 1670 р.), 321–322 (матеріали процесу з Ленкевичами-Іпогорськими про монастирські володіння у Київському воєводстві, 1670 р.), 343 (матеріали процесу зі львівським єпископом Йосифом (Шумлянським) про монастирські володіння у Волинському воєводстві, 1677 р.) та ін.

⁷ Опосередкованим свідченням на користь контактів печерського архимандрита з Луцьким братством є його друковані праці, зафіксовані у братській бібліотеці, див.: Архів Української Церкви, серія 2: Джерела, вип. 1: *Історія Луцького братства і братського монастиря 1617–1833 років*, відп. за вип. М. Довбищенко: (Луцьк: Видавництво «Терези», 2014), 463, 480.

⁸ В оригіналі документ датовано 15 червня “по руськи” (тобто за юліанським календарем).

Серед новин у листі лише одним реченням згадуються мирні домовленості московського царя з турецьким султаном. Решту тексту присвячено секретним контактам отця Інокентія з неназваним на ім'я вилкомирським підчашим, у яких адресат, Самійло Жеребило, грав роль посередника. Дізнаємося, що Жеребило надсилав до Києва гінця, якого архимандрит затримав довше, ніж того вимагала ситуація, але пояснював свій вчинок об'єктивними причинами. Через певний час Гізель таки відправив гінця у зворотню путь разом із аналізованим тут посланням і листами до «його милості пана підчашого». Йшлося про якусь дуже пильну й важливу справу, бо архимандрит Лаври просив негайно переслати згадані папери підчашому, причому Жеребило мав доручити це «твердій, розсудливій і кмітливій» особі, здатній виконувати завдання невтомно — і вдень, і вночі. Листи належало добре сховати і зробити все можливе, аби вони не потрапили до чужих рук. Гізель вважав, що коли цього припису не буде дотримано, «його милість [підчаший — *I. T.*] зазнає великої шкоди і на майні, і на честі»⁹.

Ким були ці двоє людей, з якими підтримував зв'язок печерський архимандрит? Перший із них носив титулярний уряд підчашого в Литві, проте йшлося про українського шляхтича, що мешкав на Волині. Вилкомирським підчашим у 1681 р. був Дмитро Жабокрицький — один із чільних представників «православної партії» краю і луцький братчик¹⁰. У наступні після Гізелевого листа роки він посідав кілька відповідальних позицій у судово-адміністративних установах Київщини та Волині, неодноразово їздив в якості посла на сейм, а 1695 р. був обраний на вакантне місце луцько-острозького православного єпископа¹¹.

⁹ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 385, арк. 649–649 зв. (див. додаток).

¹⁰ С. В. Курганович, *Дионисий Жабокрицкий, епископ луцкий и острожский. Историко-биографический очерк* (Київ: Типография Акционерного общества «Петр Барский в Киеве», 1914), 1–4, 17–21.

¹¹ Детальніше про родину і світську кар'єру Дмитра Жабокрицького див.: там само, 26–51, 95–100. До обрання в сан луцько-острозької єпископа Дмитро Жабокрицький обіймав уряди вилкомирського підчашого (1674–1692), київського підвоеводи (1684–1695), луцького земського писаря (1693–1695) та кременецького підстарости (1691–1695), див.: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 345, арк. 19–24 (вилкомирський підкоморій уже в Ш.1674 р.); Курганович, *Дионисий Жабокрицкий*, 26–51; *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: Województwo wileńskie, XIV-XVIII wiek*, redaktor

Інша особа, яка виконувала функції посередника в контактах Гізеля з Жабокрицьким, досі не потрапляла в поле зору дослідників. Печерський архимандрит звертався до нього як до «його милості пана Самійла Жеребила», свого «милостивого пана і приятеля». Таке звертання пасувало би шляхтичеві, однак згаданого шляхетського роду в Речі Посполитій не існувало¹². Водночас, родове ім'я Самійла підозріло співзвучне з прізвищами двох настоятелів і одного ченця в київських монастирях святих Кирила Александрійського і Миколая Мирликійського¹³. Це наводить на думку, що Жеребили належали у XVII ст. до священницької династії. Додатковим доказом на користь цього припущення є те, що й сам Самійло в 1686 р. згадується як пресвітер церкви Благовіщення Богородиці в Городищі на Волині¹⁴. Напевне, на момент написання аналізованого листа він ще не належав до духовного стану, інакше архимандрит звертався би до нього як до «отця Самійла».

Залишається з'ясувати, для чого був розголошений зміст приватного листа Гізеля і чому його було вписано до актових книг Луцького гродського суду. Відповідь слід шукати в самих луцьких актах. Передусім варто звернути увагу на те, що перед судовими урядниками лист пред'явив київський зем'янин Теодор Немирич, який жодним чином не прокоментував свій учинок. Такий крок, безперечно, мав ворожий підтекст, оскільки зміст документа,

Andrzej Rachuba, opracowali Uładzimir Jamialjanczyk, Henryk Lulewicz, Andrzej Rachuba, Przemysław P. Romaniuk (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2003), 451; *Urzednicy wołyńscy XIV–XVIII wieku*, opracował Marian Wolski (Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 2007), 83–84.

¹² Jerzy Seweryn hr. Dunin-Borkowski, *Spis nazwisk szlachty polskiej* (Lwów: Nakładem księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1887).

¹³ Йдеться про Кипріяна (кирилівського ігумена у 1614–1626 рр.) та Софронія (кирилівського ігумена у 1626–1648 рр.) Жеребилів-Лабунських, а також про Тарасія Жеребиловича (зг. 1633 р.), ченця Київського Пустинно-Микільського монастиря (див.: Евфимий Крыжановский, «Киево-Кирилловский (упразднённый) монастырь», *Киевские епархиальные ведомости*, ч. неоф. 22 (1863): 675–676; *Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов* (С.-Петербург: Синодальная типография, 1907), 2: 444.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 399, арк. 840–841 (підтвердження угоди городиського священника Самійла Жеребила з Максиміліаном Скуратовським, укладеної в Межирічі-Корецькому 14.IX.1686 р.; Луцьк, 14.VI.1687 р.).

нехай і позбавленого деталей, кидав тінь на добре ім'я Дмитра Жабокрицького. Якби лист Гізеля потрапив до рук адресата чи іншого прихильника вилкомирського підчашого, він, швидше за все, мав би бути знищений чи надійно захований. Як бачимо, цього не сталося. Щодо решти паперів, які печерський архимандрит відправив з Києва на Волинь і які мали найбільше скомпроментувати вилкомирського підчашого, то їх у актовій книзі немає. Насувається припущення, що Немирич або інші люди, з якими він діяв у згоді, перехопили «київського гінця», відібрали у нього передане, а коли настав зручний час, оприлюднили лише частину «архіву», залишивши решту для шантажування Жабокрицького. Такі дії мали свій резон.

Річ у тім, що Теодор Немирич був кузеном дружини Жабокрицького, яка після кількох років сімейного життя і народження двох дітей вирішила розірвати шлюб, і у своєму намірі дійшла до духовного суду. Добитися успіху в цій справі без підтримки родичів було складно. Втім, жінка походила з вельможної сім'ї, статус якої значно перевищував статус Жабокрицьких. Маріанна Немиричівна була донькою овруцького старости Владислава Немирича (1619–1653), небогою київського воєводи Стефана Немирича († 1684) та канцлера Великого князівства Руського Юрія Немирича (1612–1659). Її мати походила з князівського роду Святополків-Четвертинських, який у XVII ст. дав ціле гроно постатей, відомих своєю підтримкою Православної Церкви. Чинний луцько-острозький єпископ і пізніший київський митрополит Гедеон (Четвертинський) (бл. 1634–1690) доводився жінці племінником¹⁵.

Оприлюднення аналізованого листа відбулося на завершальній стадії конфлікту, коли шлюб уже був визнаний недійсним, але й далі гостро стояло питання розподілу сімейних статків¹⁶.

¹⁵ Józef Wolff, *Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku* (Warszawa: Drukiem J. Filipowicza, 1895), 46–47; Kazimierz Pułaski, *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy* (Warszawa: Oficyna wydawnicza Blitz-Print, 1991), II: 107–108.

¹⁶ Шлюб між Дмитром Жабокрицьким і Маріанною Немиричівною був укладений 1676 р., а рішення про визнання його недійсним винесено на консисторському суді під головуванням львівського єпископа й адміністратора Київської митрополії Йосифа (Шумлянського) у 1682 р. Детальніше про сімейне життя і розлучення подружжя див.: Курганович, *Дионисий Жабокрицкий*, 14–15. Попри ухвалений раніше декрет, владика Йосиф

Кожна зі сторін звинувачала протилежну у привласненні чужого майна. У вересні 1684 р. вилкомирський підчаший оголосив у Володимирському гроді скаргу на дружину, в якій заявив про вивезення нею до Львова всіх його «мобіліїв» і майнових паперів¹⁷. У жовтні скаржилася вже Маріанна, від чийого імені в судах виступали її родичі. Спочатку в Луцьку дядько Маріанни, житомирський хорунжий князь Вацлав Четвертинський, заявив, що Жабокрицький цілеспрямовано кривдив дружину і дітей, народжених нею в шлюбі з першим чоловіком Павлом-Еразмом Гулевичем. Підчасного було звинувачено в передачі їхніх володінь чужим людям, привласненні прибутків від підданих, недбалому ставленні до захисту інтересів пасербів у судах і розграбуванні замочку в Колмові. За твердженням князя Вацлава, з Колмова вивезли всі цінні речі, зокрема бібліотеку, яку збирали два покоління роду Гулевичів. У підсумку, збитків нараховано на понад сто тисяч польських золотих¹⁸.

Іншим захисником інтересів Маріанни був уже згаданий нами Теодор Немирич, її кузен. У Луцькому гродському суді він з'явив-

чомусь повторно викликав колишніх шлюбних партнерів на свій суд, призначивши їм з'явитися перед ним 21.IX.1684 р., див.: ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 129, арк. 552–552 зв. (скарга Дмитра Жабокрицького на дружину, в якій, серед іншого, йдеться про те, що він не зможе постати перед єпископом, бо, як київський підвоевода, мусить ближчим часом їхати до Овруча на сесію гродського суду, а крім того, [як ротмістр, має за дорученням короля виступити з військом проти неприятеля «Святого Хреста»; Володимир, 12.IX.1684 р.).

¹⁷ ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 129, арк. 550 зв.–551 (за словами Жабокрицького, це сталося 15.VI.1684 р., під час його посольської місії у складі делегації Волинського воєводства до короля; Володимир, 12.IX.1684 р.).

¹⁸ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 388, арк. 554–556 (скарга кн. Вацлава Четвертинського від імені небоги Маріанни Немиричівни Жабокрицької на її чоловіка, вилкомирського підчасного Дмитра Жабокрицького; Луцьк, 19.X.1684 р.); арк. 569–569 зв. (заява возного Юрія Сидоровського, який 23 жовтня 1684 р. побував у Берестечку, де в присутності свідків вручив Гелені з Пісочинських Лещинській королівський заручний лист, що накладав арешт на майно, вивезене до цього містечка її зведеним братом Дмитром Жабокрицьким; Луцьк, 25.X.1684 р.); спр. 385, арк. 643–644 зв. (упис на прохання кн. Вацлава Четвертинського цього заручного листа).

ся буквально за кілька днів по тому, як тут побував кн. Вацлав Четвертинський, але виглядає на те, що його місія мала цілком інакшу мету. Якщо дядько Маріанни просив вписати до актових книг скаргу на вилкомирського підчашного, то кузен подав для облятування тільки лист Інокентія Гізеля — документ, який за певних обставин міг зашкодити репутації Жабокрицького, хоч і не містив якихось важливих деталей. Немирич жодним чином не коментував свого рішення внести цей лист до книг і не згадав у супровідній заяві імені швагра. Таку несподівану «делікатність» можна пояснити наміром захопити (колишнього) чоловіка Маріанни до порозуміння. Якою б глибокою не була образа жінки, вона мала усвідомлювати, що повернути втрачені речі і володіння буде надзвичайно важко навіть за умов позитивного рішення справи в судах. Тож сторони мусили шукати точки доторку і домовлятися про мир за допомоги обопільних приятелів. Уписання Гізелевого листа до луцьких актів з подальшим відправленням його копії Жабокрицькому мало на меті показати вилкомирському підчашному, що в його опонентів є сильні козири, і що за несприятливих обставин вони готові їх використати проти нього.

На жаль, ми не знаємо, як саме поза лаштунками судів відбувалося замирення сторін і чи лист Гізеля зіграв у перемовинах якусь роль. Відомо лише те, що за посередництва приятелів Дмитро Жабокрицький порозумівся з колишньою дружиною, і сталося це в 1685 р. Через якийсь час Маріанна втретє вийшла заміж¹⁹, а її колишній чоловік більше не одружувався, зосередившись спочатку на світській, а згодом на духовній кар'єрі. Інокентій Гізел не дожив до моменту, коли Жабокрицького було висвячено на єпископа Луцького і Острозького, проте, поза сумнівом, знав його як одного зі старост Луцького Хрестовоздвиженського братства та підтримував із ним зв'язки. У цьому контексті джерело набуває особливої ваги, адже воно додатково підтверджує існування тісних контактів між різними осередками Київської митрополії, попри її розділення кордонами двох сусідніх держав.

¹⁹ Pułaski, *Kronika polskich rodów*, II: 108.

Додаток²⁰

*15 (25) червня 1681 р. Києво-Печерський монастир.
Лист Інокентія Гізеля до Самійла Жеребила з проханням
якнайшвидше відправити вилкомирському підчашому
Дмитрові Жабокрицькому важливі папери,
передані посланцеві.*

Moy m[iło]sci[wy] panie Zerebiło, moy m[iło]sci[wy] panie y przyiacielu!

Przetrzymałem posłanca snadź nad spodziewanie w[aszey] m[iłosci] m[ego] m[iłosciwego] pana dłużej, ale coż czynić, kiedy inaczej żadną miarą nie mogło być. Więcze [!] proszę unizenie w[aszą] m[iłosc] m[ego] m[iłosciwego] p[ana], racz te moje listy iako nayprędzey do ie[go] m[iłosci] pana podczaszego, m[ego] m[iłosciwego] pana, odprawić, przykazawszy, aby iako naypilniey dniem y nocą pospieszano a przykazać, aby iako nayostrozniey te listy chowano, zeby nie day Boze nie dostał [!] się w ręce komu nie należą, zaczymby siła (nie dopuszczay Panie) musiał ie[go] m[iłosc] y na substantiey, y na honorze szkodować. A tak iakoś iest wierny i zyczliwy || [apk. 649 зв.] i[ego] m[iło]sci panu podczaszemu, chciy tak się sprawić, iako w[aszą] m[iłosc] upraszam, zeby przez kogo czerstwe[g]o, trzyzwego y rostopne[g]o tę expeditiā posłać, zeby w cale doszła [!] rąk samego ie[go] m[iło]sci p[ana] podczasze[g]o wiłkomirskiego, a nie kogo inszego.

Nowin do oznaymienia zadnych nie mam. My tu chwała P[anu] Bogu od Ordy mamy pokoy, bo car i[ego] m[iłosc] zgoził się z Portą Othomąską [!].

Modły moje zatym y zyczliwę chęci zalicam w łaskę w[aszey] m[ego] m[iłosciego] pana, ktorego zostawam zyczliwy bogomodlca y rad służyć.

Z monastera pieczarskiego roku tysiąc szesćset osmdziesiąt pierwsze[g]o dnia pietnaste[g]o Іuny po rusku.

Innocenty Gizel, archimandryta pieczarski.

²⁰ Документ публікується зі збереженням орфографії XVII ст., але з врахуванням сучасних правил пунктуації. Скорочення і пропуски наведено в квадратних дужках, надрядкові літери виділено курсивом. Помилки в тексті засигналізовані знаком оклику в квадратних дужках.

ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 385, арк. 649–649 зв.

25.X.1684 р. лист пред'явив у Луцькому городському суді Теодор Немирич. На арк. 649 зв. зазначено адресата: «Memu m. m. panu y przyiacielowi i. m. p. Samuelowi Zerebiłowi²¹ pilno pilno oddac».

Bibliography

- Arkhyv Ukrainkoï Tserkvy, seriiia 2: Dzherela, vypusk 1: Istoriiia Lutskoho bratstva i bratskoho monastyria 1617–1833 rokiv, comp. M. Dovbyshchenko. Lutsk: Vydavnytstvo «Terezy», 2014.
- Dovha, Larysa. *Systema tsinnosti v ukrainskii kulturi XVII stolittia (na prykladi teoretychnoi spadshchyny Inokentiiia Gizelia)*. Kyiv, Lviv: Vydavnytstvo «Svichado», 2012.
- hr. Dunin-Borkowski, Jerzy Seweryn. *Spis nazwisk szlachty polskiej*. Lwów: Nakładem księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1887.
- Fediai, Mykola. «Formuvannia filosofskykh tradytsii Kyievo-Mohylianskoi akademii 1632–1753 rokiv kriz pryzmu osvitchenkh traiektorii yii profesoriv.» Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia doktora filosofi, Instytut filosofii imeni H. S. Skovorody NAN Ukrainy, 2025.
- Haniak, Volodymyr. «Dovedennia hipotezy D. Olianchyna shchodo blyzkoï sporidnenosti Yevstafiiia ta Inokentiiia Gizelia.» *Ucrainica Mediaevalia* 2/3 (2019–2020): 167–174.
- Kryzhanovskij, Evfimij. «Kievo-Kirillovskij (uprazdnyonnyj) monastyr.» *Kievskie eparhialnye vedomosti, ch. neoff.* 22 (1863): 669–685.
- Kurganovich, S. V. *Dionisij Zhabokrickij, episkop luckij i ostrozhskij. Istoriko-biograficheskij ocherk*. Kiev: Tipografiya Akcionernogo obshestva «Petr Barskij v Kieve», 1914.
- Opisanie dokumentov arhiva zapadnorusskih uniatskih mitropolitov*. Vol. I. S.-Peterburg: Sinodalnaya tipografiya, 1897.
- Opisanie dokumentov arhiva zapadnorusskih uniatskih mitropolitov*. Vol. II. S.-Peterburg: Sinodalnaya tipografiya, 1907.
- Pułaski, Kazimierz. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy*. T. II. Warszawa: Oficyna wydawnicza Blitz-Print, 1991.
- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 17, op. 1, spr. 3, aktova knyha Volynskoho kapturovoho sudu, 1674 r.
- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 21, op. 1, spr. 128, aktova knyha Kremenetskoho grodskoho sudu, 1644 r.

²¹ У рукописі прізвище стоїть першим, а ім'я другим, але над рядком цифрами позначено, якою має бути правильна послідовність слів.

- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 25, op. 1, spr. 240, aktova knyha Lutskoho grodzkoho sudu, 1644 r.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 25, op. 1, spr. 282, aktova knyha Lutskoho grodzkoho sudu, 1657 r.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 25, op. 1, spr. 325, aktova knyha Lutskoho grodzkoho sudu, 1669 r.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 25, op. 1, spr. 327, aktova knyha Lutskoho grodzkoho sudu, 1670 r.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 25, op. 1, spr. 345, aktova knyha Lutskoho grodzkoho sudu, 1674 r..
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 25, op. 1, spr. 385, aktova knyha Lutskoho grodzkoho sudu, 1684 r.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 25, op. 1, spr. 388, aktova knyha Lutskoho grodzkoho sudu, 1684 r.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 25, op. 1, spr. 399, aktova knyha Lutskoho grodzkoho sudu, 1687 r.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 26, op. 1, spr. 53, aktova knyha Lutskoho zemskoho sudu, 1670 r.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 26, op. 1, spr. 129, aktova knyha Volodymyrskoho zemskoho sudu, 1684 r.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: Województwo wileńskie, XIV-XVIII wiek*, redaktor Andrzej Rachuba, opracowali Uładzimir Jamialjanczyk, Henryk Lulewicz, Andrzej Rachuba, Przemysław P. Romaniuk. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2003.
- Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku*, opracował Marian Wolski. Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 2007.
- Wolff, Józef. *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*. Warszawa: Drukiem J. Filipowicza, 1895.

Abstract

The Private Letter of Inokentii Gizel, 1681

This publication examines a recently discovered private letter by one of the most prominent Ukrainian intellectuals of the seventeenth century — Inokentii Gizel (1610–1683), Archimandrite of the Kyiv-Pechersk Monastery. The document, written on 15 (25) June 1681, was addressed to Samiylo Zherybylo, who acted as an intermediary in the archimandrite's contacts with the Volhynian nobleman Dmytro Zhabokrytsky, later the Orthodox Bishop of Lutsk and Ostroh, Dionysius. The source contains a request to deliver important papers to Zhabokrytsky urgently and under conditions of strict secrecy, since

his honour and well-being depended on it. On 25 October 1684 the text of the letter was entered into the record books of the Lutsk Castle Court. Its disclosure was evidently connected with a crisis in Zhabokrytsky's marital relations — a conflict that resulted in divorce and prolonged property disputes between the former spouses. In this context, Gizel's message turned into a potential piece of compromising evidence, capable of influencing the outcome of the conflict. At the same time, the document reveals a wider perspective: it confirms the close ties maintained by Orthodox circles of the Kyiv Metropolis on both sides of the border between Muscovy and the Polish-Lithuanian Commonwealth. Thus, the discovery allows us to expand our understanding of Gizel's communication network and of the nature of Orthodox connections in Eastern Europe in the second half of the 17th century. The text of the letter is provided in the appendix to the publication.

Keywords: Kyiv Metropolitanate, Polish-Lithuanian Commonwealth, Orthodox Church, correspondence, early modern period, early modern Ukrainian culture, 17th century, nobility.

Київська Академія 22 (2025): 329–336.
<https://doi.org/10.18523/1995-025X.2025.22.329-336>
<https://ka.ukma.edu.ua>

Ярослав Затилюк

***Атрибуція й експертиза книжкових пам'яток.
З досвіду Інституту книгознавства Національної
бібліотеки України імені В. І. Вернадського,
відп. ред. Г. І. Ковальчук
(Київ: Академперіодика, 2023), 400 с.: іл.***

Рецензоване видання є колективною працею співробітників наукових відділів Інституту книгознавства при Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського (далі — НБУВ). Уміщені тут статті провідних українських фахівців з досліджень книжкових видань, творів графіки та музики є підсумковим викладом їхніх студій, виконаних у рамках планової наукової теми 2019–2021 рр. Разом із тим мета книги ширша — стати помічною у книгознавчих дослідженнях, а також у підготовці експертиз українських культурних пам'яток, передусім книжкових видань різного часу. Тож практично кожна зі статей збірника містить методичні рекомендації про порядок здійснення експертизи, а також практичні поради щодо довідкової літератури, спеціальних джерелознавчих публікацій та інтернет-каталогів. Автори щедро (а часом навіть переобтяжливо) діляться власним досвідом атрибуції графічних та музичних творів, і передусім книжкових видань — від кирилических і латинськомовних друків українських та західних друкарень XVII–XVIII ст. до псевдовидань української діаспори XX ст. Їхній досвід було здобуто завдяки багаторічним дослідженням фондів НБУВ — як відомо, найбільших в Україні за складом та унікальністю. Все це, безперечно, визначає цінність видання для працівників бібліотечних, музейних та архівних установ, які безпосередньо займаються атрибуціями книжкових та образотвор-

чих пам'яток у власних фондowych колекціях, а також підготовкою експертних висновків про ті культурні пам'ятки, що їх вивозять закордон. Кваліфікована експертиза потрібна водночас і для визначення унікатів, які мають бути внесені до Державного реєстру національного культурного надбання.

З другого боку, низка статей містить інформацію, важливу для професійних науковців. Зокрема, йдеться про численні уточнення стосовно окремих західних видань, а головне — київських, львівських, бердичівських, луцьких та почаївських друків XVII–XVIII ст. Увагу професійного науковця можуть привернути як ґрунтовні джерелознавчі спостереження над творами Антонія Радивиловського (1620–1688) чи над музичним «Реквіємом» Вацлава Ржевуського (1784–1831), так і стаття про книгозбірню Софійського монастиря з переліком друків із нотатками Петра Могили, Варлаама Ясинського та інших знакових церковних діячів. Свого користувача знайдуть і публікації про такі друкарські унікати, як, наприклад, політичні видання Луцької друкарні 1790-х рр., присвячені поділам Речі Посполитої, або короткий огляд музичних колекцій, або стаття про підробки в українській діаспорі 1960-х — 1980-х рр. тощо. Такого роду різнопланова інформація, поза сумнівом, знадобиться як при вивченні спеціалізованих дослідницьких тем, так і для ширших реконструкцій проблематики з історії читання, політичної, соціорелігійної та культурної історії ранньомодерної та модерної доби.

Тексти колективної праці згруповано у п'яти розділах за тематико-проблемним принципом. Відповідно, автори статей обговорюють мету і завдання державної експертизи (перший розділ), техніки ідентифікації видань без вихідних або із сфальшованими вихідними даними (другий розділ), досвід атрибуції різного типу стародруків, графічних та музичних творів (третій розділ), методи реконструкції складу окремих книгозбірень (четвертий розділ), врешті — подають кілька джерелознавчих студій про окремі текстові та музичні пам'ятки (п'ятий розділ). Видання супроводжується додатками: переліком літератури, потрібної для здійснення експертизи; словникам термінів; текстами нормативних документів щодо експертизи культурної спадщини.

Збірник розпочинає узагальнена стаття Галини Ковальчук про експертизу книжкових пам'яток у бібліотеках (с. 11–21). Тут ба-

гаторічна керівниця Інституту книгознавства НБУВ вичерпно представляє основні вимоги до здійснення експертизи, визначає її суть, ділиться інформацією, необхідною для експертів книжкових пам'яток. Зокрема, у статті наведено посилання на опубліковані методичні рекомендації, а також перераховано основні електронні ресурси, передусім пошукові бази даних та сайти із повнотекстовими копіями книжкових видань, де можна знайти базову інформацію про видання книги, на яку готується експертиза. Важливим достоїнством статті є чітко прописані вимоги до типової державної експертизи пам'яток, засновані на ретельному аналізі законодавчих актів та методичних рекомендацій. Як наголошує Авторка, експертиза книжкової пам'ятки є, по суті, різноплановим науковим дослідженням, починаючи від встановлення походження, видавця, технологій друку і завершуючи читацькою культурою загалом. Отже, і це ще одна теза статті, такі експертизи мають здійснювати досвідчені фахівці, причому з належним рівнем ерудованості.

Як відомо, будь-яка експертиза розпочинається із встановлення вихідних даних пам'ятки та її ідентифікації. Відтак, кілька наступних розділів видання присвячено атрибуції друків, графіки та музичних творів. Найскладнішими тут бувають випадки видавничих підробок, тобто контрафактів — друків із умисне неправдивою інформацією про час і місце появи, або ж книжок без вихідних даних. Саме їм присвячено статті другого, найбільшого за обсягом розділу видання. Його розпочинає стаття Галини Ковальчук (с. 25–48), де обговорюється термінологічний різнобій у позначенні книги, виданої або під іменем іншого автора чи іншої друкарні, або як піратська копія чи як частина іншого видання, дозволеного офіційною цензурою тощо. Звертаючись до відповідних публікацій, а також до конкретних прикладів видань від ранньомодерної доби до 1960-х — 1980-х рр., Авторка обґрунтовує використання термінів «псевдовидання», «псевдотип», а також співвідносить уживання понять «контрафакція» і «піратське видання». Окрему увагу, з наведенням конкретних прикладів, присвячено способам приховування справжнього авторства, видавничим підробкам, зумовленим політичними мотивами, а також «ідейним» псевдовиданням, зокрема т.зв. «рядженим книгам» XIX–XX ст.

Наступну статтю Наталії Бондар (с. 49–86) споряджено численними прикладами атрибуції контрафактних видань другої половини XVI — першої половини XVIII ст., що побачили світ у друкарнях Київської православної та унійної митрополій (передусім Львівського братства, віленської друкарні Мамоничів, Спиридона Соболя, Києво-Печерської лаври, Почаївського та Супрасльського монастирів). З одного боку, у статті проаналізовано практики виготовлення контрафактних видань, а з другого — вказано на низку помилок у бібліографічних описах та каталогах українських стародруків з фондів зібрань НБУВ. Вражає кількість встановлених Авторкою видавничих маніпуляцій, як-от: формування примірників нового видання шляхом долучення аркушів з попереднього накладу (в «Апостоли» Спиридона Соболя 1630-х рр. чи «Служебнику» 1604 р. друкарні Балабанів у Стратині), або ж приєднання новодрукованих аркушів до передмови чи навіть кількох розділів до примірників раніше опублікованих видань. З-поміж наведених у статті прикладів варто згадати тексти молитовних чинів для ченців та ієреїв, що їх пізніше включили до «Требника» Петра Могили 1646 р., або тексти єктеній на 65 сторінках, що ними доповнювали київські «Служебники» 1639 і 1653 рр. Авторка обговорює і практики створення контрафактних видань, як-от: кількарізові перевидання київського «Синописа» після 1680 р. (їх свого часу аналізував Сергій Маслов), або львівського «Євангелія» 1704 р. з вихідними даними друку 1690 р. (що завважив ще Степан Голубєв), або передрук у 1750-х рр. у Чернігові «Руна орошеного» Димитрія Туптала з титульною сторінкою 1702 р., або численні передруки зі старими титульними сторінками могильовської друкарні Михайла Воцанки. Як пояснює Авторка, видавці вдавалися до фальшування (передусім «задавлення») вихідних даних або заради уникнення цензури, або з міркувань поточної політичної кон'юнктури. Варто додати, що в обговорених випадках контрафакції принагідно уточнюється атрибуція друку колекції НБУВ, запропонована в бібліографічних описах. Приміром, Наталія Бондар переконливо доводить неіснування окремого видання львівського «Октоїха» 1733 р.: за її спостереженням, книгознавці прийняли за окреме видання примірник 1700 р. з кількома вставними аркушами, що датуються 1733 роком. Аналогічна ситуація із київським виданням «Чину молебного» 1754 р., котрий, як по-

милково вважали, передруковувався кілька разів. При цьому, гадаю, дослідниця надто широко трактує поняття «контрафакція», відносячи до нього навіть помилки в бібліографічних описах, а також окремі збірники-конволюти, де групувалися фрагменти твору, виданого у різний час. Такі випадки, як і виявлені помилки у бібліографічних описах, Наталія Бондар позначає поняттям «вторинних контрафактів».

Досвід з виявлення контрафактів та атрибуції стародрукованих видань без вихідних даних розширюють дві наступні публікації. Зокрема, Ірина Ціборовська-Римарович пропонує практичні рекомендації за результатами власних досліджень продукції друкарень Бердичівського монастиря босих кармелітів та Луцького домініканського монастиря, що діяли, відповідно, в 1760–1844 та 1787–1836 роках. У її тексті (с. 87–111) передусім акцентується увага на аналізі художнього оздоблення (заставок, виливних прикрас тощо), що може стати надійним інструментом атрибуції. Натомість Наталія Заболотна у своїй статті (с. 111–126), спираючись на власний досвід вивчення стародруків Почаєва, Унева і Супрасля, доповнює практичні поради атрибуції видань без вихідних даних шляхом візуального порівняння шрифтів, гравійованих елементів художнього оздоблення, зіставлення філіграней паперу, підписів гравера, а також датованих записів. Ці поради проілюстровано аналізом як конкретних примірників літургійних видань, так і невеликих аркушевих друків з текстами грамот-послань ієрархів чи молитов.

Завершує розділ стаття Тетяни Антонюк (с. 127–154), де йдеться про видавничі фальсифікати української діаспори 1960-х — 1980-х рр. На їх позначення Авторка пропонує вживати термін «книжки-обманки», або ж «замасковані видання», тобто друки, що збігалися з вимогами радянської цензури, але містили заборонені тексти діячів ОУН–УПА чи націоналістичного підпілля. Описані в розвідці примірники з відділу зарубіжної україніки НБУВ ілюструють процес українського націєтворення, а конкретніше — одну з форм ідейної боротьби української діаспори з радянським тоталітарним режимом.

Третій розділ видання присвячено атрибуції книг, творів графіки та продукції акустичного звукозапису. Юлія Рудакова (с. 157–169) ділиться власним практичним досвідом атрибуції латинсько-

мовних стародруків, зокрема творів Филипа Меланхтона, у складі одного зі збірників НБУВ. У статті наголошується на бракові усталеної методики атрибуції фрагментів латинськомовних стародруків і обговорено різні стратегії їхньої ідентифікації: зіставлення складових тексту (зокрема підзаголовків, підписів у присвятах, колонтитулів і дозволів на друк), або ж порівняння друкарського матеріалу (шрифтів і художнього оздоблення). У схожий спосіб Олена Курганова розмірковує над казусами (с. 170–184), що постають при верифікації друкованих видань династії Етьєнів з колекції НБУВ. Складність роботи з цими пам'ятками полягає в ідентифікації конкретної особи видавця, адже імена різних членів цієї родини часто повторювалися. Натомість верифікація графічних творів, як завважено у наступній статті Гліба Юхимця та Ірини Цинковської (с. 185–193), потребує «глибокого іконографічного дослідження». Автори статті не пропонують власної методики, відсилаючи до мистецтвознавчих досліджень. З представленого ними обґрунтування атрибуції графічних портретів французького короля Людовіка XIII можна виснувати, що технологія дослідження полягає у зіставленні зображення із супутніми текстовими описами. Такий підхід, утім, приховує методологічну пастку, адже інтерпретація художнього образу залежить від суб'єктивного сприйняття реципієнта. Назва статті Олени Цибульської (с. 194–201) обіцяє інакший підхід до атрибуції грамофонних платівок доби акустичного звукозапису, тобто впродовж 1880-х — 1930-х рр. Проте спостереження тут обмежуються лише відомими матеріалами початку XX ст. (серед іншого, записами у виконанні Соломії Крушельницької та українських хорових колективів), а також тривіальною інформацією про особливості звукозапису т. зв. «акустичної ери».

Наступний розділ збірника присвячено особливостям атрибуції видань із давніх приватних і монастирських книгозбірень. Загальну методику їх ідентифікації покроково прописує у своїй статті Ірина Ціборовська-Римарович (с. 205–221). Читач отримає звідси докладну інструкцію для здійснення відповідних розшукув, перелік питань, що постануть при визначенні потенційних джерел дослідження, необхідну довідкову літературу та, врешті, практичні поради для роботи з реєстрами приватних і монастирських бібліотек XVII–XVIII ст. Заснована на досвіді багаторічних досліджень, ця публікація Ірини Ціборовської-Римарович може

вважатися без перебільшення вичерпним методичним керівництвом для тих, хто буде займатися реконструкціями давніх книжкових зібрань. Наступні дві статті розділу зосереджено на сюжетах, дотичних історії конкретних зібрань. Так, Тетяна Мяскова знайомить із провенієнціями на книжках із різних бібліотек, що нині належать зібранню НБУВ (зокрема, Острозького єзуїтського колегіуму та бібліотеки Йоахима та Адама Хрептовичів) (с. 222–240). Олена Заєць ідентифікує книжки митрополитів із зібрання Софійського монастиря (с. 241–260), перелічуючи відповідні примірники та публікуючи власницькі записи Петра Могили, Антонія Радивиловського, Варлаама Ясинського, Тимофія Щербацького, Рафаїла Заборовського та Самуїла Миславського. У статті також побіжно уточнюється біографія київського ювеліра початку XVIII ст. Єремії Білецького, а також обговорюються книжкові дарунки Сучавського митрополита Досифея Київському митрополитові Варлааму Ясинському.

Останній, п'ятий розділ праці містить три джерелознавчі публікації. Ольга Максимчук ретельно виявляє латинськомовні взірці емблематичних образів у текстах казань з «Огородка Марії Богородиці» Антонія Радивиловського (с. 263–285). Людмила Руденко стисло описує рукописи з творами відомих українських композиторів Дмитра Бортнянського, Степана Дегтярьова, Артемія Веделя та Степана Давидова, знайдені у колекції нотної бібліотеки Київської духовної академії (с. 286–298). Лариса Івченко та Оксана Шкурган розповідають про єдину повну рукописну копію музичного «Реквієму» Вацлава Ржевуського, виявлену у НБУВ (с. 299–312).

Підсумовуючи можна ствердити, що майже всі автори рецензованого видання сходяться на думці про потребу формування зведеної бази даних стародруків чи їхніх окремих елементів. Звісно, це важливо для атрибуції і виявлення контрафактів. Разом з тим праці, як видається, бракує контекстуальних порівнянь, зокрема зіставлення практик контрафакцій українських друкарень з аналогічним досвідом західних друкарів: про нього лише принагідно згадується в окремих випадках. Не зайвим став би й розгляд українських друкарських практик з перспективи загальніших політичних та культурних явищ. Утім, до контекстуальних аналогій можуть вдатися самі читачі, що фахово займаються вивченням

соціокультурної історії ранньомодерної та модерної доби. Адже представлені у виданні результати книгознавчих досліджень містять необхідну інформацію як для біографічних студій, так і для доповнення історії окремих інституцій чи релігійної культури загалом. Тож насамкінець з приємністю констатую, що книжка виконала задекларовану мету — поділитися досвідом атрибуції з книгознавцями та систематизувати потрібну інформацію для тих, хто буде займатися експертизою книжкових пам'яток. Для них рецензована праця стане справді помічною і завдяки методичним рекомендаціям, і при встановленні потенційного кола довідкової та спеціалізованої літератури.

Про авторів

Букало Ігор — магістр історії (Львівський національний університет імені Івана Франка), аспірант кафедри історії Гуманітарного факультету Українського католицького університету (Програма «Київське християнство»). Останній упорядкований збірник: *«Історія Підкаменя в контексті політичних, соціально-економічних та культурних процесів на західноукраїнських землях»* (збірник 4) (Підкамінь; Львів: Видавництво «Левада», 2023–2024).

Дячок Олег — кандидат історичних наук, доцент (м. Дніпро).

Затиліук Ярослав — кандидат історичних наук, старший викладач Національного університету «Києво-Могилянська академія», науковий співробітник Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник Національного заповідника «Києво-Печерська лавра». Остання книга (співавтор): *«Галицько-Волинський літопис: текстологія»* (Київ: Академперіодика, 2020).

Мілавіцький Марек — домініканець, доктор гуманітарних наук (історія), віцедиректор Домініканського історичного інституту в Кракові, викладач Інституту релігійних наук св. Томи Аквінського в Києві. Автор книги *«Polscy dominikanie na misjach w Chinach w latach 1937–1952»* (Краків: Esprit, 2007).

Петренко-Момотенко Оксана — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу бібліотечних зібрань і історичних колекцій Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Останнє видання (співукладач): *«Складання та оформлення макета анотованої каталожної картки у виданнях: методичні рекомендації»* (Київ: Книжкова палата України, 2013, вид. 4-те).

Симчик Микола — кандидат філософських наук, науковий співробітник відділу історії філософії України Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Автор монографії «*Philosophia rationalis у Києво-Могилянській академії. Компаративний аналіз могилянських курсів логіки кінця XVII — першої половини XVIII ст.*» (Вінниця: О. Власюк, 2009).

Тесленко Ігор — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія», афілійований лектор з ранньомодерної української історії факультету середньовічних і сучасних мов та лінгвістики Кембриджського університету, керівник Центру вивчення спадщини князів Острозьких Національного університету «Острозька академія». Остання книжка (науковий редактор): «Князі Омельковичі-Слуцькі» (Київ: Балтія Друк, 2017).

Федишин Наталія — магістр історії, аспірантака кафедри історії Українського католицького університету.

Федяй Микола — доктор філософії, науковий співробітник Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України та Інституту філософії і соціології Польської академії наук. Співавтор критичного видання курсу етики Михайла Козачинського «*Philosophia moralis seu Ethica*» (Варшава: Sub Lupa, 2024).

Шандра Валентина — доктор історичних наук, старша наукова співробітниця Інституту історії України НАН України. Остання книжка (у співавторстві): «Україна в XIX столітті: доба модернізації» (Київ: Академперіодика, 2022).

Наукове видання

Київська Академія

Випуск 22

Відповідальний за випуск *Вадим Залевський*

Комп'ютерна верстка *Галина Булавко*

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА» не відповідає
за едиційну і правописну політику «Київської Академії».

Випуск надруковано в авторській редакції.

Підписано до друку 29.11.2025.

Формат 70х100/16 зменшений.

Гарнітура Minion Pro. Папір офсетний.

Друк офсетний. Наклад 100 прим.

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»

+38 (044) 425-60-20

duh-i-litera@ukr.net — відділ продажу

litera@ukma.kiev.ua — видавництво

Facebook: duhilitera

www.duh-i-litera.com

Контактна інформація:

m.yaremenko@ukma.edu.ua

Ознайомитися з електронною версією
та інформацією про журнал, а також подати статтю можна:

<https://ka.ukma.edu.ua/>